

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI

TÜRK ANAYASA HUKUKUNDA **YASAMA SORUMSUZLUĞU**

Yüksek Lisans Tezi

Ömer SARIASLAN

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi İsmail KÖKÜSARI

Erzincan/2021

TEZ BİLDİRİMİ

"Türk Anayasa Hukukunda Yasama Sorumsuzluğu" isimli "**Yüksek Lisans**" tezim tarafımda intihal programı ile incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim.

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir biçimde elde edildiğini; aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim.

Ömer SARIASLAN

TÜRK ANAYASA HUKUKUNDA YASAMA SORUMSUZLUĞU

Ömer SARIASLAN

**Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu
Hukuku Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Nisan 2021**

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi İsmail KÖKÜSARI

ÖZET

“*Türk Anayasa Hukukunda Yasama Sorumsuzluğu*” isimli yüksek lisans tezimiz giriş, üç ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

Bu çalışmamızda yasama sorumsuzluğunun nasıl ortaya çıktığı, genel ifade hürriyetiyle ilişkisi, Türk Anayasasındaki yeri, yasama sorumsuzluğunun önemi, uygulanmasının gerekliliği ve hukuk disiplinleri açısından sonuçları incelenmektedir. Çalışmanın bütününün daha iyi anlaşılması için yasama sorumsuzluğuyla doğrudan bağlantılı egemenlik, temsili demokrasi, kuvvetlerin ayrılığı ve yasama fonksiyonu giriş bölümünde kısaca açıklanarak, milletvekillerinin ifade hürriyetine sağlanacak güvencenin gerekliliğinin anlaşılmasına zemin oluşturulmaktadır.

Bu bağlamda çalışmanın birinci bölümü, yasama sorumsuzluğu kavramı, amacı, hukuki niteliği ve kapsamı anayasa hukukunun temelini oluşturan temsil, demokrasi ve milli irade gibi konularla ele alınarak, yasama sorumsuzluğunun tarihsel gelişimine değinilmektedir. Yasama sorumsuzluğunun milletvekillerine özel ve mutlak bir ifade hürriyeti sağlaması, özellikle yasama dokunulmazlığından farkı ve siyasi ifade hürriyetiyle ilişkisi bu çalışmada önemli bir yer tutmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde Anayasanın 83. maddesinden hareketle yasama

sorumsuzluğu şartları ve nitelikleri ortaya konulmaktadır. Son bölümde milletvekillerinin yasama sorumsuzluğunun idari, hukuki ve cezai açıdan nasıl bir koruma sağladığı öğretilerdeki görüşler ve mahkeme kararları kapsamında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yasama Sorumsuzluğu, Kuvvetler Ayrılığı, Parlamento, Yasama Fonksiyonu, Milletvekili, İdari, Hukuki, Cezai, Kürsü Dokunulmazlığı.

**THE PRIVILEGE OF FREEDOM OF SPEECH FOR PARLIAMENT
MEMBERS IN TURKISH CONSTITUTIONAL LAW**

Ömer SARIASLAN

**Erzincan Binali Yıldırım University, Graduate School of Social Sciences,
Department of Public Law, Master Degree Thesis, April 2021**

Thesis Supervisor: Assist. Prof. Dr. İsmail KÖKÜSARI

ABSTRACT

The present Master's thesis entitled "The Privilege of Freedom of Speech for Parliament Members in Turkish Constitutional Law" consists of an introduction, three main sections and a conclusion section.

This study discusses how legislative nonliability arose, its relationship with general freedom of expression, its place in the Turkish Constitution, the importance of legislative nonliability, the necessity of its implementation and its consequences in terms of legal disciplines. In order to better understand the whole study, sovereignty, representative democracy, separation of powers and legislative function directly related to legislative nonliability are briefly addressed in the introduction section in order to pave the way for understanding the need for assurances to be provided to the freedom of expression of deputies.

In this context, the first part of the study discusses the historical development of legislative nonliability by addressing issues such as the concept, purpose, legal nature and scope of legislative nonliability and representation, democracy and national will, which form the basis of constitutional law. The fact that legislative

nonliability provides deputies with a special and absolute freedom of expression, especially its difference from legislative immunity and its relationship with freedom of political expression play an important role in this study. In the second part of the study, the conditions and qualities of legislative nonliability are laid out based on the article 83 of the Constitution. In the final section, how the legislative nonliability of deputies provide administrative, civil and criminal protection is addressed within the scope of the views in the doctrine and court decisions.

Keywords: Legislative Nonliability, Separation of Powers, Parliament, Legislative Function, Deputy, Administrative, Law, Criminal, Parliament Immunity.

ÖN SÖZ

Yasama sorumsuzluğu kurumu, millet meclislerinin kurulması ve demokrasinin yaygın bir yönetim şekline dönüşmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Parlatentonun bağımsız bir şekilde yetkilerini kullanması ve hiç kimseye hesap vermemesi için de uygulanmaya devam edilmesi gerekmektedir. Yasama sorumsuzluğunun önemi, anayasaların bu güvenceye yer vermesine sebebiyet vermiştir. Türkiye de, Anayasanın 83. maddesinin birinci fıkrasında yasama sorumsuzluğunu hüküm altına almıştır.

Yasama sorumsuzluğu, milletvekilinin şahsıyla ilgisi bulunmayan bir düzenlemedir. Doğrudan Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerinin seçildikleri bölgeyi veya kendilerini seçenleri değil, bütün milleti temsil etmelerinin sonucudur. Fakat uygulamada farklılıklar bulunmaktadır. Doktrindeki bazı görüşlerde ve kimi Yargı kararlarında yasama sorumsuzluğuna bazı sınırlandırmalar getirilmektedir. Oysaki yasama sorumsuzluğunun çerçevesi Anayasa koyucu tarafından belirlenmiştir. Bu da meclis çalışmasındaki milletvekilinin oy, söz ve düşünce açıklamasıdır. Milletvekilinin bu üç biçimdeki davranışlarından dolayı sorumlu tutulmayacağı da hüküm altına alınmıştır. Bu durum, milletvekili için bir ayrıcalık değildir. Korunan milletvekilli davranışlarında da görüldüğü üzere, milletvekillerine özel bir ifade hürriyeti tanınmaktadır. Milletvekilinin ifade hürriyeti, Anayasanın 26. maddesindeki genel ifade hürriyeti ve siyasi ifade hürriyetine göre özel ve mutlak bir güvencedir.

Yüksek lisans tez konusunu seçmemde yol gösterici olan ve çalışmanın her aşamasında ilmi görüş ve tecrübeleriyle çalışmanın oluşmasına büyük katkısı olan saygıdeğer danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi İsmail Köküsarı'ya, akademik yoğunluğun içerisinde tez jüriliğini kabul eden değerli hocalarım Prof. Dr. Ayhan Döner ve Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Hulusi Akkaş'a teşekkür ederim. Ayrıca her zaman maddi ve manevi desteğiyle yanımda olan aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Ömer SARIASLAN

İÇİNDEKİLER

TEZ BİLDİRİMİ.....	I
ÖZET	II
ABSTRACT.....	IV
ÖN SÖZ	VI
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR.....	XI
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	7
I. YASAMA SORUMSUZLUĞU VE TARİHSEL GELİŞİMİ.....	7
A. Genel Olarak Yasama Sorumsuzluğu	7
1. Kavramsal Olarak Yasama Sorumsuzluğu	8
2. Yasama Sorumsuzluğunun Amacı, Hukuki Niteliği ve Kapsamı.....	10
a) Amaç.....	10
b) Hukuki Nitelik	14
c) Kapsam	16
3. Yasama Dokunulmazlığından Farkı	22
a) Kapsamı ve Sonuçları Bakımından	22
b) Nitelikleri Bakımından	24
4. Milletvekilinin Siyasi İfade Hürriyeti ile Yasama Sorumsuzluğunun İlişkisi.....	26
a) Genel Olarak.....	26
b) Mahkeme Kararlarında.....	30
B. Yasama Sorumsuzluğunun Tarihsel Gelişimi.....	36
1. İngiltere.....	36

a) Parlamentonun Ortaya Çıkışı ve Yetkilerini Elde Etmesi	36
b) Yasama Sorumsuzluğunu ve Bağımsızlığını Elde Etmesi	40
2. Fransa.....	43
3. ABD	46
4. Türkiye.....	49
a) Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu	49
b) 1876 Anayasası (Kanun-i Esasi) ve Meşrutiyet Dönemleri	50
c) 1921 Anayasası (Teşkilat-ı Esasiye Kanunu)	53
d) Cumhuriyet Dönemi	54
İKİNCİ BÖLÜM.....	58
I. YASAMA SORUMSUZLUĞUNUN ŞARTLARI VE NİTELİKLERİ.....	58
A. Yasama Sorumsuzluğunun Şartları.....	58
1. Meclis Üyesi Olmak veya Anayasa’da Belirtilen Şahıslardan Olmak	59
a) Milletvekili	59
b) Cumhurbaşkanı Yardımcıları ve Bakanlar	61
c) Cumhurbaşkanı	62
d) Meclisin Daimi ve Geçici Görevlileri	63
e) Basın	65
2. Meclis Çalışmasında Bulunmak	68
a) TBMM Genel Kurulu	73
b) Komisyonlar	74
c) Siyasi Parti Grupları	75
d) Türkiye Büyük Millet Meclisi Eklentisi Olmayan Yerler	76
3. Oy, Söz veya Düşünce Açıklaması Faaliyetinde Bulunmak	80

a) Oy	81
b) Söz	82
c) Düşünce Açıklaması	83
4. Meclis Kararının Bulunmaması	85
B. Yasama Sorumsuzluğunun Nitelikleri	87
1. Mutlaklık.....	87
2. Süreklilik.....	90
3. Kamu Düzenine Aitlik	91
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	93
I. YASAMA SORUMSUZLUĞUNUN KAPSADIĞI SORUMSUZLUK ALANLARI	93
A.Genel Olarak	93
B.İdari Sorumluluk	93
1. Genel Olarak	93
2. Disiplin Cezaları ve Uygulamadan Örnekler.....	100
a) Uyarma Cezası.....	100
b) Kınama Cezası.....	101
c) Meclisten Geçici Çıkarma Cezası.....	101
C. Hukuki Sorumsuzluk.....	105
1. Haksız Fiil Sorumsuzluğunun Olup Olmadığına Dair Tartışmalar	105
2. Hukuki Kapsamın Mutlaklığı	106
3. Mahkeme Kararları	111
a) Yargıtay Kararları.....	112
b) Anayasa Mahkemesi Kararları	115

D. Cezai Sorumsuzluk	119
1. Doktrin Görüşü	119
2. Genel Olarak Yasama Sorumsuzluğunun Suçlar Açısından Etkisi	120
a) Hakaret.....	123
b) Tehdit ve İftira	126
c) Rüşvet	128
d) Anayasal Düzene Karşı Suçlar	131
e) Diğer Suçlar	133
3. Mahkeme Kararları	134
a) Yargıtay Kararları	134
b) AYM Kararlarında Milletvekilinin Oy, Söz ve Düşüncelerinin Siyasi Parti Kapatma Davasında Delil Olması.....	136
SONUÇ.....	145
KAYNAKÇA.....	151
İNTERNET KAYNAKLARI	170
MAHKEME KARARLARI	172
TBMM VERİLERİ.....	178

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik devletleri
AİHS	: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AİHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AÜEHFD	: Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi
AÜHFY	: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları
AÜHFD	: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
AÜSBFD	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
AK PARTİ	: Adalet ve Kalkınma Partisi
AYM	: Anayasa Mahkemesi
B.	: Birleşim
bkz.	: Bakınız
BMM	: Büyük Millet Meclisi
B. No.	: Başvuru Numarası
bs.	: Baskı
C.	: Cilt
CD.	: Ceza Dairesi
çev.	: Çeviren
Ç. No.	: Çalışma Numarası
DÜHFD	: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
DTP	: Demokratik Toplum Partisi
E.	: Esas Sayısı

edt.	: Editör
EÜHFD	: Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
FP	: Fazilet Partisi
GÜ	: Gazi Üniversitesi
GÜHFD	: Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
GÜSBE	: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
GSÜSBE	: Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
HD.	: Hukuk Dairesi
HFSA	: Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi
İHAUM	: İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
İÜHFM	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
İÜHFD	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
İÜSBE	: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İTÜSBE	: İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
K.	: Karar Sayısı
K. T.	: Karar Tarihi
KTÜSBD	: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
md.	: Madde
MÜHF	: Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
N.	: Sayı
RP	: Refah Partisi
RG.	: Resmî Gazete

s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SDÜHFD	: Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
ss.	: Sayfa Sayısı
SÜHFD	: Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
SÜSBE	: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
TCK	: Türk Ceza Kanunu
TBB	: Türkiye Barolar Birliği
TBBD	: Türkiye Barolar Birliği Dergisi
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TODAİE	: Türkiye ve Orta Doğu Asme İdaresi Enstitüsü
Y.	: Yıl
YÜSBE	: Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

GİRİŞ

Belirli bir alanda yaşayan insan topluluğunun mülkiyet, emek ve diğer kişisel farklılıklarla, huzurlu ve güvenli bir şekilde birlikte yaşaması¹, herkes için bağlayıcı üstün bir buyruğu ve kuralları gerektirmiştir². Bu üstün buyurma gücü egemenlik olarak ifade edilmektedir. Ülke ve insan unsuruna eklenen egemenlik unsuruyla devlet ortaya çıkmıştır³.

Toplumsal ihtiyaçların artması ve memurlar aracılığıyla yürütülen kamu faaliyetlerinin kim tarafından yetkilendirildiğinin sorgulanmaya başlaması, egemenlik kavramında değişikliklere sebebiyet vermiştir. Mutlakiyetçi krallıkların sınırlandırılması ve parlamentarizmin gelişimiyle birlikte egemenlik anlayışı değişmiştir⁴. Egemenliğin kaynağı⁵, halk (doğrudan demokrasi) veya millet (temsili demokrasi) olmuştur⁶. Doktrinde ve birçok ülkenin anayasasında, millet egemenliği görüşü hakimdir⁷. Artık, dünyada neredeyse doğrudan demokrasi uygulanmamakta, temsilcilerin millet adına hareket ettiği temsili demokrasi ve parlamentolar bulunmaktadır⁸. Egemenlik kavramının Türkiye’de gelişmesi ve mevcut durumu modern demokratik devletlerden farklı değildir. Türkiye Cumhuriyeti’nin

¹ J. J. Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, (çev. R. Nuri İleri), 12. bs., Say Yayınları, İstanbul 2013, s. 133-135.

² Rousseau, s. 148-149.

³ Ayhan Döner, *İnsan Haklarının Uluslararası Alanda Korunması ve Avrupa Sistemi*, 1. bs., Seçkin Yayınevi, Ankara 2003, s. 26; Ömer Anayurt, *Anayasa Hukuku Genel Kısım*, 3. bs., Seçkin Yayınevi, Ankara 2020, s. 243.

⁴ Martin Loughlin, *Kamu Hukukunun Temelleri*, (çev. Dilşad Çiğdem Sever/Kıvılcım Turanlı), 1. bs., Dipnot Yayınları, Ankara 2017, s. 207.

⁵ Martti Koskeniemi, “What Use for Sovereignty Today?”, *Asian Journal of International Law*, S. 1, Y. 2011, s. 64-66; Döner, s. 69-78.

⁶ Cem Eroğul, *Anatüze Giriş*, 14. bs., İmaj Yayınevi, Ankara 2014, s. 13.

⁷ Giovanni Sartori, *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş* (çev. Tunçer Karamustafaoğlu/Mehmet Turhan), 3. bs., Sentez Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 50; Anayurt, s. 250-256.

⁸ Sartori, s. 259.

Anayasalarının tamamı da millet egemenliğini benimsemeye devam etmiştir. Bu husus, “*egemenlik, kayıtsız şartsız Milletindir*” ifadesiyle düzenlenmiştir⁹.

İktidarın sınırlandırılmasındaki amaç mutlak bir gücün ortaya çıkmasını engellemektir¹⁰. Bundan dolayı “kanun koyma, kanunları uygulama ve uyuşmazlıkları çözüme” fonksiyonları, devletin yetkili organları tarafından kullanılmaktadır. Bu organlar, yasama, yürütme ve yargıdır. Gözler, egemenliğin tek ve bölünmez olduğunu belirterek, kuvvetler ayrılığını, “*fonksiyon ve organ ayrılığı*” şeklinde ifade etmektedir¹¹. Bu teoride, yasama, yürütme ve yargının her biri ayrı fonksiyonlara sahiptir. Herhangi iki fonksiyonun aynı organda bulunmasının, özgürlüğü yok edeceği kabul edilmiştir¹².

Anayasada öngörülen kural çerçevesinde yasama, yürütme ve yargı organları, millete ait olan bu egemenliği, anayasal yetkileri çerçevesinde kullanmaktadır¹³. Egemenliğin yetkili organlar eliyle kullanılması kuvvetler arasında üstünlük sıralaması ortaya çıkarmamaktadır. Ancak, yasama fonksiyonunun diğerlerine göre daha işlevsel ve önemli bir konumu bulunmaktadır. Ülkenin hukuk sistemi ve diğer kuvvetlerin uyacağı kurallar parlamentoda belirlenmektedir¹⁴. Parlamentolar, milletvekillerinin halkın temsilcisi olarak yasama faaliyetlerini gerçekleştirdiği yerdir¹⁵. Temsili demokrasi, hem seçim hem temsil imkanı sağlayarak emir alma ve görevden azledilme korkusu yaşamadan vekillerin çalışmasına imkan sağlamalıdır¹⁶.

⁹ Yusuf Şevki Hakyemez, *Mutlak Monarşiden Günümüze Egemenlik Kavramı*, 1. bs., Seçkin Yayınevi, Ankara 2004, s. 123-132.

¹⁰ Carl J. Friedrich, *Sınırlı Devlet*, (çev. Mehmet Turhan), 2. bs., Gündoğan Yayınevi, Ankara 2010, s. 30-31.

¹¹ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, 10. bs., Ekin Yayıncılık, Bursa 2018, s. 220-222.

¹² John A. Fairlie, “The Separation of Powers”, *The Michigan Law Review Association*, C. 21, S. 4, Y. 1923, s. 395-396.

¹³ Hakyemez, s. 146-168; Fairlie, s. 406-407; Friedrich, s. 33.

¹⁴ Jeremy Waldron, “Representative Lawmaking”, *The Most Disparaged Branch: The Role of Congress in the 21st Century*, 14.11.2008 tarih, *Boston University School of Law*, s. 343-345.

¹⁵ Waldron, s. 352-354; Faruk Bilir, *Türkiye’de Milletvekilliği ve Milletvekilliğinin Sona Ermesi*, 1. bs., Nobel Yayınevi, Ankara 2001, s. 10.

¹⁶ Hakyemez, s. 163; Sartori, s. 50; Bilir, s. 11.

Temsili demokrasi, milletvekillerinin oy kullanarak, söz söyleyerek ve düşüncelerini açıklayarak meclis faaliyetlerine katılmalarıyla gerçekleşmektedir¹⁷. Milletin vekilleri meclis çalışmasındaki oy ve düşünce açıklamalarından dolayı hukuki ve cezai olarak sorumlu tutulmamaktadır. Sorumlulukları sadece Meclise ve halka karşıdır¹⁸. Genel ifade hürriyetine göre özel bir durumu olan bu hürriyet Türkiye’de Anayasanın 83. maddesinde “yasama sorumsuzluğu” olarak isimlendirilmiştir¹⁹. Vekillik görevi hangi sebeple sona ererse ersin, bu süredeki meclis çalışmasındaki oy, söz ve düşünce açıklamasından dolayı vekil hesap vermemektedir²⁰.

Kurumun tarihsel gelişimine bakıldığında demokrasi mücadelesinin önemli bir parçasıdır. Kralların meclis üzerindeki baskısını önleyerek halkın temsilinin yolunu açmıştır²¹. Kurum, günümüzde temsili demokrasinin sürdürülmesi için aynı önemini ihtiva etmekle birlikte, meclis ve milletvekilleri üzerinde baskı kuracak kişilerde değişiklik olmuştur. Hem iktidar hem yargının, muhalif ve azınlık milletvekilleri üzerinde baskı kurarak düşünceleri susturması önlenmektedir. Güvencenin sürdürülmesi içinde kanun ve içtüzüğe göre değiştirilmesi daha zor olan Anayasalarda düzenlenmektedir²². Kimi ülkelerde yasama sorumsuzluğu mutlak bir koruma alanı sağlarken, bazı ülkelerde ise istisnaları içinde barındıran “nispi” bir koruma sağlamaktadır²³. Türkiye’de yasama sorumsuzluğu mutlak olarak

¹⁷ Vincenzo Miceli, *Parlamento Hukuku ve Siyasi Etütlerinden-Modern Parlamentolar*, (çev. Atıf Akgüç), Ulus Basımevi, Ankara 1946, s. 57-62.

¹⁸ Thomas Erskine May, *A Treatise on The Law, Privileges, Proceedings and Usage of Parliament*, (edt. T. Lonsdale Webster), 12 bs., Butterworth & Co., Bell Yard, Temple Bar., London 1917, s. 87-89.

¹⁹ Kart/Türkiye Başvurusu, AİHM, 08.07.2008 tarih, B. No. 8917/05, s. 8-9.

²⁰ Sascha Hardt, *Parliamentary Immunity: A Comprehensive Study of the Systems of Parliamentary Immunity of the United Kingdom, France and the Netherlands in a European Context*, (Maastricht Üniversitesi- Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dan. Prof. Dr. L.F.M. Verhey), Hollanda 2013, s. 260-265.

²¹ The Stationery Office Limited on Behalf of the Controller of Her Majesty’s Stationery Office, *Parliamentary Privilege*, Crown, Nisan 2012, <https://www.commonleader.gov.uk> (E. 23.04.2021), s. 43.

²² Crown, Nisan 2012, s. 49; Hardt, s. 270.

²³ Crown, Nisan 2012, s. 27.

düzenlemesine rağmen, uygulaması kurumun Anayasadaki hükümlerinden bazı farklılıklar taşımaktadır²⁴.

Yasama sorumsuzluğu, kamu yararı amacından dolayı diğer haklara göre önceliklidir ve bu durum orantısız kabul edilmemektedir. Vekilin gelecek tüm baskılara karşı korunması, millet adına yürütülen yasama faaliyetlerinden milletin haberdar olmasına da imkan sağlamaktadır. Yasama faaliyetleri aleni gerçekleşmektedir. Yasama faaliyetlerinin diğer kuvvetlere göre daha şeffaf gerçekleşmesi, farklı görüşlerin katkısına da olanak sağlamaktadır²⁵. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, milletvekillerinin üstlendiği rolün önemi yadsınamayacaktır²⁶. Milletin varlığı ve ihtiyaçları daha fazla göz önünde bulundurulmaktadır²⁷. Bu da düşüncelerin parlamentoda özgürce ifade edilebilmesi, parlamentodaki görüşmelerin sansüre maruz kalmadan halka ulaştırılması²⁸ ve vatandaşların düşüncelerini korkmadan açıklayabilmesiyle mümkündür²⁹.

Yasama organının ayrı bir kuvvet olması, özgürce çalışabilmesi için tek başına yeterli değildir. Yargı ve yürütmenin, meclise ve milletvekillerine müdahalede bulunmasını engelleyecek araçlara ihtiyaç bulunmaktadır. Bu amaçla, Türkiye’de ve dünyada³⁰ yasama sorumsuzluğu ve yasama dokunulmazlığı gibi çeşitli kurumlar

²⁴ Yargıtay 4. HD., 22.01.2015 tarih, E. 2014/4418, K. 2015/748 sayılı kararı; Kemal Kılıçdaroğlu Başvurusu, AYM, 25.10.2017 tarih, B. No. 2014/1577.

²⁵ Waldron, s. 345; Ayhan Döner, *Türk Anayasa Hukuku*, 1. bs., Yetkin Yayınevi, Ankara 2021, s. 323.

²⁶ Chong Lim Kim/Joel D. Barkan/İlter Turan/Malcolm E. Jewell, *The Legislative Connection: The Politics of Representation in Kenya, Korea, and Turkey*, Duke University Press, Kuzey Carolina 1984, s. 20-24.

²⁷ Kim/Barkan/Turan/Jewell, s. 24-27; Kore, Kenya ve Türkiye’de yasama faaliyetleriyle ilgili yapılan bir çalışmada, Türk vatandaşlarının, yasama organı hakkında %53,4 oranında doğru bilgiye sahip olduğu, %56’sının TBMM’nin tarihini iyi bir şekilde anlatabildiği ifade edilmektedir. Çalışmanın bu bölümünde Türkiye’nin birinci çıkması; TBMM’nin, önemli siyasi bir arena olması, kamuoyu tarafından yakından takip edilmesi, Türk yasama geçmişi’nin önemli işler başarması ve uzun bir dönüşüm süreci geçirmesine bağlanmaktadır (Kim/Barkan/Turan/Jewell, s. 104).

²⁸ Waldron, s. 345; Döner, Türk, s. 323.

²⁹ Richard Moon, “The Scope of Freedom of Expression”, *Osgoode Hall Law Journal*, C. 23, S. 2, Y. 1985, s. 332-337.

³⁰ Evan Fox-Decent, “Parliamentary Privilege, the Rule of Law and the Charter After the Vaid Case”, *Canadian Parliamentary Review*, Y. 2007, s. 17-20.

getirilmiştir. Bununla, meclisin yöntemsel bağımsızlığını sürdürmesi ve milletvekillerinin mutlak bir ifade hürriyetine sahip olması amalanmaktadır³¹. Bu bağlamda Türk Anayasasının 83. maddesinde, milletvekilinin, meclis çalışmasındaki oy, söz ve düşünce açıklaması biçimindeki davranışından sorumlu tutulamayacağı dzenlenmiştir³². Anayasa koyucu, 83. madde ile yasama sorumsuzluğunu özel bir hüküm olarak düzenlemiştir. Milletvekilleri, 83. madde kapsamındaki davranışları nedeniyle sorumlu tutulmamaktadır. Milletvekilinin ifade hürriyeti, üçüncü kişilerin haklarıyla atışsa bile, sorumsuzluk kurumuna diğerklerine göre öncelik verilmesi gerekmektedir. Yani, yasama sorumsuzluğuna müdahale edilemeyecektir³³.

Yasama sorumsuzluğ nedeniyle, milletvekili aleyhinde hukuk ve ceza davası aılamamasının, eşitlik ilkesine aykırılık oluşturduğ ve ülkenin hukuk sistemiyle eşiştiği noktasında eleştirilere uğramıştır. Ayrıca, kurumun hukuk sistemiyle eşişiyor gözükmesinin önemli bir sebebi de kişilik hakları ve mahkemeye eşişim hakkının ihlal edildiği iddiasıdır³⁴.

Yasama sorumsuzluğ kurumunu ele alan bu tezimiz  bölümden oluşmaktadır. Tezin birinci bölümünde; kurumun amacı, hukuki niteliği, kapsamı ve tarihsel süreci, yasama dokunulmazlığından farkı, milletvekilinin siyasi ifade hürriyeti ve yasama sorumsuzluğu ilişkisi yer almaktadır. Anayasanın 83. maddesinin başlığı her ne kadar yasama dokunulmazlığı olsa da, madde iki kurumu, yasama sorumsuzluğu ve yasama dokunulmazlığını düzenlemektedir. İki kurumun da amacı kamu yararıdır. Birbirini tamamlamakla birlikte farklı yönleri daha ağır basmaktadır. Bu yüzden yasama sorumsuzluğu uygulanırken bu farklılık göz önünde bulundurulmalıdır. Yasama sorumsuzluğunun kapsamı oy, söz ve düşünce açıklamasının meclis çalışmasında gerçekleşmesidir. Kurum, kamu yararı amacından dolayı genel ifade hürriyetinden daha fazla koruma sağlamaktadır. Meclis

³¹ Decent, s. 23-25.

³² İsmail Köküsarı, *Anayasal Hakların atışması*, 1. bs., Adalet Yayınevi, Ankara 2020, s. 141-142.

³³ Köküsarı, s. 196-200.

³⁴ Crown, Nisan 2012, s. 43; A/İngiltere Başvurusu, AİHM, 17.12.2002 tarih, B. No. 1997/35373, § 80-89.

çoğunluğunun yasama sorumsuzluğu güvencesini bertaraf etmesinin önüne geçilmesi içinde Anayasal bir kurum olarak düzenlenmektedir.

Anayasanın 83. maddesinden hareketle yasama sorumsuzluğu şartları ve nitelikleri hakkında bilgilere ikinci bölümde yer verilmiştir. Sorumsuzluk kurumu, mutlaklık, süreklilik ve kamu düzenine aitlik niteliklerini taşımaktadır. Yasama sorumsuzluğu Türkiye’de sadece milletvekilleri için geçerlidir. Anayasanın 83. maddesindeki “meclis çalışması” kavramından dolayı sorumsuzluk güvencesi Meclis dışını da kapsamaktadır. Bu hususlar ikinci bölümde detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Son bölümde ise, yasama sorumsuzluğu idari, hukuki ve cezai yargı dalları açısından ayrı başlıklar altında doktrin ve mahkeme kararları nazara alınarak ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Bu bölümdeki düşüncemiz Anayasanın “sorumlu tutulamaz” hükmü, kurumun mutlaklık niteliği ve Meclisin ilk kez ortaya çıktığı andan itibaren sahip olduğu yönetsel bağımsızlığı çerçevesinde şekillenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

I. YASAMA SORUMSUZLUĞU VE TARİHSEL GELİŞİMİ

A. Genel Olarak Yasama Sorumsuzluğu

Yasama yetkisi, literatürde yer edinmiş tanıma göre, kuvvetler ayrılığı teorisinin kapsadığı üç kuvvetten birisidir³⁵. Günümüzde yasama yetkisi halkın seçtiği meclislerde toplanmıştır. Bu meclisler, seçim yoluyla halk tarafından denetlendiği gibi hem kuvvetler ayrılığı yoluyla hem de başka yöntemlerle sınırlanır. Kısacası yasama kuvveti sınırsız değildir. Kamu yararı ile sınırlanmaktadır. Kamu yararını yerine getirme araçlarından birisi de yasa yapmaktır. Bu yasalar sadece insanların iyiliği amacıyla tasarlanmalıdır³⁶.

Kuvvetler ayrılığının tam olarak hayata geçirilebilmesi için meclis çoğunluğunun ve yürütmenin yasama azınlığı üzerinde baskı yapma ihtimalini de çeşitli araçlarla güvenceye almak gerekmektedir³⁷. Bu güvencelerden birisi, yasama dokunulmazlığının yanında milletvekillerinin ifade hürriyetini koruyan yasama sorumsuzluğudur.

Temsilciler, yasama görevlerini layıkıyla yapabilmek için güvenceye sahip olmalıdır. Bu güvence, temsilcilerin kendi onurlarını korumaları, milli iradenin meclise tam yansması ve temsil sıfatının ciddiyetinin sağlanması için önemlidir. Yasama sorumsuzluğu, temsilcilerin huzurlarını sağlayacağı gibi, görevlerini yapmalarını da teşvik edecektir³⁸.

Yukarıda kısaca belirttiğimiz nedenlerle, günümüzde birçok devlet milletvekillerine çeşitli muafiyetler tanımıştır. Aşağıda genel olarak bu

³⁵ Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine*, (çev. Berna Günen), 2. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 199; Fairlie, s. 393-394; Friedrich, s. 9.

³⁶ John Locke, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, (çev. Aysel Doğan), 3. bs., İlyayayinevi, İzmir 2011, s. 117-119.

³⁷ Friedrich A. Hayek, *Hukuk Yasama ve Özgürlük*, (çev. Mehmet Öz), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1997, s. 41.

³⁸ Marc Van der Hulst, *Le Mandat Parlementaire-Etude Comparative Mondiale*, *Union Interparlementaire*, Geneve 2000, s. 68.

muafiyetlerden birisi olan yasama sorumsuzluğunun kavramsal çerçevesi, amacı, hukuki niteliği, kapsamı ve dokunulmazlıktan farkı ele alınmıştır.

1. Kavramsal Olarak Yasama Sorumsuzluğu

Yasama sorumsuzluğu kavramı içerisinde öncelikle “sorumsuzluk” kelimesinin incelenmesi gerekir. Sorumsuzluk kelimesi, burada görevden kaçma anlamında kullanılmamıştır³⁹. Konumuz açısından sorumsuzluk, kişinin davranışının sonuçlarından muaf olması, yargı önünde hesap vermemesidir⁴⁰. Sorumluluk kelimesinin zıddı olarak sorumsuzluk, kişinin davranışlarının hukuki etkisinin bulunmaması olarak ifade edilir⁴¹. Diğer bir deyişle, kişinin davranışları, hukuka aykırı fiil, suç veya kusur oluştursa da bu davranışlara, idari, hukuki ve cezai sonuç bağlanmayacaktır⁴².

Sorumsuzluk kelimesi, yasama faaliyetleri kapsamında, yasama sorumsuzluğuna dönüşmektedir. Yasama sorumsuzluğu, milletvekilinin özel durumudur⁴³. Yasama sorumsuzluğu kavramı, milletvekilinin, yasama faaliyetlerinde, milletin temsilcisi sıfatıyla oy, söz ve düşünce açıklaması biçiminde gerçekleştirdiği davranışlarının⁴⁴, özel ifade hürriyeti kapsamına alınması ve böylece, idari, hukuki ve cezai sonuç doğurmamasıdır⁴⁵.

Milletvekilleri belirlen bir muafiyet tanıyan yasama sorumsuzluğu terimi farklı ülkelerde farklı adlarla isimlendirilmiştir. Hatta bazı ülkelerde dokunulmazlığı kapsayacak bir terimle adlandırılmıştır. Örneğin İngiltere’de hesap vermeme, ifade

³⁹ Haluk Tandoğan, *Türk Mesuliyet Hukuku*, AÜHFY, Y. 1961, s. 3-4.

⁴⁰ Ali Fuad Başgil, *Konferanslar*, 3. bs., Yağmur Yayınevi, İstanbul 2017, s. 246.

⁴¹ Fikret Eren, *Borçlar Hukuku Genel Hükümler*, 21. bs., Yetkin Yayınları, Ankara 2017, s. 83-84.

⁴² Ejder Yılmaz, *Hukuk Sözlüğü*, 5. bs., Yetkin Yayıncılık, Ankara 1996, s. 734.

⁴³ Toby Mendel, “Freedom of Expression for Parliaments and Their Members: Importance and Scope of Protection”, *Handbook for Parliamentarians*, Y. 2018, s. 23; AYM, 17.10.2018 tarih, E. 2017/162, K. 2018/100 sayılı kararı, § 101.

⁴⁴ Münci Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, 57. bs., BB101 Yayıncılık, Ankara 2018, s. 82; Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 3. bs., Ekin Yayıncılık, Bursa 2019, s. 236.

⁴⁵ Gökhan Dönmez, “Yasama Sorumsuzluğu Kurumu, Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım: Türkiye ve Amerika Birleşik Devletleri Örneği”, *TBB Dergisi*, S. 139, Y. 2018, s. 55.

hürriyeti veya parlamento ayrıcalığı anlamına gelen “parliamentary privilege”, “freedom of speech” isimlendirmesi kullanılmaktadır. Fransa ve Belçika’da “irresponsabilité”, İspanya’da “inviolabilidad” ve Almanya’da “indemnität” isimlendirmesi tercih edilmektedir⁴⁶.

Yasama sorumsuzluğu kavramı, kanunlara göre üstün durumu ve daha zor değiştirilmesi nedeniyle anayasalarda düzenlenmektedir. Anayasal düzenlemeler, kavramı ve şartlarını düzenleyerek milletvekilini daha fazla korumayı amaçlamaktadır⁴⁷. Türkiye’de de yasama sorumsuzluğu, Anayasanın 83. maddesinin birinci fıkrasında düzenlenmiş ve milletvekilinin yasama faaliyetlerinde kullandığı oy, söylediği söz ve ileri sürdüğü düşüncenin aleyhinde sonuç oluşturmaması amaçlanmıştır⁴⁸. Anayasanın 83. maddesinin başlığının “yasama dokunulmazlığı” olması, yasama sorumsuzluğu ibaresinin metinde yer almaması, kavramların karmaşasına sebebiyet verebilecek durumlardır⁴⁹. Kavram karmaşasını önleyebilmek için, doktrin ve mahkeme kararlarında, Anayasanın 83. maddesinin 1. fıkrasına, “mutlak dokunulmazlık”, 83. maddenin diğer fıkralarına da “nispi dokunulmazlık” ifadesinin kullanılması önerilmektedir. Ayrıca, kurumdan bahsederken, görevden kaçıldığı veya ayrımcılık yapıldığı izlenimi verecek şekilde sadece “sorumsuzluk” kelimesiyle telaffuz edilmesi doğru kabul edilmemektedir. Çünkü, yasama sorumsuzluğu, milletvekillerinin görevlerini özgürce yapabilmeleri amacıyla düzenlenmiştir⁵⁰.

⁴⁶ Venedik Komisyonu (European Commission for Democracy Through Law), “The Scope and Lifting of Parliamentary Immunities”, Ç. No. 714/2013, CDL-AD (2014) 011, Strazburg 14.05.2014, § 13.

⁴⁷ Dönmez, s. 52; Akman Akyürek, *Parlamenteerlerin Yasama Faaliyetlerinden Dolayı Hukuki ve Cezai Sorumlulukları* (İÜSBE-Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dan. Prof. Dr. Erdoğan Teziç), İstanbul 1989, s. 28.

⁴⁸ Ergun Özbudun, “Yasama Sorumsuzluğu ve Yasama Dokunulmazlığı: Hukuki Mahiyetleri ve Farkları”, *TBB Dergisi*, S. 59, Y. 2009, s. 109.

⁴⁹ European Parliament Directorate General for Research, “Parliamentary Immunity in the Member States of the European Community and in the European Parliament”, *Legal Affairs Series*, S. 4, Y. 1993, s. 7.

⁵⁰ Çetin Özek, “Mutlak Yasama Dokunulmazlığı Sınırlanabilir Mi?”, *İÜHFM*, C. 31, S. 1-4, Y. 1966, s. 79.

Literatürde, yasama sorumsuzluğu ve yasama dokunulmazlığı kurumlarını birlikte ifade eden farklı isimlendirmeler kullanılmaktadır. Örneğin, Başgil⁵¹ “teşri masuniyet”, Kıratlı⁵² “parlamentar muafiyetler”, Yüksel⁵³ “yasama meclisi üyelerine tanınan güvenceler”, Gözler⁵⁴ “yasama bağışıklığı”, Döner⁵⁵ “parlamentar bağışıklıklar” isimlendirmesini tercih etmiştir. Sonuç olarak, 83. madde düzenlemesinin yarattığı belirsizlik hem teori hem de uygulama açısından bazı problemler doğurmaktadır⁵⁶. O nedenle, bu madde de yasama sorumsuzluğunun açıkça ifade edilmesi daha doğrudur⁵⁷.

2. Yasama Sorumsuzluğunun Amacı, Hukuki Niteliği ve Kapsamı

a) Amaç

Yasama sorumsuzluğu kurumunun kapsamına, milletvekilinin, meclis çalışmasındaki oy, söz ve düşünce açıklaması şeklinde gerçekleştirdiği davranışlar girmektedir⁵⁸. Milletvekillerinin, bu hürriyete sahip olması, halkın temsilcisi olmalarından kaynaklanmaktadır. Milletvekilleri, halkı temsil ettikleri için, bütün düşünceler mecliste yer almaktadır⁵⁹. Toplumun en güçlü tartışma ortamı da milletvekilleri aracılığıyla mecliste oluşmaktadır⁶⁰.

⁵¹ Ali Fuad Başgil, “Teşrii Masuniyet Meselesi”, *İÜHFM*, C. 7, Y. 1941, s. 1.

⁵² Metin Kıratlı, *Parlamentar Muafiyetler*, Sevinç Matbaası, Ankara 1961, s. 3.

⁵³ Cüneyt Yüksel, “Uluslararası Karşılaştırmalar Işığında Parlamentarlere Tanınan Güvenceler ve Yasama Dokunulmazlığı Sorununun Değerlendirilmesi”, *İÜHFM*, C. 71, S. 1, Y. 2013, s.1295.

⁵⁴ Kemal Gözler, “Yasama Dokunulmazlığı, Bir Karşılaştırmalı Anayasa Hukuku İncelemesi”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 56, S. 3, Y. 2001, s. 72.

⁵⁵ Ayhan Döner, “Parlamentar Bağışıklıklar”, *AÜEHFD*, C. 8, S. 1-2, Y. 2004, s. 49; Şeref İba, *Parlamento Hukuku*, Güncellenmiş 6. bs., Turhan Kitapevi, Ankara 2017, s. 45.

⁵⁶ Döner, *Parlamentar*, s. 49-50.

⁵⁷ Metin Feyzioğlu, “Yasama Dokunulmazlığı”, *AÜHFD*, C. 42, S. 1-4, Y. 1991-1992, s. 21.

⁵⁸ Döner, *Parlamentar*, s. 50; Ahmet İyimaya, *Parlamentoda Ahmet İyimaya*, Ankara 1999, s. 338; Thomas Jefferson, *Seçme Parçalar* (çev. Mete Tunçay), Türk Siyasal İlimler Derneği Yayınları, İstanbul 1961, s. 25.

⁵⁹ Mme Maria Fernanda Palma, “L’etendue Et La Levee Des Immunités Parlamentaires”, *Commission Européenne Pour La Démocratie Par Le Droit* (Venedik Komisyonu), 6 Mart 2014, <https://www.venice.coe.int/webforms/events.htm> (22.11.2019), § 1-17.

⁶⁰ Döner, *Parlamentar*, s. 50; Locke, s. 174.

Meclisteki tartışma ortamı ve bütün düşüncelerin temsili, meclisin ve milletvekillerinin bağımsızlığını sürdürmesiyle gerçekleşmektedir⁶¹. Milletvekilleri, millet dışında kimseye karşı sorumlu tutulmayarak serbest çalışma alanı elde etmektedir⁶². Özgür milletvekili, sahip olduğu bu bağımsızlıkla yasama faaliyetlerine katılarak milletin haklarını savunacak, gördüğü yolsuzlukları⁶³ ve aksaklıkları ortaya koyacak, gerekli gördüğü zaman hükümetten bilgi ve açıklama isteyecektir⁶⁴.

Türk Anayasasında ve diğer ülkelerin düzenlemelerinde yasama sorumsuzluğu kurumu, milletvekilinin herhangi bir engelle karşılaşmayarak temsilin gereğini ifa etmesi ve yasama faaliyetlerinin özgürce gerçekleşmesi amacıyla getirilmiştir⁶⁵. Böylece, iktidar ve muhalefet üzerinde yargı baskısı oluşmayacak, meclis çoğunluğu meclisin azınlığına tahakküm edemeyecektir⁶⁶. Ayrıca meclis bağımsız bir organ olarak yürütme ve yargının baskısından kurtulacak, özyönetimini sağlayacaktır⁶⁷.

Demokratik iradenin temsil edilmesi ve bağımsızlığın devamı⁶⁸, diğer güvencelerin yanında yasama sorumsuzluğuyla sağlanmaktadır. Temsilciler, kendi maddi ve manevi özgürlüğüyle, millet için ve millete karşı doğruyu söyleme görevi arasında tercihte bulunmak zorunda kalmamaktadır⁶⁹. Meclisin ve milletvekilinin

⁶¹ Abdurrahman Eren, *Anayasa Hukuku Ders Notları-Genel Esaslar Türk Anayasa Hukuku*, 1. bs., On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 412; İyimaya, s. 35; Jefferson, s. 28; Inter Parliamentary Union, "UNDP Initiative on Parliaments, Crisis Prevention and Recovery in association with the Inter-Parliamentary Union", *UNDP*, Ağustos 2006, s. 6.

⁶² Kırathı, s. 28; Kutbettin Akkan, "Mukayeseli Açından Yasama Dokunulmazlığı", *Adalet Dergisi*, S. 11-12, Y. 1974, s. 908; Bilir, s. 12-13.

⁶³ İlhan Arsel, *Türk Anayasa Hukukunun Umumi Esasları*, Mars Matbaası, Ankara 1965, s. 261.

⁶⁴ Yüksel, s. 1295.

⁶⁵ Gözler, Yasama, s. 72; Şeref Ünal, "Yasama Dokunulmazlığı", *Adalet Dergisi*, S. 6, Y. 1978, s. 7.

⁶⁶ Mehmet Turhan, "Parlamentar Bağımsızlıklar", *Yeni Türkiye Dergisi (Siyasette Yozlaşma Özel Sayısı II)*, S. 14, Y. 1997, s. 897.

⁶⁷ Hayek, s. 41; Mendel, s. 99.

⁶⁸ Sartori, s. 346-347.

⁶⁹ Hikmet Tülen, "Yasama Sorumsuzluğunun Mutlaklığı Üzerine Düşünceler", *AÜEHFD*, C. 1, S. 1, Y. 1999, s. 116-117; Hüseyin Özcan, *Yasama Bağımsızlıkları*, 1. bs., Seçkin Yayıncılık, Ankara 2006, s. 12; Anayurt, s. 616.

bağımsızlığı, sorumsuzluk kurumunun varlığına bağlıdır. Dolayısıyla, bu hususlar, sorumsuzluk kurumuyla yakından ilgilidir ve sorumsuzlukla birlikte gelişmiştir⁷⁰.

Meclisin ve milletvekillerinin bağımsızlığı, mutlak ifade hürriyetinin kabul edilmesi, milletvekillerinden ayrıcalıklı bir zümre oluşturarak toplumun üzerinde yer alması amacını taşımamaktadır⁷¹. Yasama sorumsuzluğu, milletin temsili sıfatının layıkıyla yerine getirilmesi, milli iradenin eksiksiz gerçekleşmesi araçlarından birisidir⁷².

Yasama sorumsuzluğunun amacı kamu yararıdır. Milletvekilinin şahsı, kurum açısından önemli değildir⁷³. Kamu yararı amacı, milletvekiline yargı istisnası oluşturmaktadır⁷⁴. Bu istisna, eşitlik ilkesine aykırılık iddiasını ortaya çıkarmaktadır. Yasama sorumsuzluğunda eşitlik ilkesinin ihlal edildiği iddiası, kanunları ihlal eden herkesin sorumlu tutulması kuralının milletvekiline uygulanmamasından kaynaklanmaktadır⁷⁵. Milletvekillerine ayırım yapıldığı iddiası bu açıdan kabul edilebilir. Fakat, farklı durumda olanlara, farklı kuralların uygulanması, eşitliği bozmayacaktır. Bu anlamda yasama sorumsuzluğunun, haksızlık ve adaletsizlik yaratığını söyleyemeyiz⁷⁶. Sorumsuzluk kurumunun düzenlenmesi ve uygulaması,

⁷⁰ Mehmet Kocaoğlu, “Çeşitli Dokunulmazlıklar Yargı Yolunu Tıkamaktadır”, *Yeni Forum*, C. 17, S. 331, Y. 1996, s. 22.

⁷¹ Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku*, 11. bs., Beta Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 443; Locke, s. 124; Miceli, s. 16.

⁷² Yüksel, s. 1291; Ahmet İyimaya, “Yasama Sorumsuzluğu Üzerine”, *Ankara Barosu Dergisi*, C. 3, Y. 1996, s. 337; Akyürek, s. 21; Muammer Aksoy, “Milletvekilinin Sorumsuzluğu”, *Forum dergisi*, C. 7, S. 81, s. 11.

⁷³ Aksoy, s. 10; Akyürek, s. 90.

⁷⁴ Akyürek, s. 171; Özcan, s. 12; Ömer Keskinsoy, *Yasama Sorumsuzluğu*, 1. bs., Turhan Kitabevi, Ankara 2007, s. 82; “Bağımsızlığı Anayasa tayin eder. Çünkü her bir organa özel yetkilerin neler olacağını gösteren odur. Bu bağımsızlık, organların yekdiğerine riayet ile mükellef oldukları saygı hislerini ve karşılıklı hüürmeti daha iyi sağılamak için kabul edilen bir takım dokunulmazlık ve özel imtiyaz kaideleriyle muhafaza olunur. Binaenaleyh, parlamento masuniyeti ve imtiyazları, gerek devletin diğıer uzuvlarına gerek vatandaşlara karşı meclislerin istiklalini korumak için kabul edilmiş olan birtakım konstitüsyonel hükümlerin heyeti mecmuasından ibarettir. Bu imtiyazlar, meclis binasının dokunulmazlığı, tam söz hürriyeti ve oy serbestliği, tevkif olunamamaktır”. (Miceli, s. 80).

⁷⁵ Nevzat Toroslu/Metin Feyzioğlu, *Ceza Muhakemesi Hukuku*, Savaş Yayınevi, Ankara 2008, s. 18.

⁷⁶ Başgil, s. 7; AYM, 1.7.1998 tarih, E. 1996/74, K. 1998/45 sayılı kararı, s. 19-27; “Yasa önünde eşitlik, herkesin her yönden aynı kurallara bağılı olacağı anlamına gelmez; kimilerinin

hukuken belirli, öngörülebilir ve istikrarlı⁷⁷ olduğu sürece hesap vermeme durumu, eşitsizlik ve adaletsizlik oluşturmayacak ve milletvekilinin kişisel imtiyazına dönüşmeyecektir⁷⁸.

Yasama faaliyetlerinde siyasi partilerin etkin olduğu gerçeği karşısında, sorumsuzluğun amacına, partiler açısından da değinmek gerekmektedir⁷⁹. Yasama sorumsuzluğu, özel ve mutlak ifade hürriyetidir⁸⁰. Milletvekili, düşüncesini demokratik toplumun gereği olarak, toplu olarak da ifade edebilmektedir⁸¹. AYM⁸² ve AİHM⁸³ kararlarında da belirtildiği üzere, sorumsuzluk kurumu, partilerin organizasyonlarını sürdürebilmeleri, ideolojilerini hayata geçirmelerini sağlar; muhalif veya azınlık milletvekilinin keyfi ve asılsız suç isnatlarıyla ceza ve tazminat tehdidine maruz kalmalarını engellemeye çalışır. Ayrıca, milletvekilini kendi partisine karşı da korur⁸⁴. Milletvekilleri, parti üyesi kimliğiyle, TBMM’de parti grubuna katılarak komisyonlarda çalışacak, kanun teklif edecek, soruşturma faaliyetinde bulunacak, kamuoyu oluşturacak ve temsil ettiği milletin haklarını koruyabilmek adına denetleyici rolüyle meclis çalışmasına katılacaktır⁸⁵. Bu

Anayasa'nın 13. maddesinde öngörülen nedenlerle değişik kurallara bağlı tutulmaları eşitlik ilkesine aykırılık oluşturmaz. Durum ve konumlarındaki özellikler, kimi kişiler ya da topluluklar için değişik kuralları ve değişik uygulamaları gerektirebilir. Aynı hukuksal durumlar aynı, ayrı hukuksal durumlar ayrı kurallara bağlı tutulursa Anayasa'da öngörülen eşitlik ilkesi zedelenmez". (AYM, 19.09.2019 tarih, E. 2018/144, K. 2019/72 sayılı kararı).

⁷⁷ İsmail Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 1.bs., Adalet Yayıncılık, Ankara 2015, s. 67-68.

⁷⁸ Eren, s. 228-234; Sulhi Dönmezer/Sahir Erman, *Nazari ve Tatbiki Ceza Hukuku*, 9. bs., Haşmet Yayıncılık, İstanbul 1985, s. 250; Başgil, s. 6; Ünal, s. 8.

⁷⁹ Yusuf Yaşar, *Milletvekili Sorumsuzluğu ve Dokunulmazlığı* (MÜSBE-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dan. Prof. Dr. M. Emin Artuk), İstanbul 1997, s. 29.

⁸⁰ Osman Can/Duygu Şimşek Aktaş, “Yasama Sorumsuzluğunun İşlevsizleştirilmesi”, *Terazi Hukuk Dergisi*, S. 145, s. 67. <https://ru.b-ok.cc/book/3604361/9af7c8.htm> (21.11.2019).

⁸¹ Bülent Tanör/Necmi Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, 10. bs., Beta Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 240; Kart/Türkiye Başvurusu, AİHM, 08.07.2008 tarih, B. No. 8917/05, s. 7.

⁸² Mehmet Özhasaki Başvurusu, AYM, 08.05.2019 tarih, B. No. 2015/4972.

⁸³ Karacsony/Macaristan Başvurusu, AİHM, 17.05.2016 tarih, B. No. 2013/44357.

⁸⁴ Özbudun, Yasama, s. 110; İyimaya, Parlamentoda, s. 41; Turan Güneş, *Türk Demokrasinin Analizi*, 2. bs., Ümit Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 113.

⁸⁵ Kıratlı, s. 26-27; Akyürek, s. 21.

faaliyetlerin layıkıyla yerine getirilebilmesi için de milletvekillerinin “yasama sorumsuzluğu” gibi çeşitli korumalardan faydalanması gerekir⁸⁶.

b) Hukuki Nitelik

Yasama sorumsuzluğunun hukuki niteliğine iki açıdan bakılması gerekir. Birincisi kurumun anayasa mı yoksa ceza hukuku kurumu olduğudur. İkincisi ise, ceza hukuku açısından nasıl bir hukuki niteliğe sahip olduğudur. Öncelikle ceza hukuku yönüne bakılırsa iki temel görüş ön plana çıkmaktadır. Birinci görüş içinde, milletvekilinin fiilinin hukuka aykırılık unsurunun devam edeceği, fakat milletvekiline yasama sorumsuzluğundan dolayı ceza verilmeyeceği ifade edilmektedir⁸⁷. Diğer bir deyişle, yasama sorumsuzluğuna giren fiiller, şahsi cezasızlık sebebidir⁸⁸.

Diğer görüş ise, yasama sorumsuzluğunun ceza hukukunda hukuka uygunluk sebebi sağlayacağı, milletvekilinin fiilinin hukuka aykırılığının kalkacağı yönündedir⁸⁹. Yasama sorumsuzluğunun milletvekiline hukuka uygunluk sebebi oluşturduğu fikri doktrinde yaygın değildir⁹⁰. Sebebi de yasama sorumsuzluğunun kamu yararı düşüncesiyle tanınmış olmasıdır⁹¹. Hukuka uygunluk sebebi kabul edilmesi halinde, milletvekilinin davranışını bütünüyle yasal hale getirecektir. Böylece bütün hukuk disiplinlerinde herhangi bir disiplin cezası verilmesini engelleyecektir⁹². Meclisin milletvekili üzerindeki denetiminin sürdürebilir

⁸⁶ Kıratlı, s. 24; İbrahim Kaplan, “Milletvekillerinin Sorumsuzluğu ve Dokunulmazlığı” *AÜSBFD*, Profesör Bedri Gürsoy’a Armağan, C. 47, S. 3-4, Y. 1992, s. 185.

⁸⁷ Tülen, s. 118; Feyzioğlu, s. 25; Yargıtay 1. CD., 31.12.1948 tarih, E. 1948/407, K. 1948/2583 sayılı kararı (Dursun, s. 82); Yargıtay 4. CD., 22.06.1950 tarih, E. 1950/2818, K. 1950/7902 sayılı kararı (Kıratlı, s. 55-56); Yargıtay 8. CD., 27.01.2020 tarih, E. 2019/11168, K. 2020/1011 sayılı kararı.

⁸⁸ Ahmet Hulusi Akkaş, *Ceza Muhakemesi Bağlamında Yargı Mercileri Kararlarının Birbirleri Üzerindeki Etkisi*, 1. bs., Adalet Yayınevi, Ankara 2016, s. 310.

⁸⁹ Kıratlı, s. 26; İyimaya, Yasama, s. 338.

⁹⁰ Tülen, s. 118; Feyzioğlu, s. 25; Yargıtay 1. CD., 31.12.1948 tarih, E. 1948/407, K. 1948/2583 sayılı kararı; Yargıtay 4. CD., 22.06.1950 tarih, E. 1950/2818, K. 1950/7902 sayılı kararı; Türkan Yalçın, “Yasama Sorumsuzluğu”, *TBB*, C. 2, Y. 1992, s. 223.

⁹¹ Yalçın, s. 221.

⁹² Akkaş, s. 32.

olabilmesi için yasama sorumsuzluğu kapsamındaki fiilleri, hukuka uygunluk sebebi olarak görmemek bizce de daha yerindedir⁹³.

Yasama sorumsuzluğunun cezai mi yoksa anayasal bir kurum olduğu meselesine gelince doktrinde iki görüş bulunmaktadır. Bunlar, “maddi ceza hukuku kurumu” veya “anayasal bir kurum” olarak ifade edilmektedir. Milletvekilinin sorumlu tutulamaması ve ceza hukuku açısından şahsi cezasızlık sebebi oluşturması yasama sorumsuzluğunun maddi ceza hukuku kurumu olduğu iddiasını kuvvetlendirmektedir⁹⁴. Buna karşılık, ceza hukukunu ilgilendiren kısımların bulunması, anayasa hukukunun temel özelliklerini taşıması karşısında, anayasal bir kurum olduğu gerçeğini değiştirmeyecektir⁹⁵.

Yasama sorumsuzluğunu anayasal bir kurum olarak gören görüş ise, bu kurumun yasama kuvveti ve diğer kuvvetler arasında dengeyi sağladığı, muhalif ve azınlık milletvekillerinin ifade hürriyetini güvence altına aldığı, baskıya uğramalarını engellediği ve bu nedenle hukuki niteliğinin anayasal bir kurum olduğu görüşünü savunmaktadır⁹⁶.

Yasama sorumsuzluğunun sağladığı güvencenin sağlamlaştırılması için kurum anayasalarda düzenlenmektedir⁹⁷. Venedik Komisyonunun görüşü de bu yöndedir. AİHS⁹⁸, milletvekillerine mutlak bir koruma sağlamamaktadır. Cezai ve hukuki sorumsuzluğun sağlanması için, yasama sorumsuzluğu anayasalarda düzenlenmelidir⁹⁹. Anayasanın diğer hukuk disiplinleri üzerinde normatif üstünlüğü ve anayasaya uygunluk denetimi bulunmaktadır. Ayrıca, ülkedeki özel ve kamu hukukuna ait ilkeler anayasalardan türemektedir. Bundan dolayı, anayasa için

⁹³ Yalçın, s. 215; Döner, *Parlamentar*, s. 54; Toroslu/Fevzioğlu, *Ceza*, s. 19.

⁹⁴ Fevzioğlu, s. 24; Yalçın, s. 237.

⁹⁵ Özcan, s. 12; İyimaya, *Yasama*, s. 338.

⁹⁶ İlke Açı, *Yasama Sorumsuzluğunun Tazminat Sorumluluğu Bakımından Sınırları* (GÜSBİE-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dan. Prof. Dr. Hayati Hazır), Ankara 2010, s. 39; İyimaya, *Parlamentoda*, s. 41.

⁹⁷ Dönmez, s. 52; Akyürek, s. 28.

⁹⁸ M. Macovei, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 10. Maddesinin Uygulanmasına İlişkin Kılavuz*, 1. bs., Şen Matbaa, TBB-İHAUM : 6, Y. 2005, s. 35.

⁹⁹ Venedik Komisyonu, Ç. No. 714/2013, § 85-92.

“hukukun filtresi” tabiri de kullanılmaktadır. Tüm hukuk disiplinlerinin anayasaya çerçevesine uygun bir değerlendirme ve yorum yapması gereklidir¹⁰⁰.

Sonuç olarak, Anayasanın 83. maddesinde hüküm altına alınan yasama sorumsuzluğu kurumu, hukuki niteliği itibarıyla anayasal bir kurumdur. Yasama sorumsuzluğunun idare, hukuk ve ceza disiplinleri açısından sonuçlarının bulunması karşısında¹⁰¹, yasama sorumsuzluğu için yapılacak değerlendirmenin, sadece şahsi cezasızlık sebebi veya hukuka uygunluk sebebi ölçütüyle belirlenmeye çalışılması kurumun düzenlenme amacıyla uyumsuz sonuçlar ortaya çıkaracaktır. Yasama sorumsuzluğu herhangi bir disiplin ayrımı yapılmaksızın Anayasal kurum olarak uygulanmalıdır.

c) Kapsam

Yasama sorumsuzluğu, milli iradenin teşekkül etmesi ve kamu yararının gerçekleşmesini amaçladığından, normal vatandaşların ifade hürriyetine göre daha geniş bir korumayı kapsamaktadır¹⁰².

Yasama sorumsuzluğunun Anayasada belirlenen kapsamı, milletvekilinin oy, söz ve düşünce açıklaması biçiminde oluşan davranışlarıdır¹⁰³. Üç biçimde ortaya çıkan milletvekilinin davranışları, milletvekilinin temsil görevini yerine getirdiği yasama faaliyetlerinin süreçleridir¹⁰⁴. Bunun yanında, oy kullanma ve söz söylemenin parçası olan davranışlar ile imza altına alınan belgeler¹⁰⁵ de yasama sorumsuzluğu kapsamı içerisinde bulunmaktadır¹⁰⁶.

¹⁰⁰ Anayurt, s. 88-89.

¹⁰¹ Akkaş, s. 64-65.

¹⁰² Bilir, s. 102.

¹⁰³ Faruk Erem, *Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler*, Seçkin Kitapevi, C. I, Ankara 1984, s. 179.

¹⁰⁴ Dönmez, s. 65; İba, s. 47; Anayurt, s. 619.

¹⁰⁵ Döner, Parlamenter, s. 51.

¹⁰⁶ Dönmezer/Erman, s. 293; “ABD Massachusetts yüksek mahkemesi yasama sorumsuzluğunun kapsamını ifade ettiği kararında “Konuşma özgürlüğünü fikre teslim ederek sınırlamayacağız. Oy vermek, rapor yazmak ve hizmetin yerine getirilmesinden doğan diğer her türlü olay ve düzenleme kapsam içindedir”. (Akyürek, s. 73).

Yasama sorumsuzluğunun kapsamı, ülkelerde farklı yöntemlerle belirlenmektedir. Meclis disiplini ile sınır yaratılması (Avusturya, Portekiz), sorumsuzluktan faydalanılmayacak fiillerin belirlenmesi (Almanya, İtalya) ve meclis kararıyla milletvekilinin ifade hürriyetinin kapsamının meclise intikal eden olaya göre belirlendiği (İsveç, Letonya) sistemler bulunmaktadır¹⁰⁷.

Türk Anayasası'nın 83. maddesi, yasama sorumsuzluğu kapsamına sınırlayıcı bir hüküm getirmemiştir¹⁰⁸. Sorumsuzluğun hukuki etkisi açısından idari, hukuki ve cezai olarak bir ayrıma gidilmemiştir¹⁰⁹. Türkiye'de, yasama sorumsuzluğunun kapsamı, Anayasada "sorumlu tutulamaz" olarak düzenlenmiştir. Sorumlu tutulamamanın istisnası düzenlenmemiştir¹¹⁰. Fakat, yasama sorumsuzluğu uygulaması, Anayasadaki düzenlenen durumla uyuşmamaktadır. Yasama sorumsuzluğunun kapsamı, yargı ve doktrin arasında, ayrıca doktrinin kendi içinde ihtilaflıdır¹¹¹.

AYM'nin yasama sorumsuzluğu kapsamı uygulaması, kurumun özünden önemli ölçüde ayrılmaktadır¹¹². AYM'nin kararlarında yasama sorumsuzluğu kapsamı belirlenmektedir. Bu belirleme, *"kınama ve Meclisten geçici olarak çıkarma cezasını gerektiren anılan sebeplerin ifade özgürlüğü ve yasama sorumsuzluğu kapsamında değerlendirilebilecek düşünce açıklaması niteliğinde olmadığı, disiplin cezasına konu söz konusu eylemlerin Meclisin çalışma düzenini ağır biçimde bozan veya güvenliğini tehlikeye düşüren eylemler olduğu"*¹¹³ ve *"...yasama sorumsuzluğunun şartlarının geçerli olduğu bir zeminde ileri sürülen ve başkalarının şahsiyet haklarına saldırı niteliği bulunan sözler nedeniyle başvurucuya karşı hukuk*

¹⁰⁷ Özek, s. 80-81.

¹⁰⁸ Muhtar Çağlayan, "Yasama Dokunulmazlığı", *Adalet Dergisi*, S. 3-4, Y. 1977, s. 204.

¹⁰⁹ Özek, s. 89-91.

¹¹⁰ Can/Aktaş, s. 63.

¹¹¹ Cüneyt, s. 1296; Eren, s. 469.

¹¹² AYM, 22.06.2001 tarih, E. 1999/2, K. 2001/2 sayılı kararı.

¹¹³ TBMM İçtüzüğünde Değişiklik Yapılmasına Dair Karar'ın İptali başvurusu, AYM, 17.10.2018 tarih, E. 2017/162, K. 2018/100 sayılı kararı, § 127.

*davası yoluyla tazminat davası açılabileceği...*¹¹⁴ ifadeleriyle yapılmıştır. Aslında, TBMM İçtüzüğünde AYM'nin yorum tarzını destekleyen hüküm de bulunmamaktadır¹¹⁵.

Ayrıca, milletvekillerinin oy, söz ve düşünce açıklaması mahkemede delil kabul edilmekte ve mensubu olduğu siyasi partinin kapatılması ihtimali bulunmaktadır. AYM'nin delil gerekçesi *“Meclis çalışmalarında ulusal istencin en iyi biçimde yansıtılması bakımından Milletvekillerinin görevlerini hiçbir etki altında kalmadan yapabilmeleri için kişiliklerine bağlı özel bir koruma getirilmiştir. Bu korumadan parti tüzelkişiliğinin yararlanması söz konusu olamaz”*¹¹⁶. Anayasanın 83. maddesinde düzenlendiği haliyle yasama sorumsuzluğu mutlak olduğu için sorumsuzluk kapsamına giren ifadelerin parti kapatma davasında delil olarak kullanılması yerinde değildir¹¹⁷.

Anayasanın 83. maddesi hükmü, yasama sorumsuzluğunun şartlarını belirlemiştir. Anayasada belirlenen şartlar, sorumsuzluğun şekli kapsamı olarak kabul edilmektedir. Fakat maddi kapsamın olup olmadığı hususunda farklı görüşler oluşmuştur. Bu görüşlerden birincisi, milletvekilinin hata yapma ve sorumsuzluğu amacı dışında kullanma ihtimalinin göz önünde bulundurulması gerektiği yönündedir. Yasama sorumsuzluğunun milletvekilinin kişisel imtiyazı olmaması için, söz konusu ihtimallerin düşünülmesi zorunlu görülmekte ve makul sınır kıstası kullanılmaktadır. Kötü niyete kesin karine oluşturacak kasti fiiller, bu kıstasların en önemlisidir¹¹⁸. Bunun yanında, milletvekilinin kişilere ve topluma zarar verme ihtimali bir diğer kıstastır. Kısacası bunlar maddi kapsamın sınırını

¹¹⁴ Kemal Kılıçdaroğlu Başvurusu, AYM, 25.10.2017 tarih, B. No. 2014/1577, § 66.

¹¹⁵ Tülen, s. 120; European Parliament Directorate General for Research, s. 111; Şeref İba, “Türk Parlamento Hukukunda Milletvekillerinin Kural-Dışı Tutum ve Davranışları”, AÜSBFD, C. 57, S. 1, Y. 2002, s. 44; Tanör/Yüzbaşıoğlu, s. 244.

¹¹⁶ AYM, 16.01.1998 tarih, E. 1997/1, K. 1998/1 sayılı kararı.

¹¹⁷ Mendel, s. 133.

¹¹⁸ Teziç, s. 446; Akyürek, s. 29.

belirlemektedir¹¹⁹. Sonuç olarak, milletvekilinin hata yapma ihtimali göz önünde bulundurularak kamu yararı ile kişisel hakların dengelenmesi amaçlanmaktadır¹²⁰.

Bu görüşlerden ikincisi, Anayasanın lafzi yorumundan hareket etmekte ve maddi bir kapsamın varlığına karşı çıkmaktadır. Buna göre, Anayasada “sorumlu tutulamaz” hükmünün yer alması nedeniyle¹²¹, Anayasada öngörülen şartların varlığı halinde milletvekili sorumsuz olacaktır. Keza, 83. maddede, maddi kapsamı gösterecek bir ibare bulunmamaktadır¹²². Anayasanın 83. maddesine uygun milletvekili davranışları, hatalı ve menfaate zarar verici sonuçlar oluştursa bile, sorumlu-sorumsuz şeklinde herhangi bir ayrıma tabi tutularak maddi kapsam çizilemez. Aksi halde gerekçesiz kararlarla yasama sorumsuzluğunun amacından uzaklaştırılması tehlikesi doğar¹²³.

Yukarıdaki görüşlerden ikincisi bize göre daha isabetlidir. Çünkü, Türkiye’nin yasama sorumsuzluğu sistemi, birçok ülkeden daha geniş kapsamda düzenlenmiştir¹²⁴. Yasama sorumsuzluğunun kapsamı, sadece Anayasanın 83. maddesinin ilk fıkrasının devamında sınırlandırılmaktadır. Bu durum da, genel bir sınırlama sebebi değildir. Yasama sorumsuzluğunun Türkiye’deki kapsamının genişliğine istisna yaratmamaktadır. Sadece, Meclis içerisinde açıklanan düşüncenin Meclis dışında tekrar kısmını ve ilgili TBMM Genel Kurul oturumunda açıklanan düşünceyi ilgilendirmektedir. Milletvekili, Meclis içerisindeki açıklamalarını Meclis dışında tekrar etmesi halinde de sorumsuzluk kapsamındadır. İlk fıkranın devamına

¹¹⁹ Kıratlı, s. 61; Ömer Korkmaz, “Düşünce Özgürlüğü ve Sınırları”, Prof. Dr. Seyfullah Edis’e Armağan, *Dokuz Eylül Yayınları*, Y. 2000, s. 131-132; Mehmet Ali Aybar, “Teşrii Masuniyet Esası ve Tatbik Şekilleri”, *İÜHFM*, C. 3, Y. 1937, s. 133; Erem, s. 181; Abdullah Pulat Gözübüyük, “Mebuslar ve Bakanlar Hakkında Soruşturma ve Kovuşturma Usulü”, *Adalet Dergisi*, S. 10, Y. 1945, s. 1188.

¹²⁰ Inter Parliamentary Union, s. 9; Can/Aktaş, s. 65-66.

¹²¹ Mümtaz Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1969, s. 125; Özek, s. 94.

¹²² Özbudun, Yasama, s. 110; Keskinsoy, s. 108; Kıratlı, s. 66; Başgil, s. 15; Gözler, Türk, s. 548; Teziç, s. 442; Döner, Parlamenter, s. 52; Yalçın, s. 237; Yüksel, s. 1298; Yavuz Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, 12. bs., Seçkin Yayıncılık, Ankara 2018, s. 243; Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 18. bs., Yetkin Yayınları, Ankara 2018, s. 280.

¹²³ Gözler, Türk, s. 548; Döner, Parlamenter, s. 52; Keskinsoy, s. 108; Özbudun, Türk, s. 280.

¹²⁴ A/İngiltere Başvurusu, AİHM, 17.12.2002 tarih, B. No. 1997/35373, § 22, 25, 27, 69.

göre, milletvekilinin oturumdaki açıklamaları, o oturumdaki TBMM Genel Kurulu tarafından alınacak kararla, Meclis dışında tekrar edilmesi halinde sorumsuzluk kapsamının dışında kabul edilecektir¹²⁵.

Yasama sorumsuzluğunun kapsamına sadece beğenilen ve hoşgörü ile karşılanan sözler ve düşünceler değil, aynı zamanda alışılmışın dışında ve şaşırtıcı düşüncelerin açıklanması da dahildir¹²⁶. Bu anlayış genel ifade hürriyetine göre daha özgürlükçü bir bakış açısını gerektirmektedir¹²⁷. Aslında özgürlükçü bakış açısı, maddi içerik hakkında bilgi de vermektedir. Bu kapsamda muğlak bir şekilde ifade edilen, makul sınır ve kasten görevi aşmak gibi suiistimale açık durumlar, yasama sorumsuzluğu kurumunu etkisiz hale getirebilir¹²⁸. Yasama sorumsuzluğunun kapsamı Anayasada şekli bir biçimde ortaya konulmuştur¹²⁹. Buda, Anayasa koyucunun, bilinçli bir tercihin sonucu olarak maddi bir sınır koymadığını göstermektedir¹³⁰. Buna karşılık, oy, söz ve düşünce açıklaması niteliğinde olmayan fiiller elbette sorumsuzluğun kapsamında değildir¹³¹. Örneğin, milletvekilinin bir milletvekilini veya memuru dövmesi¹³², yaralaması veya öldürmesi¹³³ gibi fiillerin sorumsuzluk kapsamında olmadığı açıktır¹³⁴.

¹²⁵ Özcan, s. 105; Dönmezer/Erman, s. 250.

¹²⁶ T. Ayhan Beydoğan, *Türk Hukukunda Siyasi İfade Hürriyeti*, Cantekin Matbaası, Liberal Düşünce Topluluğu 2003, s. 67.

¹²⁷ Özcan, s. 104.

¹²⁸ Dönmez, s. 55; Başgil, s. 15; Gözler, Türk, s. 548; Teziç, s. 442; Döner, Parlamenter, s. 52.

¹²⁹ Inter Parliamentary Union, s. 11.

¹³⁰ Özek, s. 96. Özek bu hususta karşı görüşte şunu söylemektedir; “*Mutlak dokunulmazlığın kaldırılması ve mutlak dokunulmazlığın suiistimali halinde uygulanacak yargı süreci belirlenmemiştir. Herhangi yargı sürecinin öngörülmemesi sorumsuzluğun yorum yoluyla kapsamın açıklanamamasını göstermektedir*”.

¹³¹ Gözler, Yasama, s. 75.

¹³² Gözler, Yasama, s. 73.

¹³³ Şubat 1925 tarihinde Ardahan milletvekili Halit Karsıalan (Uğur Mumcu, *Söz Meclisten İçeri*, 2. bs., Tekin Yayınevi, Ankara 1981, s. 107) ve 29 Mart 1989 tarihinde Siirt milletvekili Abdurrezak Ceylan milletvekilinin silahlı saldırısı sonrası hayatını kaybetmişlerdir. (<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d18/c024/tbmm18024072.pdf9> (E. 14.01.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 18/2, B. 72, Tarih 30.03.1989.

¹³⁴ Tülen, s. 119; İba, Parlamento, s. 47.

Ayrıca, yasama sorumsuzluğunun kapsamında olmayan davranışlar, yasama faaliyeti aşamasında gerçekleşmeyen ve çoğunlukla milletvekilinin Meclis dışındaki siyasi faaliyetleridir¹³⁵. Örneğin, gazetede köşe yazarlığı, televizyon programına katılma, miting, açılış törenleri, parti toplantıları ve basın açıklaması gibi faaliyetler yasama sorumsuzluğunun kapsamı dışındadır¹³⁶.

Yasama sorumsuzluğunun kapsamı dışında ifade edilen durumların, hangi makam tarafından tespit edileceği de önemli bir konudur. Yargının bu tespiti yapması milletvekili ve meclisin bağımsızlığını olumsuz etkileyecektir¹³⁷. Yargının sorumsuzluk kapsamını belirleme yetkisi olması halinde, sorumsuzluk kurumu, yargının bahsettiği bir hak haline dönüşebilecektir. Milletvekili fiilinin, sorumsuzluk kapsamında olup olmadığı değerlendirmesini meclis veya ondan türeyen kurumların yapması daha yerine olacaktır¹³⁸. Yasamanın belirlenmesi yoluna gidilecekse, siyasi çoğunluğun baskı kuramaması ve suiistimal etmemesi için yüksek bir karar çoğunluğu belirlenmelidir. Milletvekillerinin, muhalif görüşlerinden dolayı baskıya uğramamaları için, yapılacak değerlendirmeye üçte iki veya beşte üç gibi nitelikli çoğunluk getirilmesi önerilmektedir¹³⁹.

Sonuç olarak, Anayasanın 83. maddesi, yasama sorumsuzluğunun kapsamını, meclis çalışmasında gerçekleşecek oy, söz ve düşünce açıklaması biçimindeki belirli davranışlar olarak tespit etmiştir. Fiillerin içeriğine müdahale edilmemesi yasama sorumsuzluğu için geniş bir kapsam ortaya çıkarmıştır. Meclis çalışması kavramı, yasama faaliyetlerini Meclis dışında da gerçekleştirebilir kıldığı için kapsam daha da genişlemiştir. Bu başlıktaki maddi kapsam değerlendirmemiz, bir nevi yasama sorumsuzluğunun istisnası olup olmadığını ifade etmektedir. Anayasa koyucu,

¹³⁵ İbrahim Ö. Kaboğlu, “İfade Özgürlüğünün Siyasi Partilerce Kullanımının Sınırları”, *Anayasa Yargısı*, C. 16, Y. 1999, s. 73.

¹³⁶ Kaplan, s. 186; Başgil, s. 11; Todd B. Tatelman (Legislative Attorney), “Speech or Debate Clause Constitutional Immunity: An Overview”, *Congressional Research Service*, Y. 2001, s. 7; Anayurt, s. 619.

¹³⁷ Özcan, s. 66.

¹³⁸ Simon Wigley, “Parliamentary Immunity: Protecting Democracy or Protecting Corruption?”, *The Journal of Political Philosophy*, C. 11, S. 1, Y. 2003, s. 37.

¹³⁹ Palma, Venedik Komisyonu, 6.03.2014 tarih, § 22.

yasama sorumsuzluğuna bilinçli olarak herhangi bir istisna getirmemiştir. Bu durum vekiller için mutlak bir yargı muafiyeti sağlamaktadır. Bu yüzden şekli kapsam ile milletvekillerine sağlanan yargı muafiyeti karşısında etkili bir Meclis sistemi oluşturulması zaruridir. Meclisin bağımsızlığı gereğince ve uygulamada farklılıklar oluşmaması amacıyla, yasama sorumsuzluğu kurumu için sürekli bir Meclis komisyonu kurulması da kapsamın daha belirli ve öngörülebilir olması açısından faydalı sonuçlar meydana getirecektir.

3. Yasama Dokunulmazlığından Farkı

Öncelikle şunu belirtelim ki, yasama sorumsuzluğu dokunulmazlığın zıttı bir kurum değil, farklı olmakla birlikte birbirini tamamlayan kurumlardır¹⁴⁰. İki kurumun ortak ve farklı yönleri de bulunmaktadır. Milletvekillerinin ve meclisin bağımsızlığı, milli iradenin oluşturulması ve kamu yararı amacı bazı ortak yönleridir. İki kurumun ortak yönlerinden daha ziyade farklı yönleri bulunmaktadır¹⁴¹. Bu kapsamda konumuz açısından iki kurumun farklılıklarını ortaya koyacağız¹⁴².

a) Kapsamı ve Sonuçları Bakımından

Yasama sorumsuzluğu ile dokunulmazlığı arasında kapsam bakımından kimi farklılıklar ve benzerlikler bulunmaktadır. Yasama sorumsuzluğu, esasa yönelik; yasama dokunulmazlığı usule yönelik bir istisnadır. Yasama sorumsuzluğu, milletvekillerinin görevleri sırasındaki oy, söz ve düşünce biçimindeki davranışlarına adli takibat yapılmamasını sağlamaktadır. Dokunulmazlık, milletvekiline tanınan usulü bir bağıışıklıktır¹⁴³.

Yasama sorumsuzluğu milletvekilinin ifade hürriyetini korumaktadır¹⁴⁴. Dokunulmazlık milletvekilinin keyfi olarak ceza muhakemesi usullerine maruz

¹⁴⁰ Kıratlı, s. 78; Başgil, s. 15; Anayurt, s. 616.

¹⁴¹ Başgil, s. 6; Feyzioğlu, s. 21; Tülen, s. 115; Özcan, s. 16; Anayurt, s. 617.

¹⁴² Gözübüyük, Mebuslar, s. 1187; Teziç, s. 451; Tevfik Sönmez Küçük, *Anayasa Hukukundaki Çağdaş Eğilimler Işığında Parlamenter Dokunulmazlıklar*, 1. bs., Legal Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 21.

¹⁴³ Kart/Türkiye Başvurusu, AİHM; Hardt, s. 277.

¹⁴⁴ Yüksel, s. 1299; Akyürek, s. 21; Mumcu, s. 127; Aksoy, s. 11.

bırakılmasını ve asılsız kovuşturulmasını engellemektedir¹⁴⁵. Sorumsuzluk, milletvekilinin yasama faaliyeti esnasındaki fiillerinde geçerli olmaktadır¹⁴⁶. Dokunulmazlık ise çoğunlukla milletvekillerinin yasama faaliyeti dışındaki fiillerini kapsamaktadır¹⁴⁷.

Dokunulmazlık, milletvekili seçilmeden önce veya milletvekili seçildikten sonra işlenen suçlarda, yargılama ve infaz engeli oluşturmaktadır¹⁴⁸. Buna karşılık dokunulmazlık, milletvekiline dava açılmasını korumamakta, sadece soruşturmanın ve kovuşturmanın yürütülmesine engel olmaktadır¹⁴⁹. İnfaz engeli olarak dokunulmazlık ise, milletvekili hakkında verilmiş cezanın infaz edilmesini ancak milletvekili sıfatının sona ermesine bırakmaktadır¹⁵⁰.

Hem sorumsuzlukta hem de dokunulmazlıkta, milletvekillerinin yasama faaliyetlerini özgürce yerine getirmeleri amaçlanmıştır. Bu kapsamda sorumsuzlukta suç teşkil eden fiiller şartların oluşması durumunda cezasız kılınmaktadır¹⁵¹. Dokunulmazlıkta ise, milletvekillerine yönelik kimi koruma tedbiri ve ceza işlemleri önlenerek, ceza hukuku uygulamasında erteleme muafiyeti oluşturulmaktadır¹⁵².

Kısacası, sorumsuzluk idari, hukuki ve cezai açıdan etkilidir. Diğer bir deyişle, milletvekili her türlü yaptırımdan muaftır. Dokunulmazlığın ise sadece cezai yaptırım açısından etkisi vardır¹⁵³. Milletvekilinin cezai sorumluluğu,

¹⁴⁵ Döner, *Parlamentarizm*, s. 55; Tülen, s. 117; Küçük, *Anayasa*, s. 24.

¹⁴⁶ İzzet Özgenç, *Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler*, Seçkin Kitapevi, 5. bs., Ankara 2010, s. 534.

¹⁴⁷ Feyzioğlu, s. 25; Tülen, s. 118; Keskinsoy, 167; Kıratlı, s. 78.

¹⁴⁸ Özgenç, s. 537; Özbudun, *Yasama*, s. 112; Tülen, s. 116; Dönmez, s. 56; Aksoy, s. 11.

¹⁴⁹ Feyzioğlu, s. 23; Döner, *Parlamentarizm*, s. 57; İba, *Parlamento*, s. 47-48.

¹⁵⁰ Dokunulmazlığın muhakeme ve infaz engeli olması bütün suçlar açısından geçerli değildir. Ağır cezayı gerektiren suçüstü halleri ve seçimden önce soruşturmasına başlanmak kaydıyla Anayasanın 14. maddesindeki yazılı suçlar yasama dokunulmazlığının kapsamında olmayan suçlardır. Dokunulmazlık koruması, vekil sıfatı devam ettiği sürece, milletvekilinin tutulma, tutuklama veya sorguya çekilme işlemlerine maruz kalmasını da engellemektedir (Feyzioğlu, s. 22; Erem, 183).

¹⁵¹ Özgenç, s. 536; İba, *Parlamento*, s. 46.

¹⁵² Kart/Türkiye Başvurusu, AİHM, s. 7; Feyzioğlu, s. 24; Keskinsoy, s. 168; Özgenç, s. 536; Özbudun, *Yasama*, s. 111; Bilir, s. 110; Özcan, s. 126.

¹⁵³ Anayurt, s. 623.

dokunulmazlıkta devam etmektedir. Dokunulmazlığın, ceza davasına etkisi, erteleme ve yargılama engelidir¹⁵⁴.

Son olarak, sorumsuzluk ile dokunulmazlık arasındaki bir diğer fark, yasama sorumsuzluğunun istinasını düzenleyen bir anayasal hüküm bulunmamaktadır. Oysa, dokunulmazlığın istisnaları düzenlenmiştir. Ağır cezayı gerektiren suçüstü hali ve seçimden önce soruşturmaya başlanmak kaydıyla Anayasanın 14. maddesindeki suçlar dokunulmazlığın kapsamında kabul edilmemektedir¹⁵⁵.

b) Nitelikleri Bakımından

Milletvekili sıfatının kazanılmasıyla başlayan sorumsuzluk kurumu, milletvekillerinin fiillerine sağladığı korumayı, milletvekili sıfatı sona erdiğinde de devam ettirmektedir. Sorumsuzluk güvencesi, milletvekili sıfatından ayrılarak, süreklilik arz etmektedir. Aynı şekilde, milletvekili sıfatının kazanılmasıyla başlayan dokunulmazlık güvencesi ise, milletvekilliğinin herhangi bir sebeple sona ermesi halinde bitmektedir. Dokunulmazlık kurumu, milletvekili sıfatının devamına bağlıdır. Kısacası, dokunulmazlık geçici bir durumken sorumsuzluk sürekli¹⁵⁶.

Milletvekilinin tekrar seçilememesi, TBMM'nin dokunulmazlığı kaldırması ve mahkûm olduğu suçun milletvekili seçilmesine engel suç olmasından dolayı TBMM'nin milletvekilliğini düşürmesi hallerinde, milletvekili dokunulmazlığı bitmiş veya kaybedilmiş olacaktır. Bu durumlarda, daha önce elde ettiği ayrıcalıkları kaybederek ceza ve usul işlemine tabi tutulabilecektir¹⁵⁷.

Bir başka fark, yasama sorumsuzluğunun meclis kararıyla kaldırılamamasıdır. Aynı şekilde, milletvekili yasama sorumsuzluğundan feragat de edememektedir¹⁵⁸.

¹⁵⁴ Döner, Parlamenter, s. 70; Özbudun, Yasama, s. 111; Başgil, s. 16; Keskinsoy, s. 169.

¹⁵⁵ Keskinsoy, s. 170-171; Küçük, Anayasa s. 28.

¹⁵⁶ Döner, Parlamenter, s. 60; Erem, 184; Özgenç, s. 536; Anayurt, s. 624.

¹⁵⁷ Feyzioğlu, s. 24; Başgil, s. 20-23; Aksoy, s. 11; İba, Parlamento, s. 52-53. İba bu hususta şunu belirtmiştir: 20.05.2016 tarihli ve 6718 sayılı Anayasa değişikliği eklenen geçici 20. madde ile meclisteki tüm dosyalardaki dokunulmazlıklar kaldırılmıştır. Bütün dosyalara topluca işlem yapılması meclis tarihinde ilk olmuştur (İba, Parlamento, s. 52-53).

¹⁵⁸ Anayurt, s. 618.

Şahsi bir yarardan ziyade kamu yararı amacıyla getirilmiş olan sorumsuzlukta, milletvekilinin feragat edememesi olağandır. Yasama sorumsuzluğunun kaldırılmaması ve sorumsuzluktan feragat edilememesi “mutlaklık” niteliği olarak da ifade edilmektedir. Buna karşılık, dokunulmazlık, meclis kararıyla kaldırılabilir¹⁵⁹. Yani dokunulmazlık nispidir. Bu nedenle bazı yazarlar, yasama sorumsuzluğunu “mutlak dokunulmazlık”; yasama dokunulmazlığını, “nispi dokunulmazlık” olarak isimlendirmektedir¹⁶⁰.

Biz, yasama sorumsuzluğunda olduğu gibi milletvekilinin yasama dokunulmazlığı güvencesinden de feragat edemeyeceğini düşünüyoruz. TBMM İçtüzük hükmü de görüşümüzü desteklemektedir¹⁶¹. Milletvekilinin yasama dokunulmazlığından feragat edip edemeyeceği, AİHM tarafından Kart/Türkiye başvurusunda incelenmiştir. Kart, yasama dokunulmazlığından feragat edilmesi isteğinin meclis tarafından kabul edilmemesinin adil yargılanma hakkını ihlal ettiği iddiasıyla başvuruda bulunmuştur. AİHM, bu kararında, milletvekilinin şahsına ait olmayan yasama sorumsuzluğu ve yasama dokunulmazlığı gibi ayrıcalıklardan feragat edemeyeceği sonucuna varmıştır¹⁶².

¹⁵⁹ Döner, *Parlamentarizm*, s. 56; Bilir, s. 112-113; Başgil, s. 17; Küçük, *Anayasa*, s. 27.

¹⁶⁰ Özgenç, s. 537; Özbudun, *Yasama*, s. 112; Tülen, s. 116; Dönmez, s. 56; Aksoy, s. 11.

¹⁶¹ Erem, s. 176; Özgenç, s. 535; Feyzioğlu, s. 26; Özbudun, *Yasama*, s. 113; Özcan, s. 123.

¹⁶² Serkan Yolcu, “Adil Yargılanma Hakkı Karşısında Yasama Dokunulmazlığını Yeniden Düşünmek: Atilla Kart Olayı Üzerine Bir Deneme”, *AÜHFD*, C. 60, Y. 2011, s. 383-vd. bkz. 22. Dönem CHP Milletvekili Atilla Kart dokunulmazlığının kaldırılması için TBMM’ye dilekçe vermiştir. TBMM, talebi kabul edilmeyerek Kart’ın davasını, yasama döneminin sonuna kadar kovuşturmasını ertelemiştir. Kart, dokunulmazlığının kaldırılması talebinin kabul edilmemesi sebebiyle davasının yürütülmemesini, adil yargılanma hakkının ihlal ettiği iddiası ile AİHM’e müracaat etmiştir. AİHM 2. Dairesi, adil yargılanma hakkını ihlal ettiğine karar vermiş. Türkiye, 2. Daire’nin iş bu kararını temyiz etmiş ve temyiz başvurusunu inceleyen Büyük Daire 03.12. 2009 tarihinde 2. Daire’nin kararını bozmuştur. AİHM, Atilla Kart’ın başvurusunu, sıra dışı ve milletvekilinin kendi iradesiyle dokunulmazlığından feragat etmek istediği ilk dava olarak ifade etmiştir. Mahkemenin bozma gerekçesi, dokunulmazlık, Meclisin bütünlüğünü ve muhalefeti korumak amacıyla meşruluk kazanmaktadır. Davacının dokunulmazlıktan feragati meşru amaçlar kapsamına girmemektedir. Milletvekili sıfatı sona erince davasının hakkaniyete uygun süreceğinden şüphe yoktur. Ayrıca başvuru sahibi avukat Kart’ın milletvekili adaylığı sırasında milletvekili seçilmesi halinde davasının duracağını bilmektedir ve zarara uğramamıştır.

4. Milletvekilinin Siyasi İfade Hürriyeti ile Yasama Sorumsuzluğunun İlişkisi

a) Genel Olarak

İfade hürriyeti, yaşanan süreçler ve verilen mücadeleler sonrasında¹⁶³, demokratik ülkelerde, ulusal ve uluslararası koruma sistemiyle, daha da genişlemiş ve güçlenmiştir¹⁶⁴. Yasama sorumsuzluğu ise, genel ifade hürriyetinin tanınmadığı tarihlerde oluşmuştur ve varlığını sürdürmektedir¹⁶⁵. Günümüz demokrasilerinde, ifade hürriyeti, siyasi ifade hürriyeti ve yasama sorumsuzluğu güvencesi arasında ayırım yapmak ve bu ayırma göre hareket etmek gerekmektedir¹⁶⁶.

Genel ifade hürriyeti, Anayasanın 26. maddesinde, kişinin hak ve ödevleri kısmında düzenlenmektedir¹⁶⁷. İfade hürriyeti, kişinin, iç dünyasında muhafaza ettiği düşüncelerini¹⁶⁸, söz, yazı, resim, heykel ve sembol gibi araçlarla dış dünyaya aktarmasıdır¹⁶⁹. Düşünceler, bireysel ve toplu paylaşılabılır¹⁷⁰. Düşüncenin açıklanması, savunma, anlatma, yayma, etkileme ve öğretme gibi farklı amaçlarla olabilir¹⁷¹.

İfade hürriyeti, demokratik toplumun temelinde yer almaktadır¹⁷², ama mutlak bir hak olarak kabul edilmemektedir¹⁷³. Bu kapsamda ulusal ve uluslararası

¹⁶³ Platon, *Sokrates'in Savunması* (Apologia Sokratous), (çev. Mehmet Ortaç), Ege Basım Yayın, İstanbul 2018, s. 8-13.

¹⁶⁴ Mustafa Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, 6. bs., Hukuk Yayınları, Ankara 2018, s. 214; Münci Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, 7. bs., Yetkin Yayınevi, Ankara 2013, s. 60-61.

¹⁶⁵ Mehmet Emin Akgül, “İfade Özgürlüğünün Tarihsel Süreci ve Milli Güvenlik Gerekçesiyle İfade Özgürlüğünün Kısıtlanması”, *AÜHFD*, C. 1, S. 61, Y. 2012, s. 4.

¹⁶⁶ Venedik Komisyonu, Ç. No. 714/2013, § 81-84.

¹⁶⁷ Reyhan Sunay, *Avrupa Sözleşmesinde ve Türk Anayasasında İfade Hürriyetinin Muhtevası ve Sınırları*, Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara 2001, s. 9-10.

¹⁶⁸ John Stuart Mill, *Hürriyet Üstüne*, (çev. Mehmet Osman Dostel), Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara 2003, s. 118.

¹⁶⁹ Robert Trager/Donna L. Dickerson, *21. Yüzyıl'da İfade Hürriyeti*, (çev. A. Nuri Yurdusev), 1. bs., Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara 2003, s. 27.

¹⁷⁰ Erdoğan, s. 215.

¹⁷¹ Beydoğan, s. 10; Kaboğlu, s. 71.

¹⁷² Mendel, s. 18; Köküarı, Anayasal, s. 315.

metinlerde, kişisel haklar ve kamu yararının korunması amacıyla bazı sınırlandırma sebepleri getirilmiştir¹⁷⁴. Hürriyetin sınırlandırılmasında, ülkeler arasında benzerlikler ve farklılıklar bulunmaktadır¹⁷⁵. Liberal demokratik sistemlerde, benimsenen sınırlandırma sebepleri, başkalarının özgürlüğünün korunması, devlet sırrı, suç işlemeye teşvik ve tahrik, kamu düzeni ve milli güvenlidir¹⁷⁶.

İfade hürriyetini düzenleyen Anayasanın 26. maddesinde de, sınırlandırma sebepleri belirlenmiştir. Ayrıca, Anayasanın 13. maddesi, ifade hürriyetine yapılacak müdahalede, uyulması gereken “ölçütleri” düzenlemektedir¹⁷⁷. 2001 yılında yapılan Anayasa değişikliğiyle, 13. madde hak ve hürriyetler açısından daha güvenceli hale getirilmiştir¹⁷⁸. Anayasanın 13. maddesinde şu şekilde belirtilmiştir, “*Temel hak ve hürriyetler, özlerine dokunulmaksızın yalnızca Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlanabilir. Bu sınırlamalar, Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve lâik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz*”.

İfade hürriyetine yapılan müdahalenin, Anayasanın 26. maddesine aykırı olmaması için, 13. madde içerisinde belirlenen güvencelerin tamamına uygun olması gerekir¹⁷⁹. Anayasanın 26. maddesinin 2. fıkrasına göre ifade hürriyeti, “...millî

¹⁷³ Süheyl Batum/Sibel İnceoğlu/Aslıhan Öztezel/Lami Bertan Tokuzlu, *Çoğulculuk*, 1. bs., Toplumsal Katılım ve Gelişim Vakfı, İstanbul 2003, s. 34; Özcan Özbey, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında İfade Özgürlüğü Kısıtlaması”, *TBB Dergisi*, S. 106, Y. 2013, s. 45; U. Karan; *İfade Özgürlüğü Hakkı*, S. İnceoğlu (edt.), İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Anayasa (355-381), 3. bs., Beta Yayınları, İstanbul 2013.

¹⁷⁴ O. Boyar; *Hakkın ve Yetkinin Kötüye Kullanılması Yasağı*, S. İnceoğlu (edt.), İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Anayasa (81-97), 3. bs., Beta Yayınları, İstanbul 2013.

¹⁷⁵ O. Uygun, *Siyasi Eleştiri Özgürlüğü*, Ö. Görel (edt.), Türkiye’de İfade Özgürlüğü (31-56), Şen Matbaa, *TBB Yayınları*: 293, Y. 2015; Mendel, s. 33.

¹⁷⁶ Fazıl Hüsnü Erdem, “Düşünce Özgürlüğü ve Demokrasi”, *Ankara Barosu Dergisi*, C. 1, Y. 1998, s. 31-33; Ronald Dworkin, “Vatanseverliğe Yönelik Tehdit”, *Liberal Düşünce*, S. 27, Y. 2002, s. 263-270.

¹⁷⁷ Zühtü Arslan, “Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlanması: Anayasanın 13. Maddesi Üzerine Düşünceler”, *Anayasa Yargısı*, C. 19, Y. 2002, s. 144; Burhan Kuzu; “Düşünceleri Açıklama Hürriyeti”, İnsan Hakları Yıllığı, Dr. Muzaffer Sencer’e Armağan, *TODAİE*, C. 17-18, Y. 1995-1996, s. 49.

¹⁷⁸ Mehmet Turhan, “Düşünce Özgürlüğü ve 1982 Anayasası”, *DÜHFD*, S. 4, Y. 1988, s. 99.

¹⁷⁹ Tamer Bozkurt, “Haklarında Özel Bir Sınırlama Sebebi Görülmeyen Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlanması Sorunsalı: Özellikle Sözleşme Hürriyeti Açısından Sorun”, *Hukuk*

güvenlik, kamu düzeni, kamu güvenliği, Cumhuriyetin temel nitelikleri ve Devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünün korunması, suçların önlenmesi, suçluların cezalandırılması, Devlet sırrı olarak usulince belirtilmiş bilgilerin açıklanmaması, başkalarının şöhret veya haklarının, özel ve aile hayatlarının yahut kanunun öngördüğü meslek sırlarının korunması veya yargılama görevinin gereğine uygun olarak yerine getirilmesi amaçlarıyla sınırlanabilir". Yukarıda belirlenen maddeler kapsamında ifade hürriyetinin sınırları ve içeriği hem AİHM hem AYM içtihatlarıyla ortaya konulmaktadır.

Siyasi ifade hürriyeti kavramı, mahkeme kararlarında ortaya çıkmıştır. Siyasi hakların kullanılması, bu hürriyetin temel içeriğidir. Demokrasinin vazgeçilmez bir unsuru kabul edilen siyasi ifade hürriyeti, genel ifade hürriyetine göre daha fazla korunmaktadır¹⁸⁰. Yönetimin denetlenmesi, politika üretilmesi, takdir, eleştiri¹⁸¹, öneri, dilekçe verme ve bilgi edinme gibi eylemler siyasi ifade hürriyetinin kapsamındadır¹⁸².

Siyasi ifade kavramı, yöneticilerin ve siyasetçilerin bu hürriyeti kullanmalarını ve aynı şekilde eleştiriye açık olmalarını amaçlamaktadır. Siyasetçi ve yöneticilerin hoşgörü sınırı da normal kişilere göre daha geniştir¹⁸³. Siyasetçi, hükümet üyesi, idareci gibi kişiler kamuoyunda tanınmaktadır. Konum ve imkânları gereğince, eleştiriye maruz kalmakta ve siyasi katılımın sürdürülmesi içinde düşüncelerini

Gündemi, <https://www.ankarabarusu.org.tr/siteler/ankarabarusu/hgdmakale/2008-1/21.pdf.htm> (E. 24.03.2020). s. 150; S. İnceoğlu; *Anayasa ve İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi İlişkisi, Hak ve Özgürlükleri Sınırlama ve Güvence Rejimi*, S. İnceoğlu (edt.), İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Anayasa (7-52), 3. bs., Beta Yayınları, İstanbul 2013.

¹⁸⁰ Beydoğan, s. 38; Özcan, s. 71-72; Köküsarı, Anayasal, s. 200.

¹⁸¹ Salih Şahin Başvurusu, AYM, 28.01.2020 tarih, B. No. 2016/13964, § 44, "Hükümetin politikaları ile ilgili olarak bireylerin tepkilerini barışçıl yöntemlerle ortaya koymaları çoğulcu demokrasilerin karakteristik özelliğidir. Bu kapsamda siyasi konulardaki fikir ayrılıklarında azınlık veya muhalif düşüncelerin ifade edilebilmesine fırsat verilmesi demokratik bir devletin yükümlülüğüdür".

¹⁸² Ulaş Karan, *İfade Özgürlüğü Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru El Kitapları Serisi-2*, Avrupa Konseyi Ankara Program Ofisi, MRK Yayınevi, Ankara 2018, s. 8; Scharsach ve News Verlagsgesellschaft/Avusturya Başvurusu, AİHM, 13.11.2003 tarih, B. No. 1998/39394.

¹⁸³ Mendel, s. 24.

açıklamaktadır¹⁸⁴. Siyasi ifadenin, üslubun sert olması, tepki çekmesi¹⁸⁵, polemik çıkartmayı amaçlaması¹⁸⁶, “siyasi eleştiri” kabul edilmekte ve hürriyetin içerisinde yer almaktadır¹⁸⁷. Örneğin, milletvekilinin, bir ilçe kaymakamı hakkında gazeteye yaptığı açıklamaları, ilçedeki faaliyetlerin abartılı bir eleştirisi ve bu bağlamda siyasi eleştiri kapsamında değerlendirilerek, kişisel hakların ihlali olarak görülmemiştir¹⁸⁸.

Siyasi ifade, tek başına ve toplu olarak da kullanılabilir. Örgüt sistemi içerisinde ortaya çıkması ve dışa vurulması biçimlerinden birisi de siyasi partilerdir¹⁸⁹. Siyasi ifadenin, tek veya toplu olarak korunmasının sebebi, demokrasidir. Düşünceler, özgürce ifade edilerek, halkın yönetime katılımının sağlanması ve demokrasinin güçlenmesi amaçlanmaktadır¹⁹⁰.

Siyasi ifade hürriyetine geniş bir koruma sağlanmasına rağmen, siyasetçilerin açıklamaları, mutlak (sınırsız) kabul edilmemektedir. Kişinin şeref ve haysiyeti ile makamın saygınlığı gibi durumlar göz önünde bulundurulmaktadır¹⁹¹. Bundan dolayı, ifadenin sahibi, muhatabı, içeriği ve topluma faydası gibi unsurlar dikkate alınarak çatışan değerler dengelenmeye çalışılmaktadır¹⁹². Siyasi ifade hürriyetinin sınırlandırılmasının¹⁹³ ihlal oluşturmaması için Anayasanın 13. maddesindeki güvencelerin sağlanması aranmaktadır¹⁹⁴. Fakat genel ifade hürriyetine göre siyasi

¹⁸⁴ Uygun, s. 49.

¹⁸⁵ Perinçek/İsviçre Başvurusu, AİHM, 15.10.2015 tarih, B. No. 2008/27510.

¹⁸⁶ Flux/Moldova Başvurusu, AİHM, 3.07.2007 tarih, B. No. 2003/31001.

¹⁸⁷ Kemal Kılıçdaroğlu Başvurusu, AYM, 18.07.2018 tarih, B. No. 2015/1220.

¹⁸⁸ Ömer Faruk İlhan Başvurusu, AYM, 21.07.2020 tarih, B. No. 2016/12115, § 30.

¹⁸⁹ Batum/İnceoğlu/Öztezel/Tokuzlu, s. 44-45; Kaboğlu, İfade, s. 76; Miceli, s. 75.

¹⁹⁰ Baka/Macaristan Başvurusu, AİHM, 23.06.2016, B. No. 2012/20261, § 168-176.

¹⁹¹ Zühtü Arslan, *Anayasa Teorisi*, 1. bs., Seçkin Yayıncılık, Ankara 2005, s. 217-218; Enver Bozkurt/Süleyman Dost, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında İfade Özgürlüğü ve Türkiye”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, C. 7, S. 1, Y. 2002, s. 63; Jerusalem/Avusturya Başvurusu, AİHM, 27.02.2001 tarih, B. No. 1995/26958.

¹⁹² Beydoğan, s. 76-80.

¹⁹³ A. Bradley, *İfade Özgürlüğü*, T. Ergül (edt.), F. Conway (edt.), M. Aslan (edt.), H. Ataseven (edt.), Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve İdari Yargı (89-107), Şen Matbaa, TBB-İHAUM Yayınları: 5, Y. 2006.

¹⁹⁴ Deniz Karadeniz ve Diğerleri Başvurusu, AYM, 06.02.2020 tarih, B. No. 2014/18001, § 132.

ifade hürriyetinin çatıştığı haklar ve kamusal menfaatler karşısında daha fazla koruma görmektedir¹⁹⁵.

Yasama sorumsuzluğu, milletvekillerine sağladığı mutlak ifade hürriyeti güvencesiyle, kamu yararını gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır¹⁹⁶. Sorumsuzluk kurumu, milletvekilinin, kamu yararı ve kendi menfaati arasında tercih yapma zorunluluğunu ortadan kaldırmaktadır¹⁹⁷. Milletvekillerinin düşünce açıklamaları, yargı denetiminden muaftır. Anayasanın 83. maddesinde, milletvekilinin ifade hürriyetine herhangi bir sınırlama getirilmemiştir¹⁹⁸. Milletvekilinin özel ifade hürriyeti, evrenseldir ve özgür bir eleştiriyi temsil etmektedir¹⁹⁹. Milletvekilinin, bütün milleti temsil etmesi, Anayasanın 26. maddesinde düzenlenen genel ifade hürriyetine ve siyasi ifade hürriyetine göre, daha özgürlükçü ve mutlak bir ifade hürriyetini gerekli kılmıştır. Tezimizin konusu yasama sorumsuzluğu olduğu için burada kurumla ilgili daha fazla ayrıntıya yer verilmemiş diğer kısımlarda detaylı olarak açıklanmıştır.

b) Mahkeme Kararlarında

Siyasi ifade ve yasama sorumsuzluğunun farkları yukarıda ortaya konulduğu için bu başlık altında Yargıtay, AYM ve AİHM'nin kararlarında, bu kavrama nasıl baktığı ele alınacaktır.

Yargıtay'ın çeşitli kararlarında, milletvekilinin bazı ifadelerinin yasama sorumsuzluğu kapsamında değerlendirilmesine rağmen²⁰⁰, son dönemdeki bazı

¹⁹⁵ Köküarı, Anayasal, s. 188. “...Somut olaydaki ifadenin bir başkasının şeref hakkını ihlal edip etmediğini belirlemek bağlamsal bir duruma dönüşmektedir. İfadenin gerçekliği, ifadeyle şerefi ihlal edildiği iddia edilen kimsenin konumu, ifadenin yayımlanmasındaki kamusal menfaat ile ifadenin bir hakaret mi yoksa katlanılması gereken bir eleştiri mi teşkil ettiği şeklinde birçok etken devreye girmektedir”.

¹⁹⁶ Özbudun, Türk, s. 279; Çağlayan, s. 204.

¹⁹⁷ Teziç, s. 443; Locke, s. 124; Miceli, s. 16; Anayurt, s. 616.

¹⁹⁸ Yüksel, s. 1291; İyimaya, Yasama, s. 337; Akyürek, s. 21; Aksoy, s. 11.

¹⁹⁹ Mendel, s. 84.

²⁰⁰ Yargıtay 4. HD., 8.7.1966 tarih, E. 1966/8647, K. 1966/7471 sayılı kararı; Yargıtay 4. HD., 01.10.2001 tarih, E. 2001/4476, K. 2001/8768 sayılı kararı.

kararlarında siyasi ifade hürriyeti kapsamında ele alındığı görülmektedir²⁰¹. Yargıtay'ın Hukuk ve Ceza Daireleri, genellikle, yasama sorumsuzluğunun şartlarını, önündeki davanın somut koşullarına göre incelemektedir. Sorumsuzluğun sınırının aşıldığı²⁰², temsil göreviyle bağdaşmadığı ve kötü niyetli olarak kamu yararı amacı dışında davranıldığı²⁰³ gibi katılmadığımız maddi kapsam değerlendirmeleriyle de milletvekilinin sorumluluğuna gidilebilmektedir.

AYM, milletvekillerinin aleyhinde açılan hukuk ve ceza davalarında, Anayasanın 83. maddesinin şartlarının oluşup oluşmadığı değerlendirmesini yapmayı bırakmıştır. 1994 yılında, TBMM'nin dokunulmazlıklarını kaldırdığı milletvekilleri, Meclis kararının iptal edilmesi amacıyla AYM'ye başvurmuştur. AYM, yasama sorumsuzluğunun şartı olarak, milletvekillerinin Meclis içerisindeki sözlerinin, Meclis dışında tekrar edilip edilmediğini bu başvurularda incelemiştir. TBMM kararının incelendiği bu dava, AYM'nin, yasama sorumsuzluğu şartlarını, milletvekillere uyguladığı son kararıdır²⁰⁴.

Bu kapsamdaki başka bir davada, TBMM'deki bir grup toplantısında bir partinin genel başkanı K.K., meclis yoklaması esnasında "sahtekârlık" yapıldığını söyleyerek, milletvekili isimleri saymıştır. AYM, grup toplantısındaki açıklamaları, Anayasanın 26. maddesi ve Anayasanın 13. maddesine göre inceleyerek, K.K.'nin kasıtlı olarak davacıyı hedef almadığını, mecliste gerçekleşen bir duruma muhalefet olarak eleştiride bulunduğunu ve iktidarın denetlenmesinin olağan olduğunu belirterek kişinin haklarını ihlal etmediğine karar vermiştir²⁰⁵. Görüldüğü gibi Mahkeme bu kararda milletvekilinin ifadelerinin yasama sorumsuzluğu kapsamında olup olmadığını değil, siyasi ifade hürriyeti bağlamında değerlendirmiştir.

²⁰¹ Yargıtay 4. HD., 22.01.2015 tarih, E. 2014/4418, K. 2015/748 sayılı kararı.

²⁰² Yargıtay 9. CD., 01.06.1995 tarih, E. 1995/2996, K. 1995/3844 sayılı kararı; Yargıtay 16. CD., 18.11.2016 tarih, E. 2016/3657, K. 2016/6896 sayılı kararı.

²⁰³ Yargıtay 4. HD. 02.03.2004 tarih, E. 2003/6689, K. 2004/2534 sayılı kararı.

²⁰⁴ AYM, 21.03.1994 tarih, E. 1994/9, K. 1994/28 sayılı kararı; AYM, 21.03.1994 tarih, E. 1994/12, K. 1994/31 sayılı kararı; AYM, 21.03.1994 tarih, E. 1994/17, K. 1994/36 sayılı kararı; AYM, 21.03.1994 tarih, E. 1994/4, K. 1994/23 sayılı kararı.

²⁰⁵ Nihat Zeybekçi Başvurusu, AYM, 08.05.2019 tarih, B. No. 2015/5633.

Son olarak bir başka AYM kararında, milletvekili İ.B., suçlandığı dava konusu ifadelerin, meclis çalışmasında söylediği sözlerin Meclis dışında tekrar edilmesinden ibaret olması sebebiyle, kendisinin sorumlu tutulamayacağını iddia etmiştir. AYM ise, *“başvurucu bu sözlerin Meclis çalışmalarında söylediği sözlerle aynı olduğuna yönelik herhangi bir kanıt sunmamış dolayısıyla iddiasını temellendirmemiştir. Bu bağlamda Anayasa Mahkemesinin başvurusunun suçlamaya konu sözleri anlam veya içerik olarak TBMM’de de söyleyip söylemediğini tespit etmesi beklenemeyeceğinden bu hususta bir değerlendirme yapılmamıştır”*²⁰⁶ şeklinde karar vermiştir.

Yukarıdaki AYM kararlarında görüldüğü üzere, milletvekillerinin meclis çalışmasındaki oy, söz ve düşünce açıklamaları, yasama sorumsuzluğu kapsamında hiç değerlendirilmemektedir. Kararlarda, yasama sorumsuzluğu ve siyasi ifade arasındaki farklılık kaldırılarak siyasi ifadeye yer verilmektedir. Ancak, bu durum açıkça milletvekilleri aleyhinedir²⁰⁷. Siyasi ifade hürriyeti kapsamında yapılan inceleme ile sorumsuzluk kapsamındaki davranışa, *“yasama sorumsuzluğu mutlaktır ama sınırsız derecede mutlak değildir”*²⁰⁸ gerekçesiyle tazminat sorumluluğu oluşturulmaktadır. Siyasi ifade hürriyeti mutlak bir hak olmadığı için, kürsü dokunulmazlığı olarak da ifade edilen yasama sorumsuzluğunun güvencesini

²⁰⁶ İdris Baluken Başvurusu, AYM, 21.03.2018 tarih, B. No. 2016/41020.

²⁰⁷ Demirtaş/Türkiye Başvurusu, AİHM, 22.12.2020 tarih, B. No. 2017/14305, § 56, 80, 91, 258-263 ve 281. Karardaki bazı önemli kısımları şu şekilde özetleyebiliriz: 22 Mayıs 2016 tarihinde, Anayasaya geçici 20. maddenin eklenmesi kabul edilmiştir. Geçici 20. madde ile, değişiklik öncesinde dokunulmazlıkların kaldırılması için TBMM’ye gelen bütün dosyalarda dokunulmazlıkların kaldırılmasına karar verilmiştir. Geçici 20. madde sonrasında Demirtaş hakkında adli süreç başlatılmıştır. Anayasa değişikliği, Anayasanın 83. maddesinin 2. fıkrasını doğrudan etkilemiştir. Milletvekillerinin yasama dokunulmazlığı güvencesi kaldırılrsa dahi sürekli niteliğe sahip yasama sorumsuzluğu, yürütülecek adli süreçlerde öncelikle değerlendirmeyi gerektirmektedir. Başvuru sahibi Demirtaş, tutukluğunun başından itibaren yasama sorumsuzluğu kapsamındaki sözlerinden sorumlu tutulamayacağını ifade etmiştir. Anayasanın 83. maddesinin 1. fıkrasında düzenlendiği üzere, milletvekili, Meclis içerisinde açıkladığı düşüncesinin Meclis dışında tekrar etmesi halinde sorumsuzdur. Başvuru sahibi, Anayasanın bu hükmünü temel argüman olarak kullanmıştır. Hatta bu hususta bilirkişi atanmasını bile istemiştir. Demirtaş’ın yasama sorumsuzluğu gereğince, Meclis içerisinde açıkladığı düşüncesini Meclis dışında sorumsuz bir şekilde tekrar ettiğine yönelik talebiyle ilgili herhangi bir inceleme yapılmamıştır. Yargılama konusu sözlerin yasama sorumsuzluğu kapsamında bulunduğu argümanı; ne soruşturma, kovuşturma ve tutuklama aşamalarında ne de AYM’ye bireysel başvuru aşamasında değerlendirilme konusu yapılmıştır. Sonuç olarak, AİHM’e göre, Anayasanın 83. maddesinin 1. fıkrasının uygulanmaması AİHS’nin 10. maddesindeki ifade hürriyetini ihlal etmiştir.

²⁰⁸ Mehmet Özhaseki Başvurusu, AYM, 08.05.2019 tarih, B. No. 2015/5633.

sağlaması mümkün değildir. Ayrıca, milletvekilinin sorumsuz kabul edilen sözleri delil olarak kullanılıp partisinin kapatılmasına da karar verilmektedir²⁰⁹. Bu durumlar, yasama sorumsuzluğu kurumu ve Anayasanın 83. maddesini, işlevsiz ve anlamsız bir hale getirmektedir. Milletvekilinin, ifade hürriyetinin incelenmesi ve değerlendirilmesinde, yasama sorumsuzluğu önceliklidir. Çünkü, 83. madde özel hükümdür, milletvekiline özgür kürsü dokunulmazlığı sadece yasama sorumsuzluğuyla sağlanabilmektedir²¹⁰.

Milletvekilinin, gazetede köşe yazarlığı, televizyon programına katılma, basın açıklaması, miting, açılış töreni ve parti toplantıları gibi eylemleri de bulunmaktadır. Söz konusu faaliyetler, tamamen meşru olmalarına rağmen, meclis çalışması değildir²¹¹, siyasi ifade hürriyeti kapsamındadır²¹². Anayasanın 83. maddesine göre, “meclis çalışması” şartını sağlamamaktadır. Bu yüzden, milletvekili, bu faaliyetlerinde yasama sorumsuzluğu kapsamında değildir. Söz konusu bu ayırım, Anayasa koyucunun tercihidir. Milletvekilinin davranışında, birincil değerlendirme olarak yasama sorumsuzluğu incelendikten sonra ve sorumsuzluk sağlanamaması durumunda, ikincil değerlendirmede siyasi ifade hürriyeti yani Anayasa’nın 26. maddesi ve 13. maddesi incelenmelidir. Belirtmiş olduğumuz bu metot, özel düzenlemelerin önceliği kuralına da uygun olacaktır.

AİHM’de çeşitli kararlarında milletvekillerinin ifadelerini AİHS kapsamında değerlendirmeye tabi tutmuştur. Bu kararlarından bazılarında yasama sorumsuzluğuna ilişkin önemli değerlendirmeler yapmıştır. AİHM kararlarında yasama sorumsuzluğu ve siyasi ifade hürriyeti farkı daha isabetli uygulanmaktadır. Örneğin Castells/İspanya başvurusunda, Senatör Castells, haftalık bir dergide, Bask bölgesindeki sorunların ve eylemlerin sorumlusunun hükümet olduğunu söylemiş ve hükümeti eleştirmiştir. Dergide yayımlanan yazısından dolayı da, “hükümete

²⁰⁹ AYM, 22.06.2001 tarih, E. 1999/2, K. 2001/2 sayılı kararı; AYM, 30.07.2008 tarih, E. 2008/1, K. 2008/2 sayılı kararı.

²¹⁰ Kemal Kılıçdaroğlu Başvurusu, AYM, 25.10.2017 tarih, B. No. 2014/1577.

²¹¹ Kaplan, s. 186; Başgil, s. 11.

²¹² Tatelman, s. 7-8.

hakaretten” ceza almıştır. AİHM, bu kararda, siyasi ifade ve yasama sorumsuzluğunun farkı ve sonucunu ifade etmiştir. AİHM göre, Castells, görüşünü Senato’da açıklamış olsaydı, yaptırıma uğrama ihtimali bulunmamaktaydı. Çünkü, mutlak ifade hürriyetinden faydalanacaktı. Düşüncelerin dergide açıklanması, hükümeti eleştirme hakkını kaybettirmemekle birlikte, siyasi ifadenin sınırlarına göre hareket etme sonucunu ortaya çıkarmıştır²¹³.

Konuyla ilgili A/İngiltere başvurusunda, milletvekili Stern’in, Evening Post ve Daily Express gazetelerinde haber olan Avam Kamarasındaki sözleri değerlendirilmiştir. Stern, A. ile ailesini yasa dışı insanlar ve evlerini de yasadışı faaliyetlerin bulunduğu “*Cehennem Çukuru*” olarak ifade etmiştir. Gazetedeki haber sonrasında, A., baskıya ve tehdide maruz kaldığı gerekçesiyle, evini ve çocuklarının okulunu değiştirdiğini iddia ederek zararının karşılanması için dava açmıştır. İngiltere mahkemelerine yaptığı müracaatlar reddedilmiştir. A., milletvekilinin sözlerinin sorumsuz kabul edilmesinin mahkemeye erişim hakkı, sözlerin içeriğinden dolayı özel ve aile hayatına saygı hakkının ihlal edildiği iddiasıyla AİHM’e başvurmuştur. Mahkeme, parlamentonun sahip olduğu yasama sorumsuzluğunun milletvekilinin ifade hürriyetini koruyarak yasama organı ile yargı organı arasındaki güçler ayrılığını sürdürmeyi amaçladığını ve yasama sorumsuzluğunun mutlak nitelikte ama mahkemeye erişimin mutlak olmadığına hükmetmiş, ihlal kararı vermemiştir²¹⁴.

AİHM kararlarında yasama sorumsuzluğunun mutlak nitelikte uygulanması, yani yargı muafiyeti, beraberinde mahkemeye erişim hakkı değerlendirmesini ortaya çıkarmaktadır. Bu değerlendirme yasama sorumsuzluğundan ayrı bir husustur. Mahkemenin görüşü, yasama sorumsuzluğunun mutlak niteliği sürdürülmesi yönündedir²¹⁵. Ayrıca, milletvekili hakkındaki şikâyetlerin denetleneceği meclis

²¹³ Castells/İspanya Başvurusu, AİHM, 23.04.1992 tarih, B. No. 1985/11798.

²¹⁴ A/İngiltere Başvurusu, AİHM, 17.12.2002 tarih, B. No. 1997/35373.

²¹⁵ A/İngiltere Başvurusu, AİHM, 17.12.2002 tarih, B. No. 1997/35373, § 80-89. Yasama sorumsuzluğunu mutlak düzenleyen İngiltere’den yapılan bir başvuru bu hususta emsal kabul edilmektedir. AİHM’nin A/İngiltere kararı, yargı bağımsızlığı hususunu olması gerektiği gibi ifade etmiştir. Mahkeme, milletvekilinin konuşmasında, başvuru sahibi A. hakkındaki atfın gereksiz olduğunu, bu atfın defalarca tekrar edilmesinin üzüntü verici olduğunu ifade etmiştir.

mekanizmasının bulunması önerilmektedir. Bu kapsamda, İtalya'dan yapılan bazı başvurularda, mahkemeye erişim hakkının ihlaline hükmedilmiştir²¹⁶. AİHM kararlarında, kürsü dokunulmazlığının meclis içerisinde engellenmemesi için, meclisin yönetsel bağımsızlığı kabul edilmekle birlikte, yine de AİHS ve sınırlama ölçütlerine uyulup uyulmadığı değerlendirilmektedir²¹⁷.

AİHM, milletvekilinin taraf olduğu başvurularda siyasi ifade hürriyeti değerlendirmesi için önerdiğimiz görüşü uygulamaktadır. Dava konusu açıklamaların, parlamenter fonksiyon kapsamında kabul edilip edilmeyeceğini değerlendirmektedir. Örneğin, milletvekiliyken seçimlerde tekrar aday olan Sgarbi'nin, seçim toplantısında, savcı Cordova hakkında açıklama ve ithamları²¹⁸; Senatörler Patrono, Cascini ve Stefanelli'nin, hâkimler hakkındaki, meclis dışında ve gazetede söyledikleri sözler, parlamenter fonksiyon kapsamının dışında kabul edilmiştir ve dolayısıyla yasama sorumsuzluğu kapsamının dışında kabul edilmiştir²¹⁹.

Son olarak Venedik Komisyonuna göre ise, AİHS²²⁰, milletvekillerine mutlak bir koruma sağlamamaktadır. Cezai ve hukuki sorumsuzluğun sağlanması için, Anayasalarda yasama sorumsuzluğunun düzenlenmesi ve ulusal makamların Anayasa hükmünü uygulaması gerekmektedir²²¹.

Ayrıca vekilin yorumlarının, başvuranın kendisi ve çocukları üzerinde olumsuz etki yaratacağını öngörülebilir görülmüştür. Ancak, ihlal kararı vermemiştir. Milletvekilleriyle ilgili müracaatlarda mahkemenin kurumun sağladığı güvenceyi sürdürmek istemesindeki temel gaye, kuruma istisna yaratılması halinde kurumun meşru amacının zayıflayacağı ve davalardaki özel durumların kurumun önüne geçerek baskı unsuru riskini ortaya çıkarabileceğidir.

²¹⁶ De Jorio/İtalya Başvurusu, AİHM, 03.06.2004 tarih, B. No. 2001/73936; Lelo/İtalya Başvurusu, AİHM, 15.03.2005 tarih, B. No. 2002/23053.

²¹⁷ Demicoli/Malta Başvurusu, AİHM, 27.08.1991 tarih, B. No. 1987/13051.

²¹⁸ Cordova/İtalya Başvurusu, AİHM, 30.01.2003 tarih, B. No. 1999/45649.

²¹⁹ Patrono, Cascini ve Stefanelli/İtalya Başvurusu, AİHM, 20.04.2006 tarih, B. No. 2004/10180.

²²⁰ Macovei, s. 35.

²²¹ Venedik Komisyonu, Ç. No. 714/2013, § 85-92.

B. Yasama Sorumsuzluğunun Tarihsel Gelişimi

Yasama sorumsuzluğu kurumu, temsil, demokrasi ve hukuk devleti gibi kavramlarla bağlantılıdır. Millet meclislerinin kurulması ve demokrasinin yaygın bir yönetim şekline dönüşmesi²²² uzun tarihsel bir süreç içerisinde gerçekleşmiştir²²³. Fransa kralı XIV. Louis gibi, devleti kendi şahsında atfeden, idareye hesap sorma ve idarenin sorumlu olması mekanizmasının olmadığı keyfi yönetimler²²⁴, birçok kez halkı şiddet ve baskıyla susturmuşlardır. Milli iradeyi hakim kılmak için yürütülen mücadelelerin neticesinde, krallıklar, sınırlandırılarak veya kaldırılarak, demokratik yönetim getirilmiştir²²⁵. Yasama sorumsuzluğunun tarihsel süreci belirli oranda demokrasi mücadelesini de içermektedir. Meclislerin, bağımsız bir organ olarak devletin parçası haline gelmesi ve milletvekillerinin, kral tarafından atanan danışman rollerini terk ederek milleti temsil etmeleriyle demokratik sistem sağlanabilmiştir²²⁶. Özellikle İngiltere tarihinde aşağıda görüleceği gibi bu durum daha da fark edilmektedir.

1. İngiltere

a) Parlamantonun Ortaya Çıkışı ve Yetkilerini Elde Etmesi

İngiltere, parlamenter demokrasi için öncü bir ülkedir ve parlamentoculuğun ilk örneğini teşkil etmektedir²²⁷. Bazı yazarlar, İngiltere için, “*Britanya Parlamenter Devleti*” ifadesini de kullanmaktadır²²⁸. Yasama sorumsuzluğu da ilk defa

²²² Loughlin, s. 162.

²²³ E. Onar; *Batı’da ve Türkiye’de Demokrasi Kavramının Tarihi Gelişimi*, TBMM (edt.), Milli Egemenlik ve Demokrasi Kurultayı (43-57), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 77, Ankara 1995, s. 43.

²²⁴ Loughlin, s. 224; Sartori, s. 258.

²²⁵ Loughlin, s. 225-226; Miceli, s. 78.

²²⁶ Thomas Paine, *İnsan Hakları*, (çev. Mehmet Osman Dostel), 2. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 100; Miceli, s. 15; Köküsarı, Anayasal, s. 130.

²²⁷ David S. Bogen, “The Origins of Freedom of Speech and Press”, *Maryland Law Review*, C. 42, S. 3, Y. 1983, <http://digitalcommons.law.umaryland.edu/mlr/vol42/iss3/3.htm> (E. 11.11.2019), s. 430.

²²⁸ Loughlin, s. 228.

İngiltere’de ortaya çıkmıştır²²⁹. Parlamantonun, bağımsız bir şekilde yetkilerini kullanması ve koruması, hiç kimseye hesap vermemesine bağlıdır. Parlamantonun varlığını sürdürme amacı, bilinçli bir şekilde yasama sorumsuzluğunu yaratmıştır. Parlamenter demokrasi ve kurumları, İngiltere’de evrimsel bir süreçte meydana gelmiştir ve diğer ülkelere de yayılmıştır²³⁰. 1689 tarihli Bill of Rights (Haklar Beyannamesi) ile milletvekillerinin sorumsuzluğu konusunda büyük bir gelişme kaydedilmiştir.

İngiltere’deki feodal sistem, on yıllık meclis, yüzler meclisi, bölge meclisi, kralın meclisi gibi birçok danışma organlarını ortaya çıkarmıştır²³¹. Feodal sistem ve meclisler²³², William önderliğindeki Normanların İngiltere’yi ele geçirmelerinden (1066) sonra daha da güçlenmiştir²³³. Magnum Concilium (Büyük Şura) ismi verilen danışma meclisleri bu dönemde açılmıştır²³⁴. Başlangıçta, Büyük Şura’nın toplantılarına, “parlamento” denilmiştir²³⁵.

Erken dönem Parlamento üyeleri, “lord” unvanına sahip, zengin ve prestijli kişilerden oluşmuştur²³⁶. Kral Edward, 1295 yılında, idari bölge temsilcileri ve düşük rütbeli asilzadeleri parlamento toplantısına davet ederek üyelikte genişlemeye

²²⁹ Teziç, s. 442.

²³⁰ Dönmez, s. 52; Onar, s. 46; Kıratlı, s. 7; Loughlin, s. 207; Richard Gordon Q.C., Sir Malcolm Jack KCB, PhD, FSA, “Parliamentary Privilege: Evolution or Codification?”, *The Constitution Society*, 1. bs., London 2013, s. 10.

²³¹ Adam Smith, *Hukuk Üzerine*, (çev. Ahmet Celiloğlu), 1. bs., Pinhan Yayınları, İstanbul 2018, s. 75; Ergun Özbudun, “İngiltere’de Parlamento Egemenliği Teorisi”, *AÜHFD*, C. 25, S. 1, Y. 1957, s. 59.

²³² Loughlin, s. 210; Miceli, s. 18; Edward Jenks, “İngiliz Hukuku Hakkında Genel Bilgiler”, (çev. Mukbil Özyörük), *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 1, Y. 1950, s. 50; Hardt, s. 58-59; May, s. 14.

²³³ Jenks, s. 46; Jefferson, s. 26; Eroğul, s. 37-38.

²³⁴ Kemal Gözler, “İngiltere’de Parlamento Neden ve Nasıl Ortaya Çıktı: Malî Hukukun Anayasa Hukukundan Eskiği Üzerine Bir Deneme”, *Prof. Dr. Mualla Öncel’e Armağan-Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları*, C. 1, Y. 2009, s. 367; Miceli, s. 20; Hardt, s. 60.

²³⁵ Sema Kama, “Parlamenter Hükümet Sistemi Olarak “Westminster Modeli” Britanya Örneği Üzerine Bir Deneme”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C. 22, S. 2, Y. 2016, s. 164-165.

²³⁶ Miceli, s. 21; Fatih Kara, “Birleşik Krallık Avam Kamarası Çalışma Usul ve Esasları Üzerine”, *Yasama Dergisi*, S. 21, Y. 2012, s. 11-12; Loughlin, s. 212-213.

gitmiştir²³⁷. Bu toplantı, İngiltere’de parlamentonun kuruluşu kabul edilmektedir²³⁸. Unvan ve ayrıcalığa sahip olmayan kişilerle (avam) aynı yerde toplanıp meclis çalışmasında bulunmak lordları rahatsız etmiş ve parlamento ikiye (kamara) bölünmüştür. Şehir ve kasaba temsilcileri, Avam Kamarası’nda, lordlar kendi isimleriyle anılan kamaralarında, parlamento çalışmalarını yürütmüştür²³⁹.

İngiliz kralları ve dini aristokratlar arasındaki rekabet, lordların desteğini sağlamayı zorunlu kılmıştır²⁴⁰. Bu sebeple, 1215 tarihli Magna Carta Libertatumu (Büyük Hürriyet Fermanı) ilan edilmiştir²⁴¹. Ferman²⁴², kralın yürütme gücünün parlamento aracılığıyla sınırlandırılması sonucunu doğurmuştur²⁴³. Ayrıca, Magna Carta’nın 12. maddesi²⁴⁴, kralın vergi salma emrinin ancak parlamento kararıyla geçerlilik kazanacağını hüküm altına almıştır²⁴⁵. İngiliz parlamentosu erken döneminde kralın yetkilerini sınırlamamıştır²⁴⁶. Vergi yetkisi, parlamentonun kurumsallaşmasında, 17. yy. devrimlerine giden süreçte, kral ile parlamentonun uzlaşması veya mücadelesinde temel meselelerden birisi olmuştur²⁴⁷.

Her ne kadar parlamento erken dönemde vergi salma yetkisini elde etse de²⁴⁸, 1689 Haklar Beyannamesine kadar parlamento yasama yetkisini bütünüyle elde

²³⁷ Gözler, İngiltere, s. 368; İba, Parlamento, s. 5; Miceli, s. 23.

²³⁸ Kama, s. 135; Onar, s. 47; Gözler, Anayasa, s. 332; May, s. 16.

²³⁹ Smith, s. 80; İba, Parlamento, s. 5-6; Miceli, s. 24; Özcan, s. 35; Gözler, İngiltere, s. 369; May, s. 18; Kama, s. 136; Hardt, s. 62; Eroğul, s. 40.

²⁴⁰ Jenks, s. 47; Özbudun, İngiltere, s. 67; Gözler, Anayasa, s. 331.

²⁴¹ Bogen, s. 431; Recai G. Okandan, “1215 Büyük Hürriyet Fermanı”, *İÜHFM*, C. 31, S. 1-4, Y. 1966, s. 4.

²⁴² Kara, s. 8; Ersan İlal, “Magna Carta”, *İÜHFM*, C. 34, S. 1-4, Y. 1968, s. 210; Kapani, Kamu, s. 41.

²⁴³ Loughlin, s. 211; Erdoğan Keskin, *Anayasa Hukukunda Anayasacılık Düşüncesi*, 1. bs., Adalet Yayınları, Ankara 2020, s. 76.

²⁴⁴ İlal, s. 217; Gözler, Anayasa, s. 331.

²⁴⁵ Loughlin, s. 211.

²⁴⁶ Loughlin, s. 216; Kırathı, s. 7; Smith, s. 84; Miceli, s. 27.

²⁴⁷ Kadir Caner Doğan/Suat Hayri Şentürk, “İngiltere’de On Yedinci Yüzyıl Devrimler Çağı ve Parlamenterizmin Gelişimi Doğrultusunda Bütçe Hakkı”, *KTÜSBD*, S. 14, Y. 2017, s. 354.

²⁴⁸ Loughlin, s. 212-213.

edememiştir. Kralda bu yetkiyi kullanmaya devam etmiştir²⁴⁹. İngiliz krallarının bitmek bilmeyen mutlak monarşi hedefleri ve parlamentonun kendini savunması, ülkeyi defalarca krize sokmuştur²⁵⁰. Bu iktidar mücadelesi, iç savaşları, 1649 olayını, 1688 devrimini ve Haklar Beyannamesini ortaya çıkarmıştır. Ancak tüm bu süreçler sonucunda, bağımsız bir yasama organı ortaya çıkabilmiştir²⁵¹.

I. Charles (1625-1649), İngiltere’de baskıcı bir idare kurarak keyfi tutuklamalarda bulunmuş ve meclisin onayı dışında vergi toplamaya çalışmıştır. Parlamento, bu durumun sona ermesi için krala dilekçe (Petition of Rights) vermiş²⁵² ve usulsüz vergiyi ödememeleri için halka çağrıda bulunmuştur²⁵³. Sonuç olarak, 1642 yılında, ülkede iç savaş başlamıştır²⁵⁴. 1649’da, kral hata yapmaz kuralı reddedilerek, Charles, parlamento tarafından idam edilmiştir²⁵⁵. Ülkedeki iç karışıklık sürmüştür. Kral II. James’in, Katolik mutlak monarşi hedefinden dolayı da, parlamento üyeleri, James’in Protestan kızı Mary ve Protestan damadı Orange prensi William’dan yardım istemiştir. William’ın ordusuyla İngiltere’ye gelmesiyle 1688 devrimi gerçekleşmiştir²⁵⁶. Parlamentoyla yapılan anlaşma sonrası, William ve Mary taç giyerek hükümdar olmuşlardır²⁵⁷. Anlaşma gereğince, 1689 yılında Haklar Beyannamesi ilan edilmiştir²⁵⁸.

Haklar Beyannamesindeki, parlamentoya ilgili hükümlerden bazıları şunlardır: *“Parlamento seçimlerinin serbest olarak yapılacağı, Parlamentonun devamlı olarak toplanacağı, kanunsuz vergi alınamayacağı...Parlamentodaki görüşmelere ve söz*

²⁴⁹ Gözler, Anayasa, s. 333-334; Onar, s. 49.

²⁵⁰ Gözler, Anayasa, s. 334.

²⁵¹ Atilla Yayla, “Anayasacılık, Anayasal Demokrasi ve İdeolojiler”, *Liberal Düşünce*, S. 66, Y. 2012, s. 15; The Constitution Society, s. 17.

²⁵² Smith, s. 82; Miceli, s. 28.

²⁵³ Keskin, s. 85-86; Doğan/Şentürk, s. 360.

²⁵⁴ Loughlin, s. 220; Gözler, Anayasa, s. 334.

²⁵⁵ Micheal Chesterman, “Privileges and Freedoms for Defamatory Political Speech”, *Adelaide Law Review*, C. 19, Y. 1997, s. 188; Loughlin, s. 220; Gözler, Anayasa, s. 334.

²⁵⁶ Chesterman, s. 189; May, s. 99; Gözler, Anayasa, s. 335.

²⁵⁷ Loughlin, s. 221-222.

²⁵⁸ Arsel s. 251; Keskinsoy, s. 45; Kırathl, s. 3.

*hürriyetine Parlamantonun kendisinden başka hiçbir makamın karışamayacağı...*²⁵⁹. Bu metin, mutlak monarşiden ayrılarak parlamenter monarşiye geçiş sürecinde önemli bir adımı teşkil etmiştir²⁶⁰. Haklar Beyannamesinin parlamenter bağımsızlıkların kurumsallaşmasında önemli bir rolü vardır²⁶¹.

Sonuç olarak 1689 yılına gelindiğinde uzun mücadeleler sonrasında İngiltere parlamentosu hem vergi salma yetkisini hem de kanun yapma yetkisini bütünüyle elinde toplamayı başarmıştır.

b) Yasama Sorumsuzluğunu ve Bağımsızlığını Elde Etmesi

Yasama sorumsuzluğu anayasal anlamda ilk kez İngiltere’de ortaya çıkmış ve İngiltere’den bütün ülkelere yayılmıştır. İngiltere’de yasama sorumsuzluğu kavramı yerine, “ifade hürriyeti” (Freedom of Speech) kullanılmıştır²⁶². İfade hürriyeti, Avam Kamarası meclis başkanı tarafından her yıl tekrarlanan başvuru dilekçesine, kralın onay vermesiyle oluşmuş ve varlığını sürdürmüştür²⁶³. İfade hürriyetinin günümüzdeki kapsamını ihtiva eden dilekçe, 1541 yılına aittir²⁶⁴. Krallar, dilekçeye verdikleri onayı, danışma meclisine bahşedilen bir hak olarak görmüşlerdir²⁶⁵. Krallara götürülen dilekçede, Avam Kamarası üyelerine, parlamento faaliyetlerinde mutlak bir ifade hürriyetinin tanınması istenilmiştir²⁶⁶. Kralların onayı, milletvekillerinin parlamento faaliyetlerini yasama sorumsuzluğu kapsamına dahil etmiştir²⁶⁷.

²⁵⁹ Gözler, Anayasa, s. 335.

²⁶⁰ Chesterman, s. 189.

²⁶¹ Gözler, Anayasa, s. 69; The Constitution Society, s. 18.

²⁶² Gözler, Anayasa, s. 69.

²⁶³ May, s. 62; Küçük, Anayasa, s. 29.

²⁶⁴ Kırath, s. 17.

²⁶⁵ Paine, s. 101.

²⁶⁶ Gözler, Anayasa, s. 333; Kırath, s. 8.

²⁶⁷ Jenks, s. 49; Miceli, s. 23; Kırath, s. 14.

Dilekçe usulünün uzun yıllar tekrarlanması, dilekçenin şekli, içeriği ve kral onayını maktu bir hale getirmiştir²⁶⁸. Zamanla Avam Kamarası, ifade hürriyetinin teamüle dönüştüğünü, dilekçe verilmeden de bu hakkın kalıcı olarak kazanıldığı fikrini benimsemiştir. Bu husus, 1593 tarihinde krala verilen dilekçeyle bildirilmiştir²⁶⁹. Kral onayına gerekmesizin ifade hürriyeti güvencesinin sağlanması, parlamentonun bağımsızlığı için önemli bir gelişmedir²⁷⁰.

İfade hürriyetine sahip olmak kadar önemli bir hususta güvence oluşturulan ifadenin kapsamıdır. Parlamentonun, ifade hürriyeti kapsamı dışında hareket ettiği sıklıkla iddia edilmiştir. Örneğin, her konunun parlamentoda görüşülemeyeceği, milletvekillerinin kötü niyetli hareket ettiği ve kanun teklifinde bulunma hakkının sadece krala ait olduğu noktasında tartışmalar çıkmıştır²⁷¹. Söz konusu kapsam tartışmaları²⁷², parlamentonun bağımsızlığı ve ifade hürriyetinin birçok kez ihlal edilmesi sonucunu doğurmuştur²⁷³. Haklar Beyannamesi, kapsam tartışmalarını sona erdirmiştir. İfade hürriyetinin normatif şeklini düzenlemesiyle, milletvekilleri için belirli ve kesin bir güvence sağlamıştır²⁷⁴. Beyannamenin 9. maddesi, ifade hürriyetiyle ilgilidir. 9. madde, ifade hürriyetini, “*Parlamento üyelerinin parlamentodaki söz ve toplantı hürriyeti asla tecavüze uğrayamaz, parlamentodan başka hiçbir yerde, bir mahkemede bahis mevzuu edilemez.*”²⁷⁵ şeklinde hüküm

²⁶⁸ Kıratlı, s. 9; Loughlin, s. 213.

²⁶⁹ John P. Moore, “In Search of Congress: Why an Executive Branch Search of a Congressional Office Violates the Speech or Debate Clause and How Congress Should Respond”, *Saint Louis University Law Journal*, C. 52, Y. 2008, s. 256.

²⁷⁰ May, s. 97; Hardt, s. 63; Küçük, Anayasa, s. 30.

²⁷¹ May, s. 18-19; Miceli, s. 131.

²⁷² Moore, s. 257; Kıratlı, s. 18-19; May, s. 97-98.

²⁷³ May, s. 96; Kıratlı, s. 17-18; Özcan, s. 36. İfade hürriyetinin ilk ihlali, 1397 yılındaki Haxey (II. Richard) olayıdır. Milletvekili Haxey, kralın hanedanının harcamalarının kısıtlanması için yasa teklifi vermiştir. Kral, Haxey’i hain olarak nitelemiş ve idamına hükmetmiştir. Haxey, affı için krala dilekçe vermiştir. Kral, Haxey’in dilekçesini kabul etmiştir. Avam Kamarası, krala müracaat ederek “hükmü iptal etmesini ve Avam Kamarasının haklarını ihlal ettiğini ilan etmesini” istemiştir. Kral, Avam Kamarasının taleplerini gerçekleştirmiştir.

²⁷⁴ <http://www.mfa.gov.tr/ingiltere-siyasi-gorunumu.tr.mfa.htm> (E. 28.04.2020); Gözler, Anayasa, s. 335.

²⁷⁵ Kıratlı, s. 19-20; Başgil, s. 3; Özcan, s. 36-37; Akyürek, s. 12-13; Arsel, s. 251; Keskinsoy, s. 45.

altına almaktadır. İfade hürriyeti, kurumsal olarak İngiliz hukuk sistemine yerleşmiş²⁷⁶ ve böylece parlamentonun yasama yetkisini tam ve kesin bir hale getirmiş, bağımsız bir organ olmasını sağlamıştır²⁷⁷.

Parlamentonun yasama yetkisi yanında bazı yargı yetkileriyle (lex terrae ve lex parliamenti) İngiltere'nin en yüksek temyiz mahkemesi olması, parlamento üzerindeki baskıyı azaltan bir etki yaratmıştır²⁷⁸. Milletvekillerinin de, parlamentonun bu yargı yetkisi içerisinde bulunması, günümüz parlamentolarının içtüzük hükümleri ve disiplin yaptırımlarını ortaya çıkarmıştır²⁷⁹. Örneğin, milletvekilleri John Eliot, Denzil Hollis ve Benjamin Valentine, meclis başkanına hakaret ettikleri gerekçesiyle, 1667 yılında, Kralın Bench Mahkemesi tarafından yargılanmışlardır. Lordlar kamarası, parlamentonun öz yönetimini vurgulayarak, Bench mahkemesinin kararını kaldırmıştır²⁸⁰.

İngiltere'de evrimsel olarak gelişen yasama sorumsuzluğu ve parlamentonun bağımsızlığı²⁸¹, dünyada örneği olmayan üstün yetkili muktedir bir parlamento oluşturmuştur²⁸². İngiltere'nin teamüli sistemi de²⁸³, bu yetkiyi artırmıştır²⁸⁴. İngilizler, parlamentonun gücünü, "*parlamento, yalnız kadını erkek; erkeği, kadın yapamaz*" ifadesiyle anlatmaktadır²⁸⁵. Haklar Beyannamesinin yürürlükte bulunması ve parlamentonun güçlü yetkileri, 21. yy. şartlarında da tartışılmaktadır. Bazı görüşlerde, parlamentonun yetkilerinin sınırlandırılması savunulmaktadır²⁸⁶. Bu kapsamda, 1996 tarihli Hakaret Yasası'nın (The Defamation Act) 13. maddesindeki

²⁷⁶ Hardt, s. 133.

²⁷⁷ Ridges, s. 197; Doğan/Şentürk, s. 365; Eroğul, s. 45.

²⁷⁸ Loughlin, s. 214; Gözler, Anayasa, 335; Hardt, s. 61.

²⁷⁹ Hardt, s. 72-75.

²⁸⁰ May, s. 98-99; Özek, s. 87.

²⁸¹ Loughlin, s. 213-214; Smith, s. 81; Kıratlı, s. 16.

²⁸² May, s. 44.

²⁸³ Ridges, s. 185-187.

²⁸⁴ May, s. 44-46; Miceli, s. 32-33.

²⁸⁵ Rahmi Kumaş, *Parlamentonun Boyutları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1985, s. 165.

²⁸⁶ Hardt, s. 127; The Constitution Society, s. 11.

feragat imkanı veren hükümler tartışılmıştır. İfade hürriyetinin kapsamını sınırlayan²⁸⁷ 13. maddeye göre, milletvekili, açıklamalarının muhatabı üçüncü kişiler için sorumsuzluktan feragat edebilmekteydi. Feragat geçiciydi ve hakaret davalarını kapsamaktaydı. 13. madde gereğince, sorumsuzluk kapsamındaki ifadelere yargı denetimi yolu açılabilmekteydi²⁸⁸. 2015 yılında, 1996 Hakaret Yasasında Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun (Deregulation Act) ile 13. maddedeki milletvekillerine feragat yetkisi kaldırılmıştır²⁸⁹.

2. Fransa

Fransa’da Güzel Philippe döneminden itibaren (1302), farklı şehirlerde Etats Generaux’lar toplanmaya başlamıştır²⁹⁰. Milletvekilleri, sadece seçildikleri bölgenin temsilcisi kabul edilmiştir²⁹¹. Emredici vekalet anlayışına göre, temsilciler, memurdur. Bundan dolayı, vekiller, seçim bölgelerinden getirdikleri “cahiers” denilen talimatnameye bağlı kalarak hareket etmişlerdir²⁹². Erken dönem meclislerin varlığına rağmen, milletvekilinin ifade hürriyeti, talimatnameye bağlı kaldıkları için, kısıtlı olmuş veya hiç oluşamamıştır²⁹³.

Fransız İhtilaliyle birlikte, Etats Generaux’ların yerini temsili sisteme dayalı modern Fransız Meclisine bırakması, yasama sorumsuzluğu güvencesini getirmiş ve gerektirmiştir²⁹⁴. Milletvekillerinin, genel seçimler aracılığıyla bütün milleti temsil

²⁸⁷ Hardt, s. 97-99.

²⁸⁸ Government Response to the Joint Committee on Parliamentary Privilege, *Crown 2013*, s. 4. <https://assets.publishing.service.gov.uk> (E. 15.12.2020).

²⁸⁹ <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2015/20/contents/enacted> (E. 11.03.2021). bkz. aynı yönde <https://www.5rb.com/defamation-2/mps-may-no-longer-waive-parliamentary-privilege> (E. 11.03.2021).

²⁹⁰ Miceli, s. 38; Onar, s. 44.

²⁹¹ Teziç, s. 115.

²⁹² Miceli, s. 38; Gözler, Anayasa, s. 282; Teziç, s. 115.

²⁹³ Gözler, Anayasa, s. 273; A. Şeref Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, 19. bs., Turhan Kitabevi, Ankara 2013, s. 76; Eren, s. 182.

²⁹⁴ Miceli, s. 38-39; Onar, s. 44, Keskin, s. 103; Gözler, Anayasa, s. 288; Aksoy, s. 11.

edecek egemenliğin kullanım hakkını elde etmeleri, sorumsuzluk kurumunu getirmiştir²⁹⁵.

Fransa’da ihtilal sonrası kurulan meclisin ve milletvekillerinin kimseden talimat almaması ve baskıya maruz kalmaması için bazı parlamenter güvenceler getirilmeye çalışılmıştır²⁹⁶. Fransız İhtilalinin gerçekleşmesi ve temsili demokrasi sistemine geçilmesiyle, yasama sorumsuzluğu kurumu Fransa’da varlık kazanmaya başlamıştır²⁹⁷. Yasama sorumsuzluğu kurumu (irresponsabilité Parlementaire), Anayasadan önce²⁹⁸, Kurucu Meclis tarafından çıkartılan 23 Haziran 1789 tarihli kararname²⁹⁹ ile ilk kez hüküm altına alınmıştır³⁰⁰.

Fransa’da, yasama sorumsuzluğu, “dokunulmazlık” başlığı içerisinde, yasama sorumsuzluğu ve yasama dokunulmazlığı (inviolabilité parlementaire) kurumlarını kapsar şekilde düzenlenmiştir³⁰¹. Kararnamede oluşturulan içerik, 1791 tarihli Fransa Anayasasının 7. maddesi³⁰² ve diğer Fransa Anayasalarında muhafaza edilmiştir³⁰³. Kıratlı’nın naklettiği üzere, yasama sorumsuzluğu, 23 Haziran kararnamesinde, “Milletvekillerinin her biri şahsi tecavüzden masundur ve bir milletvekilini, Etats Generaux’daki herhangi bir teklifinden, reyinden, mütalaasından veya demecinden dolayı, bu içtima esnasında veya ondan sonra kovuşturmaya, araştırmaya, tevkife veya tevkif ettirmeye, tutmaya veya tutturmaya cüret eden bütün özel kişi, cemiyet,

²⁹⁵ Gözübüyük, Anayasa, s. 76; Gözler, Anayasa, s. 278; Teziç, s. 112; Bilir, s. 15.

²⁹⁶ Gözler, Anayasa, s. 288; Aksoy, s. 11; Hardt, s. 198-199.

²⁹⁷ Leon Duguit, *Kamu Hukuku Dersleri*, (çev. Süheyp Derbil), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, İstiklal Matbaacılık, Ankara 1954, s. 115; Hardt, s. 141.

²⁹⁸ Özcan, s. 39.

²⁹⁹ Hulst, s. 70.

³⁰⁰ Başgil, s. 3.

³⁰¹ Mendel, s. 100; Hardt, s. 130.

³⁰² Başgil, s. 4-5; Kıratlı s. 21; Özcan, s. 39; Keskinsoy, s. 46.

³⁰³ Parlamentolar Genel Sekreterler Birliği (ASGP), “Constitutional and Parliamentary Information -The Parliamentary Systems off France and Denmark”, *Inter-Parliamentary Union*, N. 169, S. 3, Y. 1995, s. 3; Hardt, s. 14.

*hakimler heyeti, mahkeme veya komisyonlar millet hainidir ve çok ağır suç işlemiş olurlar*³⁰⁴” şeklinde hüküm altına alınmıştır.

Milletvekilleri, sadece, Robespierre döneminde yasama sorumsuzluğuna sahip olmamıştır. Ulusal Konvansiyon Dönemi veya Robespierre önderliğindeki terör döneminde³⁰⁵ (21 Eylül 1792 - 26 Ekim 1795), hukukun üstünlüğü, meclisin bağımsızlığı ve milletvekillerinin ifade hürriyeti tamamen kaldırılmıştır. Zaten, bu dönemdeki uygulamaların yasama sorumsuzluğuyla bağdaşması da mümkün değildir³⁰⁶. Yasama sorumsuzluğu kurumu, terör dönemi hariç, sonraki anayasal dönemlerde esaslı bir fark olmaksızın benzer içerikte düzenlenmiş ve uygulanmıştır³⁰⁷.

1958 tarihli Fransa Anayasası’nın 26. maddesinin 1. fıkrası, “*Parlamentonun hiçbir üyesi, görevini ifa ederken ileri sürdüğü fikirlerden ve kullandığı oylardan dolayı kovuşturulamaz, aranamaz, tutuklanamaz ve yargılanamaz*” ifadesiyle, yasama sorumsuzluğunu hüküm altına almaktadır³⁰⁸. Fransa’daki yasama sorumsuzluğu düşüncesi, ulusal egemenlik ve temsil kavramlarıyla yakından ilişkilidir. Fransa’da milli iradenin ancak özgür milletvekilleri aracılığıyla sağlanacağı düşünülmektedir. Böylece temsilciler, yasal işlem korkusu yaşamadan, cezai ve hukuki sorumsuzluk aracılığıyla görevlerini tam anlamıyla yerine getirebilecektir³⁰⁹.

Sonuç olarak, yasama sorumsuzluğunun Fransa’da ortaya çıkması ve kurumsallaşması doğrudan Fransız İhtilaliyle yakından ilgilidir³¹⁰. İngiltere’nin aksine uzun bir tarihi süreç sonunda oluşmamıştır. Fransa’da hükümdarların,

³⁰⁴ Kıratlı, s. 20; Keskinsoy, s. 46.

³⁰⁵ Muhammet Emin Ruhi, *Fransız Devrimi’nde İki Portre Sieyes ve Robespierre Liberalizmin Jakobenizmle Savaşı*, Doğu Basımevi, Erzincan 2018, s. 314.

³⁰⁶ Hardt, s. 148-150; Yaşar, s. 16.

³⁰⁷ Hulst, s. 69.

³⁰⁸ [https://anayasa.tbmm.gov.tr/docs/Fransa-TR\(4.10.1958\).pdf](https://anayasa.tbmm.gov.tr/docs/Fransa-TR(4.10.1958).pdf) (E. 7.1.2020).

³⁰⁹ Hardt, s. 198-199; Anayurt, s. 471.

³¹⁰ Özcan, s. 39.

parlamentleri engellenmemesi amacıyla³¹¹, senatörler ve milletvekillerine, hem sorumsuzluk hem dokunulmazlık güvencesi birlikte tanınmıştır³¹². Yasama sorumsuzluğu, günümüzde, Anayasa ile sınırlı yasama yetkisinin kullanılması şeklinde ifade edilmektedir. Fransa, kurumun model ülkelerinden birisidir. Avrupa kıtasındaki birçok ülke, bazı farklılıklar olmakla birlikte bu modeli benimsemiştir³¹³. Sorumsuzluk kurumunun diğer modeli İngiltere’de³¹⁴, milletvekilinin sorumlu tutulmaması, parlamentonun üstünlüğünü ve bağımsızlığını sürdürmesine hizmet ettiği kabul edilmektedir. İngiltere’de ayrıca, cezai fiiller açısından yasama dokunulmazlığı kurumuna yer verilmemiştir³¹⁵.

3. ABD

Amerika Birleşik Devletleri, 1783 yılına kadar İngiltere’nin sömürgesi olmasından dolayı birçok kurumda İngiltere’den etkilenmiştir. ABD’nin bağımsız bir devlete dönüşmesinde, İngiltere’nin, parlamentelerin yasama faaliyetlerine kısıtlama veya engelleme getirmesi de etkili olmuştur³¹⁶. Bu sebeple, ABD’de yasama sorumsuzluğunun tarihsel süreci incelenirken, İngiltere ile bağlantısından ve sömürge döneminden kısaca bahsedilecektir.

İngiltere, doğrudan atadığı valiler ve toprak sahiplerine devrettiği yetkilerle, ABD’yi bağımsızlığına kadar yönetmiştir³¹⁷. Atanmış veya halkın seçtiği valiler, eyaletlerin yönetimini meclislerle birlikte yürütmüştür³¹⁸. Eyalet meclisleri,

³¹¹ Hardt, s. 198-199.

³¹² Başgil, s. 4; Hardt, s. 17.

³¹³ Venedik Komisyonu, Ç. No. 714/2013, § 21; Anayurt, s. 472.

³¹⁴ Mendel, s. 100.

³¹⁵ Duguit, s. 140-143; Gözler, Yasama, s. 82.

³¹⁶ Muvakkaf Akbay, “Amerika Birleşik Devletlerinin Anayasa Tarihi”, *AÜHFD*, C. 7, S. 1, Y. 1950, s. 20; Weizhong Yi, *Research on Parliamentary Privilege Concurrently Discuss Chinese National People’s Congressional Privilege*, (Berlin Humboldt Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dan. Prof. Dr. Dr. h.c. Christoph Marksches), Almanya Temmuz 2009, s. 7; <https://edoc.hu-berlin.de/bitstream/handle.htm> (E. 14.01.2020).

³¹⁷ Akbay, s. 21.

³¹⁸ Akbay, s. 19.

İngiltere’de olduğu gibi, vergi salma kararlarının onaylamasında bağlayıcı yetkiye sahip olmuştur. Meclislerin, kanun teklifi hakları da bulunmuştur³¹⁹.

ABD, yasama sorumsuzluğu düzenlemesinde, model ülke olarak İngiltere’yi benimsemiştir. 1690 yılında, Massachusetts, New Hampshire, New Jersey, New York, Virginia ve Pennsylvania gibi eyalet meclisleri, kraliçeden, ifade hürriyeti talep etmişlerdir³²⁰. Sorumsuzluk kurumu, “ifade hürriyeti” kavramıyla ortaya çıkmıştır³²¹. İfade hürriyetinin kapsamı da, İngiltere ile örtüşmektedir. Hürriyetin amacı açısından farklılıklar bulunmaktadır³²². ABD, ifade hürriyetiyle, kuvvetlerin ayrılığının devamını amaçlamaktadır³²³. Katı kuvvetler ayrılığının sürdürebilmesinde, ifade hürriyetinin önemli bir işleve sahip olduğu kabul edilmektedir³²⁴.

İngiltere, 17. yy.’nin ikinci yarısından itibaren, ABD’ye, ekonomik istibdat uygulamaya başlamıştır. Örneğin, demir sanayisinin İngiltere’ye bağımlı olması için ihracat sınırlaması getirilmiş³²⁵, eyalet meclislerinin onayı olmadan vergi konulmuş, şeker kanunu çıkarılmış ve pul sistemi getirilmiştir³²⁶. İstibdat, ekonomik sahada sınırlı kalmamıştır. Eyalet meclislerinin ifade hürriyetine de müdahale edilmiştir. Meclislerin çıkardığı kanunlar, İngiliz kralı tarafından yürürlükten kaldırılmış veya onaylanmamıştır. Parlamento üyeleri, baskıya tepki göstermeleri nedeniyle

³¹⁹ Murat Şeker, “Amerika Birleşik Devletlerinde Büyük Sanayi Öncesi Çalışma İlişkileri”, *AÜSBFD*, C. 45, S. 1-2, Y. 1989, s. 233.

³²⁰ Bradford E. Biegon, “Presidential Immunity in Civil Actions: An Analysis Based upon Text, History and Blackstone’s Commentarie”, *Virginia Law Review*, C. 82, S. 4, Y. 1996, s. 685.

³²¹ Dönmez, s. 57.

³²² Biegon, s. 679.

³²³ Tatelman, s. 2.

³²⁴ Yi, s. 9.

³²⁵ Mümin Köktaş, “Amerikan Aydınlanması: Bir Giriş Denemesi”, *Liberal Düşünce*, S. 73-74, Y. 2014, s. 119; Eroğul, s. 54.

³²⁶ Akbay, s. 25-31; Keskin, s. 92.

susturulmaya çalışılarak³²⁷ parlamento feshedilmiş, milli iradenin oluşmaması için seçimlere engellemeler getirilmiştir³²⁸.

İngiltere'nin ifade hürriyetine müdahaleleri, ABD'nin bağımsızlığını kazanmasının önemli sebeplerinden birisidir. 1776 tarihli Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, uygulanan baskıcı sistemden, yasama, yürütme ve yargıda yaşanan olumsuzluklardan bahsetmektedir³²⁹. İfade hürriyeti, bağımsızlık sonrasında, 17 Eylül 1787 tarihli Amerikan Anayasasında normatif şekline kavuşmuştur³³⁰. Hürriyet, Anayasanın 1. maddesinin 6. bölümünde, “*Senato üyeleri ve temsilciler...Her iki mecliste de irat ettikleri nutuklar veya serdeyledikleri mütalâalar dolayısıyla hiç bir makam tarafından sorguya çekilemezler*”³³¹ şeklinde hüküm altına alınmıştır.

ABD Anayasasının ilk değişikliği, ifade hürriyetinin sınırlandırılmayacağıdır. ABD Yüksek Mahkemesi, ifade hürriyeti incelemesinde içtihatlarıyla geliştirdiği açık ve mevcut tehlike ölçütünü kullanmaktadır³³². ABD’de teamülü hukuk sistemi

³²⁷ Coşkun Can Aktan/İ. Yaşar Vural, *Özgürlük Bildirgeleri*, Çizgi Kitabevi, Konya 2003, s. 75-83.

³²⁸ Jefferson, s. 2-4; “1. Kral, en salim ve kamu iyiliğine en lâzım olan kanunları tasdik etmekten imtina eyledi. 2. Kral, birinci derecede ehemmiyetli ve müstacel kanunlara, eğer bunların meriyet tarihleri kendi tasdikine talik edilmemiş ise, valilerinin rıza göstermelerini menetti ve bu suretle talik olunan kanunlarla iştigali ise kendisi tamamıyla ihmal eyledi. 3. Büyük eyaletlerin kurulmasına müteallik diğer kanunları, bu eyaletler halkının (bir millet için kıymeti ölçüsüz olan ve ancak müstebitleri korkutan) yasama meclisinde temsil edilmek haklarından feragat etmemeleri takdirinde, tasdikten imtina eyledi. 4. Kral yasama meclislerini sırf yorgunluk saikiyle kendi tedbirlerine razı olmaları için, mutad olmayan, gayri müsait ve resmî evrak ve zabıtnamelerinin bulunduğu yerlerden uzak mahallerde topladı. 5. Kral birçok defa, temsilciler meclislerini, halkın haklarına vaki olan tecavüzlerine erkekçe bir metanetle karşı koydukları için feshetti. 6. Kral bu fesihlerden sonra, uzun müddet, başka temsilciler meclisleri kurmak için seçim yapılmasına mani oldu”. (Muvakkaf Akbay, “Amerika Birleşik Devletleri Anayasa Metinleri”, AÜHFD, C. 7, S. 1, Y. 1950, s. 447).

³²⁹ Akbay, Amerika, s. 117; Keskin, s. 95.

³³⁰ Dönmez, s. 57; Biegon, s. 675.

³³¹ Akbay, Amerika, s. 460; Yi, s. 8; Akkan, s. 897; Özcan, s. 38; Todd Garvey (Legislative Attorney), “Understanding the Speech or Debate Clause”, *Congressional Research Service*, 1.12.2017. [https:// www.crs.gov.htm](https://www.crs.gov.htm) (R45043), s. 1.

³³² Dworkin, s. 259-263.

üzerinde bulunan “temel kod” Anayasa ve ABD Yüksek Mahkemesi içtihatları, ifade hürriyetine, İngiltere’ye göre daha geniş bir kapsam ve güvence oluşturmaktadır³³³.

4. Türkiye

Yasama sorumsuzluğu kurumu, temsil, ifade hürriyeti, demokrasi, kuvvetler ayrılığı, hukuk devleti gibi kavramlarla yakından bağlantılıdır. Bu sebeple, yasama sorumsuzluğunun tarihsel gelişimi, Türkiye’nin Anayasal gelişimiyle bağdaştırılarak incelenecektir. Yasama sorumsuzluğu Türkiye başlığı, Türk Anayasal gelişmeleri olarak bilinen, Sened-i İttifak, Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet dönemleri, 1921, 1924, 1961 ve 1982 Anayasaları kapsamında değerlendirilecektir.

a) Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu

Sened-i İttifak ve Tanzimat Fermanında, ortada bir meclis bulunmadığı gibi, söz hürriyetine dair hükümler de yoktur. Ama, Tanzimat döneminde, önemli hukuki gelişmeler yaşanmıştır³³⁴. Bunlardan birisi de Meclis-i Vala’dır³³⁵.

Tanzimat dönemde, kurumsal yenileşme ve tadilat amaçlanmıştır³³⁶. Belirli uzmanlık alanlarından atanmış kişilerle kurulan meclisler, halk arasında ayırım yapılmaksızın can, mal ve şerefin korunması taahhüdü, kanun yapılması görevinin ayrı bir organa verilmesi³³⁷ gibi hususlar dolaylı bir şekilde yasama sorumsuzluğu ile bağlantılıdır³³⁸.

³³³ Norman Barry, “Hukuki ve Siyasi Açından İfade Hürriyeti”, *Liberal Düşünce*, S. 27, Y. 2002, s. 11-12.

³³⁴ Bülent Tanör, *Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri*, 32. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 56.

³³⁵ İbrahim Durhan, “Ahkâmı Adliye”, *EÜHFD*, C. 7, S. 3-4, Y. 2008, s. 110; G. Bozkurt; *Osmanlı Devletinde Parlamento’nun Evrimi*, TBMM (edt.), Milli Egemenlik ve Demokrasi Kurultayı (80-91), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 77, Ankara 1995, s. 80.

³³⁶ Tanör, s. 88; Halil İncalcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, *Belleten*, C. 38, S. 112, Y. 1964, s. 615.

³³⁷ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 48. bs., Kronik Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 105.

³³⁸ Ortaylı, s. 104; İncalcık, s. 617-620.

Meclis-i Vala-yı Ahkâmı Adliye, bu dönemde kurulan meclislerden birisidir³³⁹. Meclis-i Vala'nın faaliyetlerini, yasama sorumsuzluğunun uygulamadaki başlangıcı görmek mümkündür³⁴⁰. Meclis-i Vala, bürokratik bir kurul olmasına rağmen³⁴¹, yasaları hazırlamış, yargısal ve idari görevleri bulunmuştur³⁴². 1909 tarihli Anayasa değişikliğine kadar kurul etkinliğini sürdürmüştür³⁴³. Meclis-i Vala'nın faaliyetleri göz önünde bulundurulduğunda Osmanlı parlamentosunun temelini oluşturacak düzeydedir³⁴⁴.

Meclisin çalışma sistemi, düşünceyi özgürce açıklama ve bundan sorumlu tutulmama prensibiyle kurgulanmıştır. Meclis İçtüzük hükümlerine göre, üyelerin rütbesine bakılmaksızın eşit oy hakkı tanınmıştır. Yapılan görüşmeler ve tartışmaların, Meclis dışında anlatılması, üyelerin oy, söz ve düşünceleri sebebiyle dışarıda eleştirilmesi yasaklanmıştır. Üyelerin özgürce çalışmaları için, Mecliste alınan kararlar, kullanılan oy ve açıklanan düşünce dolayısıyla, üyelerin sorumluluğuna gidilmemiştir³⁴⁵.

b) 1876 Anayasası (Kanun-i Esasi) ve Meşrutiyet Dönemleri

1876 Anayasası, Osmanlı Parlamentosunu kurmuştur. Parlamento, Meclis-i Umumi ismiyle anılmıştır³⁴⁶. Meclisi-i Umumi, iki meclis halinde, padişahın atadığı senatörler, Meclis-i Ayan; Vilayet, Liva ve Kaza meclis üyelerinin seçtiği

³³⁹ Ortaylı, s. 91; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala (1838-1868)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek kurumu-Türk Tarih Kurumu Yayınları, S. 149, Ankara 1994, s. 35.

³⁴⁰ Mustafa Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2, Y. 2011, s. 35.

³⁴¹ Tanör, s. 98; Özbudun, Türk, s. 23; Seyitdanlıoğlu, s. 84.

³⁴² Durhan, s. 70; Seyitdanlıoğlu, s. 98.

³⁴³ Durhan, s. 71; İnalcık, s. 607; Tanör, s. 103.

³⁴⁴ Ortaylı, s. 153; Seyitdanlıoğlu, s. 139-140; Eroğlu, s. 203.

³⁴⁵ Seyitdanlıoğlu, s. 96-102; Hasret Ak Çelik, *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin Hukuki ve Siyasi Yetkileri* (İTÜSBE- Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dan. Prof. Dr. Ayhan Ceylan), İstanbul 2016, s. 65-67.

³⁴⁶ Tanör, s. 136.

milletvekilleri, Meclis-i Mebusan³⁴⁷ biçiminde düzenlenmiştir. Meclis-i Umumi, 19 Mart 1877 tarihinde açılmıştır³⁴⁸.

1876 Anayasasının 47. maddesinde, Fransa'daki model benimsenerek yasama sorumsuzluğu düzenlenmiştir³⁴⁹. Meclis-i Umumi'nin tüm üyeleri, sorumsuzluk kapsamında kabul edilmiştir³⁵⁰. Sorumsuzluk kurumu, Anayasa'nın 47. maddesinde, *“Meclis azası rey ve mütalâa beyanında muhtar olarak bunlardan hiçbirisi bir günâ vaadü vaid ve talimat kaydı altında bulunamaz ve gerek verdiği reylerden gerek meclisin müzakeratı esnasında beyan ettiği mütalâalardan dolayı bir veçhile itham olunamaz. Meğerki Meclisin nizamnamei dâhilisi hilâfında hareket etmiş ola, bu takdirde nizamnamei mezkûr hükmünce muamele görür”*³⁵¹ şeklinde hüküm altına alınmıştır.

Fakat, milletvekillerine sağlanan bu sorumsuzluk güvencesi³⁵², Anayasanın 113. maddesiyle önemini yitirmiştir. 113. maddenin 2. fıkrası, padişaha sürgün yetkisi vermiştir³⁵³. Sürgün sebebi ve kullanılması, Anayasa şu şekilde düzenlenmiştir: *“Hükûmetin emniyetini ihlâl ettikleri idarei zabitanın tahkikatı mevsukası üzerine sabit olanların memâliki mahrusai şaheneden ihraç ve teb'id*

³⁴⁷ Yılmaz Kızıltan, “I. Meşrutiyetin İlânı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı”, *GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 26, S. 1, Y. 2006, s. 252; Özbudun, Türk, s. 24. I. Meşrutiyet döneminde elbette seçim kanunu bulunmamıştır. Oylar, gizli kullanılarak, taşınmaz malvarlığına bağlı adaylık uygulamasıyla her 50 bin erkek için bir milletvekili seçilmiştir. Parlamentoda 80 Müslüman, 50 Müslüman olmayan milletvekili yer almıştır. Seçim sisteminin iki dereceli mi tek dereceli seçim mi olduğu durumu tartışmalıdır. Seçim dönemi 4 yılda bir öngörülmüş olmasına rağmen, kısa süreli I. Meşrutiyette her yıl için tekrar seçim yapılmıştır (Tanör, s. 153).

³⁴⁸ H. Tahsin Fendoğlu, *Türkler*, H. Celal Güzel (edt.), K. Çiçek (edt.), S. Koca (edt.), 1876 Anayasası veya Monarşik Modernleşme Dönemi (739-750), Yeni Türkiye Yayınları, C. 14, Ankara 2002, s. 745; Kızıltan, s. 262; Müzehher Yamaç, “İlk Anayasa (Kanun-i Esasi)”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 5, Y. 2014, s. 61.

³⁴⁹ Başgil, s. 4; Akyürek, s. 15; Aktan/Vural, s. 78.

³⁵⁰ Yüksel, s. 1305.

³⁵¹ Suna Kili/A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, 1. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985, s. 36.

³⁵² Tanör, s. 146.

³⁵³ İrem Karakoç, “1876 Tarihli Kanun-i Esasi’de Yürütme Organı”, *DEÜHFD*, C. 8, S. 2, Y. 2006, s. 134; Eroğul, s. 215.

etmek munhasıran Zatı Hazireti Padişahının yedi iktidarındadır”³⁵⁴. Nitekim, Anayasanın hazırlayıcılarından Midhat Paşa, padişah tarafından sürgüne gönderilen ilk kişidir³⁵⁵.

1876 Anayasası, 1909 yılında değişikliğe uğramıştır³⁵⁶. 1876 Anayasası, yasama sorumsuzluğunu hüküm altına almakla birlikte çok dar ve sınırlı bir uygulama alanı yaratmıştı. Bu yüzden, 1909 Anayasa değişikliği çok önemlidir³⁵⁷. 1909 tarihli Anayasa değişikliğiyle, padişahın, Anayasa’ya bağlı kalacağına yemin etmesi usulü getirilmiştir. Padişahın sürgün yetkisi de kaldırılarak sorumsuzluk güvencesi güçlendirilmiştir³⁵⁸. Hükümetin göreve başlamasında güvenoyu alması ve Meclise karşı sorumlu olması düzenlenerek milletvekilleri denetimi oluşturulmuştur³⁵⁹. Padişahın kanunlar üzerindeki mutlak veto yetkisi kaldırılmış, güçleştirici ve geciktirici vetoya dönüştürülmüştür³⁶⁰. Bu değişiklikler, demokrasi ve yasama sorumsuzluğunun kurumsallaşması adına önemli bir adım teşkil etmiştir.

Meclis-i Umumi’nin açılmasından sonra, Meclis-i Mebusan’ın İçtüzüğü düzenlenmiş ve uygulanmıştır. Yasama sorumsuzluğunun kurumsallaşması amacıyla, 1877 tarihli Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dâhilisinde (İçtüzük) de bazı değişiklikler yapılmıştır. 1915 yılında İçtüzüğe eklenen 51. maddeyle, sataşma durumunda milletvekiline cevap verme hakkı getirilmiştir. Açıkladığı düşüncesinden farklı bir

³⁵⁴ Mahmut T. Bırsel, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Anayasal Yapısı ve Yeni Anayasa İçin Öneriler”, *DEÜHFD*, C. 12, Özel S., Y. 2010, s. 1192.

³⁵⁵ Belkıs Konan, “İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Açısından Osmanlı Devletine Bakış”, *GÜHFD*, C. 15, S. 4, Y. 2011, s. 277; Nevin Ünal Özkorkut, “1876 Anayasasının Hukuk Devleti Unsurları Açısından Osmanlı Devlet Anlayışına Getirdiği Yenilikler”, *AÜHFD*, C. 53, S. 1, Y. 2004, s. 177; Fendoğlu, s. 745; Tanör, s. 145.

³⁵⁶ Mehmet Kaan Çalen, “1909 Kanun-ı Esasî Tadilatı”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 4, Y. 2012, s. 131.

³⁵⁷ Özkorkut, s. 180; Tanör, s. 140; Eroğlu, s. 219.

³⁵⁸ Çalen, s. 137; Özkorkut, s. 183; Karakoç, s. 135.

³⁵⁹ M. Sinan Kılıçoğlu, “Türkiye’de Yasama Organının Yürütme Organını Siyasi Denetimi”, *EÜHFD*, C. 17, S. 1-2, Y. 2013, s. 45.

³⁶⁰ Fendoğlu, s. 747; Özkorkut, s. 178-179; Tanör, s. 139.

düşünceyle itham edilmesi halinde de, bu hususta açıklama yapma hakkı tanınmıştır³⁶¹.

c) 1921 Anayasası (Teşkilat-ı Esasiye Kanunu)

1921 Anayasası, Osmanlı İmparatorluğu'nun işgal altında olduğu, işgallerden kurtulma amacıyla milli mücadelenin verildiği bir dönemde hazırlanmıştır. Anayasa hazırlanmadan önce, ülke genelinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri kurulmuş ve kongreler düzenlenmiştir. İstanbul'un işgal edilerek Meclis-i Mebusan'ın dağıtılması sonrası³⁶², olağanüstü yetkilere sahip Büyük Millet Meclisi, Ankara'da toplanmıştır³⁶³.

Kurucu meclis rolünü üstlenen BMM, 24 maddelik kısa bir Anayasayı, 1921 tarihinde hazırlamıştır³⁶⁴. Anayasanın birinci maddesi, “*hakimiyet bila kaydū şart milletindir*³⁶⁵” düzenlemesiyle, milli egemenlik ilkesi benimsenmiştir. 1921 Anayasası, Kanun-i Esasinin bütün maddelerini yürürlükten kaldırmadığından³⁶⁶, sorumsuzluk kurumu, ayrıca düzenlenmemiştir³⁶⁷. Bu nedenle, Kanun-i Esasinin yasama sorumsuzluğu hükümleri³⁶⁸, 1924 Anayasasının hazırlanarak yürürlük kazanmasına kadar geçerli olmuştur³⁶⁹. 1921 Anayasası döneminde, meclis çalışma sistemini belirleyecek içtüzükte oluşturulmamıştır. 1877 tarihli Heyeti Mebusan

³⁶¹ Ahmet Çınar, “Parlamento Çalışmalarında Sataşma ve Açıklama Hakkı”, *Yasama Dergisi*, S. 3, Y. 2006, s. 117.

³⁶² Kili/Gözübüyük, s. 87; Tanör, s. 230.

³⁶³ Tanör, s. 252.

³⁶⁴ Tanör, s. 253.

³⁶⁵ <https://anayasa.tbmm.gov.tr/docs/1921/1921ilkmetin/1921-ilkhali.pdf> (E. 10.01.2020).

³⁶⁶ Özbudun, Türk, s. 25-26.

³⁶⁷ Kırathı, s. 23.

³⁶⁸ Karakoç, s. 140; Kılıçoğlu, s. 46.

³⁶⁹ Tanör, s. 268.

Nizamname-i Dâhilîsinde bazı değişiklikler yapılarak 2 Mayıs 1927 tarihine kadar kullanmıştır³⁷⁰.

Bu dönemdeki yasama sorumsuzluğuyla ilgili bir örnekte, Bursa milletvekili Emin Bey, Canik milletvekili Süleyman Beyi, Pontus cemiyetine yardım etmekle itham etmiştir. BMM, Canik milletvekili Süleyman Bey'e, hakkında yeterli delil elde edilemediği gerekçesiyle; iddianın sahibi Bursa milletvekili Emin Bey'e de, milletvekili olarak mecliste ifade hürriyetine sahip olduğundan dolayı herhangi bir işlem yapmamıştır³⁷¹.

d) Cumhuriyet Dönemi

Yasama sorumsuzluğu kurumu, 1876 Anayasasındaki kapsamını, bazı değişiklikler dışında, önemli oranda Cumhuriyet döneminde³⁷² de devam ettirmiştir³⁷³.

1876 Anayasasında yasama sorumsuzluğunu düzenleyen 47. maddesinin 1. fıkrasının devamındaki, Heyeti Mebusan Nizamname-i Dâhilîsi (İçtüzük) hükümlerine uyulmamasının yaptırımının bulunacağı hükmü, 1924 Anayasasında yer almamıştır. TBMM'nin hazırladığı 1924 Anayasasında, sorumsuzluğun kapsamı genişletilmiştir. Sadece Meclis içerisindeki davranışlar değil, bunların Meclis dışında tekrarı da sorumsuzluk kapsamına dahil edilmiştir³⁷⁴. Sorumsuzluk kurumu, 1924 Anayasasının 17. maddesinde; *“bir milletvekili ne meclis içindeki oy, düşünce ve demeçlerinden ne de meclisteki oy, düşünce ve demeçlerini meclis dışında*

³⁷⁰ TBMM, *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1998) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920)*, 2. bs., TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 1998, N. 54, s. 129; İba, Türk, s. 9.

³⁷¹ Seda Dunbay, *Türk Parlamento Tarihinde Yasama Sorumsuzluğu ve Dokunulmazlığı 1908-1995* (GSÜSBE- Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Dan. Doç. Dr. Rıdvan Akın), İstanbul 2013, s. 65.

³⁷² Atar, s. 44.

³⁷³ Necmi Yüzbaşıoğlu, *Anayasa Hukukunun Temel Metinleri*, 14. bs., Beta Yayınları, İstanbul 2018, s. 7; Kılıçoğlu, s. 46; Tanör, s. 290.

³⁷⁴ Özcan, s. 44; Keskinsoy, s. 50; Yalçın, s. 227.

*söylemek ve açığa vurmaktan sorumlu değildir*³⁷⁵” düzenlemesiyle hüküm altına alınmıştır. Anayasanın 17. maddesi, “Meclis dışında tekrar” hükmüyle, İngiltere ve Fransa’daki temel modellere göre, daha geniş bir kapsam oluşturmuştur³⁷⁶.

1924 Anayasası, 27 Mayıs 1960 askeri darbesine kadar yürürlükte kalmıştır. 1961 Anayasası, askeri darbe sonrası kurulan komisyon tarafından hazırlanıp, halkoyuyla kabul edilmiştir³⁷⁷. Yasama sorumsuzluğu kurumu, Anayasanın 79. maddesinde düzenlenmiştir. 79. madde, 1924 Anayasasının 17. maddesinde bulunmayan “meclis çalışması” ibaresini düzenlemiştir. Bu düzenlemeyle, Meclis içerisindeki milletvekili davranışları tek başına yasama sorumsuzluğu güvencesi kapsamında yer almamıştır. Milletvekili davranışı, meclis çalışmasında ortaya çıkması halinde kapsam güvencesinde kabul edilmiştir³⁷⁸. Ayrıca, 1961 Anayasası, genel oyla seçilmeyen ve doğrudan Cumhurbaşkanı tarafından atanan senatörlere³⁷⁹ ve milletvekili olmayan bakanlara da³⁸⁰, sorumsuzluk güvencesi tanımıştır. 1961 Anayasasının 79. maddesi, yasama sorumsuzluğunu “*Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri, Meclis çalışmasındaki oy ve sözlerinden, Mecliste ileri sürdükleri düşüncelerinden ve bunları Meclis dışında tekrarlamak ve açığa vurmaktan sorumlu tutulamazlar*”³⁸¹ hükmüyle düzenlemiştir.

1980 askeri darbesi, 1961 Anayasasını yürürlükten kaldırmıştır. Darbe sonrası kurulan komisyon tarafından hazırlanan 1982 Anayasası, halk oylamasıyla kabul edilmiştir. 1982 Anayasasının 83. maddesinde düzenlenen yasama sorumsuzluğu kurumu, değişikliğe uğramadan günümüze ulaşmıştır. 83. maddeye göre, yasama sorumsuzluğu, “*Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri, Meclis çalışmasındaki oy ve sözlerden, Mecliste ileri sürdükleri düşüncelerden, o oturumdaki Başkanlık*

³⁷⁵ Yüzbaşıoğlu, s. 11; Kili/Gözübüyük, s. 114.

³⁷⁶ Kıratlı, s. 23; Başgil, s. 5.

³⁷⁷ Gözübüyük, Anayasa, s. 140.

³⁷⁸ Özcan, s. 45; Keskinsoy, s. 51.

³⁷⁹ Kili/Gözübüyük, s. 194; Özcan, s. 56.

³⁸⁰ Yalçın, s. 230.

³⁸¹ Yüzbaşıoğlu, s. 62; Kili/Gözübüyük, s. 194.

Divanının teklifi üzerine Meclisce başka bir karar alınmadıkça bunları Meclis dışında tekrarlamak ve açığa vurmaktan sorumlu tutulamazlar’’³⁸² şeklinde hüküm altına alınmıştır.

1982 Anayasası, çift meclis sistemini devam ettirmeyerek Cumhuriyet Senatosunu kaldırmıştır. Dışarıdan atanan bakanlar³⁸³, 2017 Anayasa değişikliğine kadar sorumsuzluk kurumunun kapsamında kabul edilmiştir. Türkiye’de parlamenter sistem uygulamasında, milletvekili ve milletvekili olmayan bakanlar yasama sorumsuzluğu kapsamından faydalanmıştır. 2017 Anayasa referandumu sonrasında, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçilmesiyle bakanların yasama sorumsuzluğu güvencesi kaldırılmıştır³⁸⁴.

1982 Anayasasının 83. maddesi, 1961 Anayasasının 79. maddesinde düzenlenen sorumsuzluk kurumunun kapsamını muhafaza etmiştir³⁸⁵. Sadece Meclis içerisinde açıklanan düşüncenin Meclis dışında tekrarıyla ilgili farklı bir düzenleme içermektedir. 83. maddenin ilk fıkrasının devamına göre, milletvekilinin oturumdaki açıklamaları, o oturumdaki TBMM Genel Kurulu tarafından alınacak kararla, Meclis dışında tekrar edilmesi halinde sorumsuzluk kapsamının dışında kabul edilecektir³⁸⁶.

Hem Meclis dışında tekrar ile ilgili kısım hem de bu tekrarın Meclis tarafından o oturumda karara bağlanması, Türkiye’ye özgü bir nitelik taşımaktadır³⁸⁷. Yasaklama düzenlemesi, Milli Güvenlik Konseyi Anayasa Komisyonu tarafından 83. maddeye eklenmiştir. 1980 öncesi dönemde, Mecliste gerçekleşen laiklik karşıtı konuşmaların Meclis dışında tekrar edilmesi ve açığa vurulması sorumsuzluk kapsamında olmuştur. Milli Güvenlik Konseyinin, laiklik karşıtı konuşmaların tekrar

³⁸² Yüzbaşıoğlu, s. 173.

³⁸³ Teziç, s. 443; 1961 Anayasasının 102. ve 105. maddesi, 1982 Anayasasının 109. ve 112. maddesi bakanların yasama sorumsuzluğuyla ilgilidir.

³⁸⁴ Gözübüyük, Anayasa, s. 150; Eren, s. 467; Teziç, s. 443; Gözler, Türk, s. 546.

³⁸⁵ Yalçın, s. 230; Özbudun, Yasama, s. 109; Tülen, s. 115; Atar, s. 242.

³⁸⁶ Keskinsoy, s. 53-54; Yalçın, s. 228; Gözübüyük, Anayasa, s. 202; Teziç, s. 444; Özcan, s. 105; Dönmezer/Erman, s. 250.

³⁸⁷ Dönmez, s. 60; Akyürek, s. 17.

sorumsuz olmasını engellemek için bu düzenlemeyle yasaklama getirdiği ifade edilmektedir³⁸⁸.

Sonuç olarak, yasama sorumsuzluğu, birçok demokratik devletin anayasasında bulunmaktadır. Bunlardan, İngiltere³⁸⁹, ABD³⁹⁰ ve Almanya³⁹¹ (hakaret hariç), meclis ve meclise bağlı yerlerdeki milletvekili davranışlarını, sorumsuzluk kapsamında kabul etmektedir. Fransa ve İtalya, milletvekili davranışının temsil görevinde ortaya çıkmasını aramaktadır³⁹². 1924 Anayasası, sorumsuzluk kurumunu en geniş kapsamda düzenlemiştir. Milletvekilinin Meclis içerisindeki oy, söz ve düşünce açıklaması doğrudan sorumsuzluk kapsamındadır. 1924 Anayasasında ilk kez düzenlenen Meclis dışında tekrar hükmü, 1961 ve 1982 Anayasalarında yer almaya devam etmiştir³⁹³. Türkiye’de yasama sorumsuzluğu, “Meclis dışında tekrar hükmü hariç”, 1924 Anayasasında, İngiltere modeline; 1961 ve 1982 Anayasalarında, yasama dokunulmazlığıyla birlikte “dokunulmazlık” başlığı altında düzenlenmesi ve meclis çalışması hükmüyle, Fransa modeline daha yakındır³⁹⁴.

³⁸⁸ Yaşar, s. 24.

³⁸⁹ Aktan/Vural, s. 78.

³⁹⁰ Yaşar, s. 50.

³⁹¹ Ünal, s. 12; Akkan, s. 896.

³⁹² Akkan, s. 902

³⁹³ Özcan, s. 44-45; Kıratlı, s. 23; Keskinsoy, s. 52.

³⁹⁴ Özek, s. 79; Bilir, s. 99.

İKİNCİ BÖLÜM

I. YASAMA SORUMSUZLUĞUNUN ŞARTLARI VE NİTELİKLERİ

A. Yasama Sorumsuzluğunun Şartları

Modern manada ve günümüzde yasama kuvvetini temsil eden meclisler, kamu yararı ve milli iradenin layıkıyla gerçekleşmesi amacıyla milletvekilinin oy, söz ve düşüncesinin korunmasını sağlayarak, yasama sorumsuzluğu kurumunu düzenlemektedir.

Bir kimsenin yasama sorumsuzluğundan faydalanması için çeşitli şartların gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu şartlar kısmen ülkelere göre değişmekle birlikte, her ülkenin yasama sorumsuzluğu şartlarını belirlediğini görmekteyiz. Ülkemiz açısından yasama sorumsuzluğunun şartları, Anayasanın 83. maddesindeki düzenlenmeden hareketle ortaya konulabilir. Bu maddeye göre “*Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri, Meclis çalışmalarındaki oy ve sözlerinden, Mecliste ileri sürdükleri düşüncelerden, o oturumdaki Başkanlık Divanının teklifi üzerine Meclisçe başka bir karar alınmadıkça bunları Meclis dışında tekrarlamak ve açığa vurmaktan sorumlu tutulamazlar*”. Yasama dokunulmazlığı başlığı altında düzenlenmiş olmasına rağmen madde iki farklı kurumu ihtiva etmektedir³⁹⁵. Bu kurumlardan bazı adli işlemlere karşı milletvekillerini koruyan yasama dokunulmazlığı konumuzun dışındadır. Bizim asıl odaklanacağımız konu, yasama sorumsuzluğunun maddedeki düzenlenen şartlarıdır. Doktrinde yasama sorumsuzluğunun şartlarını farklı başlıklar altında işleyenler bulunsada biz aşağıdaki başlıklar altında işlemeyi uygun görüyoruz.

³⁹⁵ Tülen, s. 115; Özbudun, Türk, s. 43; Kıratlı, s. 78; Başgil, s. 15; Feyzioğlu, s. 21; Özcan, s. 16; Gözübüyük, Mebuslar, s. 1187; Teziç, s. 451, Küçük, Anayasa, s. 21.

1. Meclis Üyesi Olmak veya Anayasa’da Belirtilen Şahıslardan Olmak

a) Milletvekili

Yasama sorumsuzluğu, milli iradenin layıkıyla gerçekleşmesi amacıyla, halkın temsilcilerine tanınmış bir haktır. Yasama faaliyetlerine katılabilecek olanlar veya katılanların tamamı değil sadece halkın temsilcileri yani milletvekilleri yasama sorumsuzluğundan faydalanmaktadır³⁹⁶.

Milletvekilleri, genel oyla seçilmeleriyle halkın temsilcisi sıfatına ulaşmaktadır³⁹⁷. Buna karşılık, 1876 ve 1961 Anayasaları, meclisin atanmış üyelerine de yasama sorumsuzluğunu sağlayarak, yasama sorumsuzluğun varlık amacının dışına çıkmıştır³⁹⁸. 1876 Anayasasında padişah tarafından atanan ayanlar ve 1961 Anayasasında cumhurbaşkanı tarafından atanan senatörlere de bu hakkın tanınması, yasama sorumsuzluğu kurumunun “halkın temsili” ilkesiyle bağdaşmayan uygulamalarıdır³⁹⁹. 1982 Anayasası, 1961 Anayasasının çift meclis ve atanmış üye uygulamasını sona erdirdiği için halkın iradesiyle seçilmeyen ve atanarak milli iradeyi temsil edeceği iddia edilen meclis üyeleri artık TBMM çatısı altında bulunmamaktadır⁴⁰⁰.

Yasama sorumsuzluğundan kural olarak milletvekillerinin faydalanacağını yukarıda belirtmiştik. Milletvekili sıfatının kazanılma anı bu açıdan önemlidir. Yüksek Seçim Kurulu, 2007 yılındaki bir kararında, milletvekili sıfatının kazanılma anını açıklamaktadır. Karara göre, milletvekili sıfatının kazanılması, seçimin yapıldığı gün, oy kullanma saatinin bitimi olarak kabul edilmektedir⁴⁰¹. YSK’nın

³⁹⁶ Keskinsoy, s. 87; Erem, s. 178; Venedik Komisyonu, Ç. No. 714/2013, § 58.

³⁹⁷ Döner, Parlamenter, s. 54.

³⁹⁸ Gözübüyük, Anayasa, s. 190- 191.

³⁹⁹ Yalçın, s. 230.

⁴⁰⁰ Özcan, s. 46.

⁴⁰¹ Yüksek Seçim Kurulu, 27.07.2007 tarih ve 716 sayılı kararı. 22.07.2007 tarihinde yapılan genel seçimden dört gün sonra hayatını kaybeden milletvekili adayının, oy kullanma saatinin bitimi sonunda milletvekili sıfatını elde ettiğini, vefat etmesinin kazandığı milletvekili sıfatının sonucu olarak TBMM’de bir üyeliğin boşalmasına neden olduğuna karar vermiştir. <http://www.ysk.gov.tr/doc/ilkeKarar/dosya/3268/2007-716-karar.htm> (E. 26.07.2020).

kararı, yasama sorumsuzluğu kurumunun amacına uygundur. Kısacası, milli iradenin tecelli ettiği gün, milletvekili sıfatının kazanılmasında kurucu unsurdur. Öğretideki görüşlerin büyük bir çoğunluğu da, YSK kararıyla aynı yöndedir⁴⁰².

Milletvekili sıfatının kazanılması yasama sorumsuzluğu güvencesi için yeterliyken⁴⁰³, sorumsuzluk hükümlerinin uygulanabilmesi milletvekilinin andiçmesiyle gerçekleşmektedir⁴⁰⁴. Anayasanın 81. maddesi, milletvekili görevinin andiçmeyle başlayacağını düzenlemiştir⁴⁰⁵. Milletvekilinin temsil görevini ifa edebilmesi için andiçmesi zorunludur. Diğer türlü meclis çalışmasına katılması mümkün değildir⁴⁰⁶.

24. Yasama döneminde, TBMM'deki andiçme töreni, bir grup milletvekili tarafından metin okunmayarak boykot edilmiştir⁴⁰⁷. Andiçmemek, yasama sorumsuzluğu güvencesinden faydalanacak milletvekilinin⁴⁰⁸, meclis çalışmasına katılamaması ve sorumsuzluk açısından oy, söz ve düşünce açıklamasında bulunamamasına yol açmaktadır⁴⁰⁹. Bu durum “eylemsiz milletvekili” olarak ifade edilmektedir⁴¹⁰. Çoğu ülkede⁴¹¹, milletvekilinin yasama faaliyetlerine katılması sorumsuzluk kurumu şartlarından biri olarak görülmektedir⁴¹². Fakat Litvanya bu

⁴⁰² Eren s. 459; İrfan Neziroğlu/Habip Kocaman/Semra Gökçimen, *Türkiye Büyük Millet Meclisi-Yasama El kitabı*, TBMM Basımevi, Ankara 2011, s. 18; Döner, Türk, s. 273.

⁴⁰³ Özbudun, Türk, s. 277; Gözübüyük, Anayasa, s. 199; Arsel, s. 238.

⁴⁰⁴ Gözler, Anayasa, s. 520; Miceli, s. 103.

⁴⁰⁵ Atar, s. 240.

⁴⁰⁶ AYM, 17.10.2018 tarih, E. 2017/162, K. 2018/100 sayılı kararı, § 13.

⁴⁰⁷ İba, Parlamento, s. 59-60.

⁴⁰⁸ Özbudun, Türk, s. 277; Gözübüyük, Anayasa, s. 199; Arsel, s. 238.

⁴⁰⁹ Özcan, s. 105.

⁴¹⁰ İba, Parlamento, s. 60.

⁴¹¹ İngiltere’de 1851 yılında Salomons, 1858 yılında Rothschild, yemin metninde Hristiyan inancına ilişkin ifadelerin olması, bu ifadelerin kendi inançlarıyla örtüşmediği sebebiyle yemin etmemiştir. Parlamento, yemin etmemenin parlamento faaliyetlerine katılmada engel olacağına ama yemin etmeyen milletvekillerinin tartışma sırasında parlamentoda oturabileceğine karar vermiştir. Ayrıca Parlamento, bu olaylar sonrası 1866 tarihli Kanunla, yemin metninden inanç ifadesini çıkarmıştır (May, s. 151-153).

⁴¹² Tatelman, s. 7.

konuda farklı bir düzenleme getirmiştir. Bu ülkede, milletvekili, adaylık sürecinde de sorumsuz kabul edilmektedir⁴¹³.

b) Cumhurbaşkanı Yardımcıları ve Bakanlar

Türkiye, hükümet sisteminde değişiklik yaparak parlamenter sistemden başkanlık sistemine geçmiştir⁴¹⁴. Sistem değişikliği sonrası, hem bakanların hem Cumhurbaşkanı yardımcılarının yasama sorumsuzluğunun olup olmadığının değerlendirilmesi gerekmektedir.

Türkiye’de parlamenter sistem uygulamasında, milletvekili bakanlar ve milletvekili olmayan bakanlar birlikte görev yapmıştır. Milletvekili bakanlar, milletvekili sıfatını taşımaya devam ettiği için yasama sorumsuzluğu hükümleri kapsamında bulunmuştur. Milletvekili olmayan bakanlar da, mülga olan Anayasanın 112. maddesi hükmü gereğince, sorumsuzluk kurumu kapsamında olmuşlardır⁴¹⁵. Kısacası, Türkiye’nin parlamenter hükümet sisteminde bakanlar arasında ayırım yapılmaksızın yasama sorumsuzluğu hükümleri geçerli olmuştur⁴¹⁶.

Parlamenter hükümet sisteminde bakanların yasama sorumsuzluğu hükümlerine tabi olmasıyla ilgili iki görüş bulunmaktadır. Birinci görüşe göre, parlamenter sistemin yasama ve yürütme arasında kesin bir ayırım oluşturmaması ve başbakan dahil çoğu bakanın milletvekili olması nedeniyle, yasama sorumsuzluğu hükümlerinin geçerli olması olağan karşılanmalıdır⁴¹⁷. Diğer görüşte, yürütmenin sorumlu kanadını oluşturan hükümet üyelerinin yasama sorumsuzluğundan faydalanmaması gerektiği savunularak, yasama sorumsuzluğunun bunlara da tanınması eleştirilmiştir⁴¹⁸.

⁴¹³ Venedik Komisyonu, Ç. No. 714/2013, § 60.

⁴¹⁴ Döner, Türk, s. 374.

⁴¹⁵ Özcan, s. 52.

⁴¹⁶ Eren, s. 469.

⁴¹⁷ Can/Aktaş, s. 70; Tanör/Yüzbaşıoğlu, s. 241.

⁴¹⁸ Feyzioğlu, s. 26.

Biz de ikinci görüşün daha yerinde olduğunu düşünüyoruz. Hükümetin, yürütme kuvveti olmanın sağladığı imkânları bulunmaktadır. Yasamaya ait olan bir güvencenin hükümete sağlanması yerinde değildir⁴¹⁹. Almanya ve İtalya, parlamenter sistemi uygulayan iki ülkedir. Burada, yasama sorumsuzluğu sadece milletvekillerine güvence sağlamıştır⁴²⁰.

Türkiye'nin uygulamaya başladığı yeni hükümet sisteminde, Anayasanın 106. maddesinin yasama sorumsuzluğu açısından değerlendirilmesi gerekir. Madde, Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanların, görevleriyle ilgili olmayan suçlarda “*yasama dokunulmazlığı hükümlerinden*” faydalanacaklarını düzenlemektedir. Yasama dokunulmazlığı da yasama sorumsuzluğu gibi Anayasanın 83. maddesinde düzenlenmektedir. İki kurumun ayrımı, doktrin ve mahkeme kararlarıyla ortaya konulduğundan, yasama dokunulmazlığı hükümlerinin uygulanması ifadesiyle yasama sorumsuzluğunun hariç tutulduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, Türkiye'nin yeni sisteminde Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanlar, yasama sorumsuzluğu hükümlerinden faydalanamayacaktır⁴²¹.

Sonuç olarak başkanlık sisteminde, yürütmenin faaliyetleri, yasama faaliyetlerinden daha kesin çizgilerle ayrılmaktadır⁴²². Kuvvetlerin sert ayrımına dayanan başkanlık hükümeti sisteminde, yasama faaliyetlerine katılamayan⁴²³ Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanların yasama sorumsuzluğu kapsamında bulunması mümkün değildir⁴²⁴.

c) Cumhurbaşkanı

Parlamenter sistemde, Cumhurbaşkanının sembolik konumu gereğince yasama sorumsuzluğu kapsamında bulunacağı görev ve yetkileri bulunmamıştır. Başkanlık

⁴¹⁹ Özcan, s. 54-55.

⁴²⁰ Ünal, s. 10; Özcan, s. 48-49.

⁴²¹ Eren, s. 469; Gözler, Türk, s. 550-552.

⁴²² A. Döner; *Yeni Anayasa Sürecinde Hükümet Sistemi Sorunu*, T. Arslan (edt.), Başkanlık Sistemi ve Türkiye (101-121), Aktüel Yayınları, Ankara 2013.

⁴²³ Can/Aktaş, s. 70.

⁴²⁴ Teziç, s. 501; Soysal, s. 66.

sisteminde de, yürütmenin başı olan Cumhurbaşkanının meclis çalışmalarıyla bir bağlantısı bulunmamaktadır. Cumhurbaşkanı uygun görürse yasama yılının ilk günü Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde açılış konuşması yapmaktadır⁴²⁵. Yaptığı açılış konuşması “devletin başı” sıfatıyla alakalıdır. Konuşmanın, meclis çalışması kapsamında kabul edilmesi mümkün değildir. Ayrıca, Cumhurbaşkanının yasama sorumsuzluğundan faydalanmasıyla ilgili yasal düzenleme de bulunmamaktadır⁴²⁶. Başkanlık sisteminin doğası gereğince ve Anayasa da belirtilmediği için, Cumhurbaşkanı, yasama sorumsuzluğu kapsamındaki kişilerden birisi değildir⁴²⁷.

d) Meclisin Daimi ve Geçici Görevlileri

Yasama faaliyetine katkıda bulunmak için çağrılan uzmanlar ve görevlendirilen kamu görevlileri TBMM Genel Kurulu ve komisyonlara katılabilir. TBMM'de sürekli görev yapan memur veya işçi çalışanları da bulunmaktadır⁴²⁸. Milletvekili dışında TBMM ve komisyonlarda bulunanların yasama sorumsuzluğu doktrinde tartışılmaktadır. TBMM'nin sürekli çalışanlarının yasama sorumsuzluğundan faydalanması tartışma konusu değildir. Çağrılan uzmanlar, tanıklar veya herhangi bir sebepte yasama sürecine katkısı bulunanlar değerlendirilmektedir⁴²⁹.

Doktrindeki görüşlere geçmeden önce bazı ülkelerin düzenlemesinden bahsetmek istiyoruz. İngiltere'de, Avam Kamarasına dilekçe verenler ve uzmanlar, sorumsuzluk kapsamındadır. ABD Yüksek Mahkemesi'nin kararında belirttiği üzere, Mecliste tanıklık yapanlar⁴³⁰ ve komisyon çalışmalarında yasama faaliyetine katılan

⁴²⁵ Kumaş, s. 74; Özcan, s. 56-57.

⁴²⁶ Özcan, s. 57; Farklı görüş bkz. “Cumhurbaşkanı parlamenter sistemde yürütmenin sorumsuz kanadında yer almış olması sebebiyle ve Anayasanın 104. maddesindeki düzenleme gereği siyasal açıdan sorumsuzluğu olan bir kişidir. Ancak Cumhurbaşkanı Anayasanın 104. maddesindeki yetkilerinden biri olan Meclisin ilk açılış gününde konuşma yapmış olması halinde, ileri sürdüğü düşüncelerden milletin temsili görevine doğrudan iştirak ediyor olması nedeniyle, 105. madde gereği değil, yasama sorumsuzluğu hükümlerinin geçerliliği sebebiyle sorumlu tutulamaz”. (Keskinsoy, s. 90).

⁴²⁷ Gözler, Türk, s. 551.

⁴²⁸ TBMM İçtüzüğü 166. maddesi.

⁴²⁹ Mümtaz Soysal, *Anayasaya Giriş*, 3. bs., İmge Kitabevi, Ankara 2011, s. 288; Tanör/Yüzbaşıoğlu, s. 241-242.

⁴³⁰ Teziç, s. 443.

avukat, katip, danışman gibi kişiler, meclis üyelerinin işlerinin tamamlayıcısıdır. Bu yüzden, sorumsuzluk hükümlerinden faydalanmaları kabul edilmektedir⁴³¹. Fransa’da da, komisyonlara katılan milletvekili olmayan üçüncü kişilerin beyanları sorumsuzluk kapsamında kabul edilmektedir⁴³².

Bu bağlamda Türkiye’de iki görüş bulunmaktadır. Birinci görüşte, meclis çalışmasına katılan kişiler yasama sorumsuzluğu hükümlerinden faydalanmalıdır⁴³³. Üçüncü kişilerin katılımı kurumun meclis çalışması şartını sağlamaktadır⁴³⁴. Ayrıca, mecliste tanıklık yapacak kişilerin gerçeğin ortaya çıkmasına katkı sağlamaları, bildiklerini anlatmaları ve yasama sorumsuzluğu koruması güvencesinde bulunmalarını gerektirmektedir. Bu görüşü desteklemek için, Susurluk Olayı sonrası meclis araştırma komisyondaki sözleri nedeniyle hakkında dava açılan istihbarat daire başkan yardımcısı örnek gösterilmektedir⁴³⁵.

İkinci görüşte, milletvekili dışındaki kişilerin yasama sorumsuzluğu kapsamında bulunmaları kabul edilmemektedir. Herhangi bir sebeple meclis çalışmalarına katılan kişilerin kamu görevi, hakkın kullanılması ve kanun emrinin icrası gibi faydalandıkları hukuka uygunluk sebepleri bulunmaktadır⁴³⁶. Meclis çalışmasına dolaylı katılan halkın temsilcisi olmayan üçüncü kişiler için ek bir korumaya ihtiyaç bulunmamaktadır⁴³⁷. Bunun yanında, TCK’ya hüküm eklenerek ilave çözüm getirilmesi gerektiği de ifade edilmektedir⁴³⁸.

Bizde ikinci görüşü daha isabetli buluyoruz. TBMM İçtüzüğü’nün 105. maddesi ve 29. maddesi, ilgilileri çağırıp bilgi alma ve uzman bilgisine başvurmayı düzenlemektedir. İçtüzük hükümlerinde, uzman ve tanıkların beyanları hususunda bir

⁴³¹ Garvey, s. 10-11.

⁴³² Yaşar, s. 41-42.

⁴³³ Teziç, s. 444.

⁴³⁴ Yüksel, s. 1296; Kıratlı, s. 43; Yalçın, s. 230; Teziç, s. 445; Akyürek, s. 32.

⁴³⁵ Murat Sevinç, “22. Yasama Dönemi’nin (2002-2007) Ardından Yasama Bağımsızlıkları Konusu”, *AÜSBFD*, C. 62, S. 3, Y. 2007, s. 330.

⁴³⁶ Keskinsoy, s. 88.

⁴³⁷ Keskinsoy, s. 89.

⁴³⁸ Özcan, s. 59.

düzenleme bulunmamaktadır. Araştırma komisyonun devlet sırrı ile ticari sırrı araştıramayacağı düzenlenmiştir⁴³⁹. Komisyon çalışmalarında, milletvekili dışında kimse değişiklik önergesi verme ve oy kullanma hakkına da sahip değildir. Komisyon çalışmasına katılanlar ancak başkanın gerekli gördüğü zaman konuşabilir⁴⁴⁰. Yasama faaliyetlerinde, uzman ve tanık desteği almanın mantığı, toplumun yararına en doğru olanının tercih edilmesi ve toplumu bilgilendirmesi amacıdır. Yasama faaliyetlerinin asli görevlisi milletvekillerine üçüncü kişilerin sağladığı destek, bu kapsamda sınırlı bir şekilde gerçekleşmektedir⁴⁴¹. Yani uzmanlar, sadece çağrıldıkları çalışma alanlarında konuşacaktır. Bu konuşma, yasama sorumsuzluğu değil genel ifade hürriyeti kapsamındadır ve mesleki bir hususu içermektedir.

e) Basın

Yasama sorumsuzluğundan faydalanacakların içinde basın başlığının ele alınmasının sebebi, yasama sorumsuzluğunun anavatanı İngiltere’de, meclis çalışmasında parlamentoda bulunan basın mensuplarının⁴⁴² da yasama sorumsuzluğundan faydalanmasıdır⁴⁴³.

Basın⁴⁴⁴ ile yasama sorumsuzluğu arasındaki ilişki, milletvekilinin söylediği söz ve açıkladığı düşüncesinin haber yapılması ve bu bağlamda haberi yapan kişinin hukuki durumudur. Meclis çalışmasına katılan basının, yasama sorumsuzluğundan faydalanması görüşü doktrinde de savunulmaktadır⁴⁴⁵. Yasama faaliyetleriyle ilgili

⁴³⁹ Döner, Türk, s. 339. “Devlet sırları ile ticari sırların Meclis araştırmasının kapsamının dışında tutulması ve bu kavramların içeriğinin ne anlama geldiğinin belirsizliği, uygulama da, Meclis araştırma komisyonlarının ilgili kişi veya kuruluşlardan yeteri kadar bilgi almaması sonucunu doğurabilmektedir”.

⁴⁴⁰ TBMM İçtüzüğü 29., 31., ve 105. maddeleri.

⁴⁴¹ Soysal, s. 241-242.

⁴⁴² Barry, s. 11-12.

⁴⁴³ Kırathı, s. 43.

⁴⁴⁴ Kapani, Politika, s. 170-172; Teziç, s. 461. Demokratik ülkelerde, basının işlevi ve önemi, yasama, yürütme ve yargı kuvvetinden sonra dördüncü kuvveti oluşturduğu şeklinde ifade edilmektedir.

⁴⁴⁵ Kırathı, s. 43; Miceli, s. 84.

haber paylaşan gazetecinin, halka ulaşmak amacıyla işini yapması⁴⁴⁶, yasama sorumsuzluğundan faydalanmamakla birlikte hukuki ve cezai sorumluluğu doğurmayacaktır⁴⁴⁷. Basının, hiçbir sorumluluğunun oluşmaması için, meclis çalışmasında söylenen söz ve açıklanan düşüncüyü değiştirmeden aynen yayımlaması gerekmektedir⁴⁴⁸.

Yargıtay bir kararında, milletvekilinin söylediği sözlerin gazetede haber yapılmasını, *“beyanından mesul bulunmayan bir milletvekilinin... beyanatını gazetelerde şahsi hiçbir mütalaa serdetmeksizin aynen umumi efkara arz etmelerinin suç olmayacağı”*⁴⁴⁹ şeklinde değerlendirmiştir. Bu bağlamdaki başka bir kararda, milletvekili, 1979 yılı bütçesi hakkında konuşurken “gece baskıncıları” deyimini kullanmıştır. Gazeteci, bu ifadeyi “gece baykuşları” olarak değiştirerek, “demokrasi ağacındaki baykuşları taşılayıncaya kadar kovalayacağız” manşetinde, milletvekilinin sarf etmediği sözlerle kamuoyuyla paylaşmıştır. Yargıtay, haber sınırının aşıldığına hükmetmiştir⁴⁵⁰. Son olarak, AYM’nin yakın tarihli bir kararında basının sorumluluğu ve haberi sunma şekli incelenmiştir. Haberin içeriği, belediye başkanı M.G.’de yasadışı dinleme cihazı bulunduğu iddiasıdır. AYM, yerel mahkemenin tazminat kararıyla, gazetenin ifade hürriyeti ve basın hürriyetini ihlal ettiğine hükmetmiştir. AYM’nin katıldığıımız gerekçesi, gazetenin, Meclis komisyonunda tanık olarak dinlenen kişilerin ifadelerine, iki milletvekilinin konu hakkında belediye başkanının ismini zikrederek yaptığı açıklamalarına ve bir milletvekilinin soru önergesine atıfta bulunarak, meclis çalışmasında söylenen söz ve açıklanan düşünceye ekleme yapmaksızın haber yapması nedeniyle sorumluluğunun ortaya çıkmamasıdır⁴⁵¹.

⁴⁴⁶ Ünal, s. 11; Dönmez, s. 63; Arsel, s. 255; Başgil, s. 11; Akyürek, s. 47.

⁴⁴⁷ Başgil, s. 11; Akyürek, s. 41; May, s. 101.

⁴⁴⁸ Başgil, s. 11; Akyürek, s. 42. Aksoy, s. 13.

⁴⁴⁹ Kırathı, s. 40; Yargıtay I. Ceza Dairesi’nin, 31/1948 tarih, E. 1948/407, K. 1948/2583 sayılı kararı (Arsel, s. 255).

⁴⁵⁰ Yalçın, s. 232.

⁴⁵¹ Güneş Basım Yayımlar Organizasyon ve Ticaret Ltd. Şti. Başvurusu, AYM, 28.01.2021 tarih, B. No. 2018/24677, § 44, 48.

Milletvekilinin ifadesinde iftira, hakaret ve tehdit gibi suç unsurlarının bulunması halinde, haberde çıkarma yapıp yapılmayacağı hususu da değerlendirilmelidir. Bir görüşe göre, milletvekilinin ifadesinde iftira, hakaret ve tehdit gibi suç unsurlarının bulunması halinde de, metinde çıkarma yapılmadan, yayımlanması gerektiği ifade edilmektedir⁴⁵². Diğer bir görüşe göre ise, milletvekillinin, milletvekiline eşit cevap verme imkânı bulunmaktadır. Fakat, üçüncü kişinin kamuoyuna ulaşması, milletvekiline eşit ve örgütlü bir karşılık vermesi mümkün değildir. Kısacası, suç unsuru içeren ifadelerin paylaşılması gerektiği savunulmaktadır⁴⁵³.

Bize göre de birinci görüş yerindedir. Basın, kamuoyuyla bağlantılı konularda bilgi akışını sağlamakta ve düşünceleri ifade etmektir. İfade hürriyetinin olduğu gibi basın hürriyetinin de belirli sınırları bulunmaktadır. Basın, iyi niyetli, güvenilir ve kendi meslek kurallarına uygun davranmalıdır⁴⁵⁴. Ayrıca basın hürriyetine, genel ifade hürriyetine göre daha geniş bir özgürlük alanı tanınmaktadır⁴⁵⁵. Basın hürriyeti ve kişilik haklarının çatışması durumunda yapılacak değerlendirme; haberin toplumun genel yararına katkısı, ismi geçen kişilerin tanınırlığı, olayın vuku bulma şekli, basının bilgiye ulaşma yöntemi, haberde yer alan hususlar, haberin sunulma biçimi ve uygulanacak yaptırımdır⁴⁵⁶.

Haberin olumlu veya olumsuz bir içeriği elbette olacaktır. Yasama faaliyetlerinin haber değeri bulunanları basında yer almaktadır. Kişinin şeref ve itibarının korunması amacı toplumsal tartışma ortamının engellenmesine dönüşmemelidir. Haberde yasama sorumsuzluğu kapsamındaki davranışlardan alıntı yapılması da basının sorumluluğunu ortaya çıkarmamaktadır. Burada, milletvekili veya üçüncü kişi diye ayrıma gitmeden, görüşmeler olduğu şekliyle

⁴⁵² Tanör/Yüzbaşıoğlu, s. 242; Akyürek, s. 49; Ünal, s. 12.

⁴⁵³ Erem, s.177; Tanör/Yüzbaşıoğlu, s. 243.

⁴⁵⁴ Murat Tümay, “Kişilik Hakları ve Basın Hürriyeti Çatışmasında İfade Hürriyeti Dengesi”, *Anayasa Yargısı*, C. 31, S. 1, Y. 2015, s. 362-363.

⁴⁵⁵ Tümay, s. 365-367.

⁴⁵⁶ Tümay, s. 374.

paylaşılmalıdır⁴⁵⁷. Haberin muhatabı milletvekili⁴⁵⁸ ve üçüncü kişilere, düzeltme ve cevap hakkı da tanınmıştır⁴⁵⁹. Anayasanın 32. maddesi, Basın Kanunun 14. maddesi ve başka kanunlarda “düzeltme ve cevap hakkı” yer almaktadır. Sorumlu müdür, düzeltme ve cevap hakkını kullanan yazıyı, herhangi bir değişiklik yapılmaksızın, yayının yer aldığı sayfa ve sütunlarda, aynı punto ve şekilde yayınlamak zorundadır⁴⁶⁰. Bu talep yerine getirilmediğinde mahkemeye müracaat yolu açıktır⁴⁶¹. Haberde ismi geçen kişi, bu hakkını kullanarak, daha önce sesini duyuramayacağı bir hususta geniş kitlelere de ulaşabilir.

2. Meclis Çalışmasında Bulunmak

Anayasanın 83. maddesinin 1. fıkrası, oy, söz ve düşünce açıklaması biçimindeki milletvekili davranışlarının “meclis çalışması” esnasında gerçekleşmesi gerektiğini düzenlemektedir⁴⁶². Meclis çalışması şartı, mekânsal belirlemeyi aşarak milletvekili davranışlarından yasama faaliyetlerinde gerçekleşenleri yasama sorumsuzluğu kapsamında kabul etmektedir.

Yasama sorumsuzluğu kurumunu düzenleyen modern demokratik ülkeler, yasama sorumsuzluğu şartlarından biri olarak, mekânsal kavramlar veya temsil görevi kavramını kullanmaktadır. Mekan kavramı, genellikle, farklı isimlerle ifade edilmekle birlikte, milletvekillerinin toplandığı meclisler⁴⁶³ ve meclisin mütemmim

⁴⁵⁷ Tanör/Yüzbaşıoğlu, s. 242.

⁴⁵⁸ İyimaya, Parlamento, s. 175-185.

⁴⁵⁹ Yalçın, s. 234; Mendel, s. 64.

⁴⁶⁰ 9.06.2004 tarih ve 5187 sayılı Basın Kanunu 14. ve 18. maddeleri.

⁴⁶¹ Anayasanın 32. maddesi, düzeltme ve cevap hakkı, “*Kişilerin haysiyet ve şereflerine dokunulması veya kendileriyle ilgili gerçeğe aykırı yayınlar yapılması hallerinde tanınır ve kanunla düzenlenir. Düzeltme ve cevap yayımlanmazsa, yayımlanmasının gerekip gerekmediğine hakim tarafından ilgilinin müracaat tarihinden itibaren en geç yedi gün içerisinde karar verilir*”.

⁴⁶² Ünal, s. 12; Akyürek, s. 55.

⁴⁶³ Parlamento kelimesi, dilimize İtalyancadan geçmiştir. Parlamento kelimesi yerine “meclis” kelimesinin tercih edildiği de görülmektedir. Meclis kelimesi Arapça kökenlidir. Meclis, konuşulan veya toplanılan yer anlamına gelmektedir (İba, Parlamento, s. 3).

Günümüzde meclis veya parlamento denildiğinde milletvekilinin toplandığı, yasama faaliyetinin yürütüldüğü mekan anlaşılmaktadır. Meclis kelimesinin ülkelere göre özel kullanımını da vardır. Türkiye “Türkiye Büyük Millet Meclisi”, Danimarka “Folketing”,

cüzü, komisyonlar ve siyasi parti grubu gibi yerleri ifade etmektedir. İngiltere “parlamento”⁴⁶⁴, ABD “her iki meclis”⁴⁶⁵, Almanya “federal parlamento ve komisyonda”⁴⁶⁶ (hakaret hariç), milletvekilinin oy, söz ve düşünce açıklaması biçimindeki davranışlarını sorumsuz kabul etmektedir. Temsil görevi kavramı, yasama organının görev ve yetkisi kabul edilen faaliyetlerde, meclis içerisini ve meclis dışını kapsamaktadır. Fransa ve İtalya, temsilcilerin oy, söz ve düşünce açıklaması biçimindeki davranışlarının “temsil görevini ifa ederken” gerçekleştirenlerini sorumsuz kabul etmektedir⁴⁶⁷.

Türk Anayasalarında, mekan (1924) ve meclis çalışması (1961, 1982) kavramları sırasıyla kullanılmıştır. 1924 Anayasası, milletvekili davranışlarının “meclis içerisinde” gerçekleşmesini belirlemiştir. 1924 Anayasasının uygulandığı dönemde, “meclis içerisinde” kavramı nedeniyle, Yargıtay’ın 1950 tarihli bir kararında, parti grup toplantıları sorumsuzluk kapsamında kabul edilmemiştir. Bu kararda, “meclis içerisi” sadece TBMM Genel Kurulu kabul edilmiş, siyasi parti grupları kapsam dışında görülmüştür. Doktrinde bu karar eleştiriye tabi tutulmuştur. Buna göre karar ile, “meclis içerisinde” ifadesinde, meclisin ayrılmaz bir parçası olan

İspanya “Cortes”, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti “Cumhuriyet Meclisi” ifadelerini tercih etmiştir (Kumaş, s. 68-70).

⁴⁶⁴ Aktan/Vural, s. 78.

⁴⁶⁵ Yaşar, s. 50, Tatelman, s. 10.

⁴⁶⁶ Ünal, s. 12; Almanya Federal Cumhuriyeti Anayasası 46. maddesinin 1. fıkrası; “Milletvekilleri, Federal Parlamento veya onun komisyonlarından birinde vermiş oldukları oylar veya sarf ettikleri sözler dolayısıyla hiçbir zaman adli veya inzibati takibata maruz bırakılamazlar”. <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/07-FRANSA%20169-208.pdf> (E. 30.12.2019). European Parliament Directorate General for Research, s. 64; Akkan, s. 896.

⁴⁶⁷ 4 Ekim 1958 Tarihli Fransa Anayasası’nın 26. md. “Parlamentonun hiçbir üyesi, görevini ifa ederken ileri sürdüğü fikirlerden ve kullandığı oylardan dolayı kovuşturulamaz, aranamaz, tutuklanamaz ve yargılamaz”. (Akkan, s. 902).

İtalyan Anayasasının 68. maddesi; “Parlamento üyeleri vazifelerini yaptıkları sırada izhar edecekleri düşüncelerinden dolayı kovuşturmayaya maruz bırakılamazlar”. <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/07-FRANSA%20169-208.pdf> (E. 30.12.2019). European Parliament Directorate General for Research, s. 64.

siyasi parti gruplarının da bulunduğu ve parti grubunun ise tamamen milletvekillerinden oluştuğu göz ardı edilmiştir⁴⁶⁸.

1961 ve 1982 Anayasaları, “meclis içerisinde” kavramı yerine, meclis çalışması kavramını getirmiştir⁴⁶⁹. Bu değişikliğe göre, milletvekilinin tüm davranışları değil, meclis çalışmasındaki davranışları sorumsuzluğun kapsamındadır. Bu kapsamda, meclis çalışması ve meclis çalışması olmayan davranışları ifade etmek gerekmektedir⁴⁷⁰. Meclis çalışması kavramının tespitinde, milletvekili davranışının “temsil göreviyle” ilgili olup olmadığının belirleyici olacağı ifade edilmektedir⁴⁷¹. Ayrıca, kavramın, parlamenter fonksiyon veya yasama faaliyetleri kavramına karşılık geldiği de söylenmektedir⁴⁷².

Parlamenter fonksiyon, maddi veya şekli ölçüte göre tanımlanmaktadır. Maddi ölçüte göre, “genel, sürekli, objektif ve kişisel olmayan işlemlerdir”. Şekli ölçüte göre ise, yasama organının yaptığı tüm faaliyetlerdir⁴⁷³. Yasama fonksiyonunu maddi kriterlere göre açıklayan görüş yasama sorumsuzluğunun kapsamını açıklamada yetersizdir. Ancak şekli kriterin daha uygun olduğu söylenebilir. Konumuz açısından meclis çalışması ibaresini tam anlamıyla ortaya koymak için, yasama fonksiyonu, yasama işlemleri ve yasama faaliyetleri kavramlarını birbirinden ayırmak gerekir. Yasama işlemi, parlamento kararı ve kanun şeklinde ortaya çıkmaktadır⁴⁷⁴. Konumuz açısından yasama işlemleri meclis çalışmalarının bir kısmıdır. Bu nedenle meclis çalışmasına en uygun ve en benzer terim yasama faaliyetidir. Kısacası şekli kriteri takip ederek organik olarak yasama tarafından yapılan çalışmaların tamamını yasama sorumsuzluğu kapsamına sokmak gerekir. Sonuç olarak, meclis çalışması kavramı,

⁴⁶⁸ Yargıtay 4. CD. 22.06.1950 tarih, E. 1950/2818, K. 1950/7902 sayılı kararı (Yaşar, s. 51).

⁴⁶⁹ Özcan, s. 92-93; Erem 182.

⁴⁷⁰ Çetin Özek, “Yasama Dokunulmazlığının Kaldırılması Kararlarının Anayasa Mahkemesince İncelenmesi Konusuyla İlgili Bazı Sorunlar”, *Onar Armağanı, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları*, N. 2354, Y. 1977, s. 82.

⁴⁷¹ Özcan, s. 94.

⁴⁷² Teziç, s. 443; Miceli, s. 108.

⁴⁷³ Gözler, Türk, s. 618.

⁴⁷⁴ Özbudun, Türk, s. 205.

yasama organının görev ve yetkisi kabul edilen tüm faaliyetleri kapsamaktadır⁴⁷⁵. Yasama faaliyetleri, sadece TBMM'ye özgülenmiştir⁴⁷⁶ ve milletvekilleri aracılığıyla gerçekleşmektedir. Milletvekillerinin, TBMM Genel Kurulu ve TBMM'nin diğer bölümleri, hatta meclis dışındaki faaliyetleri de meclis çalışmasına dahildir⁴⁷⁷.

TBMM'nin görev ve yetkileri, Anayasanın 87. maddesinde sayılmaktadır. Bunlar, kanun yapmak, değiştirmek, kaldırmak, para basmak, bütçe görüşmesi, savaş ilanına karar vermek, özel ve genel af ilanı, milletlerarası antlaşmaların onaylanması olarak düzenlenmiştir⁴⁷⁸. TBMM'nin görev ve yetkileri, sadece 87. madde ile sınırlı değildir. 87. maddesinin son cümlesi, Anayasanın diğer maddelerinde öngörülen görev ve yetkileri de TBMM'nin kullanacağını belirtmektedir⁴⁷⁹. Anayasayı değiştirmek, TBMM içtüzüğünü yapmak, milletvekili dokunulmazlığını kaldırmak, Türk Silahlı Kuvvetlerinin yabancı ülkelere gönderilmesine ve yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye'de bulunmasına izin vermek, RTÜK üyelerini, Kamu Başdenetçisini ve bazı Yüksek Yargı üyelerini seçmek gibi görev ve yetkiler de bulunmaktadır⁴⁸⁰. TBMM'nin tüm kararları da yasama faaliyeti kapsamındadır⁴⁸¹.

Nitekim, örneğin hükümetin denetlenme araçları da TBMM'nin görev ve yetkileri içerisinde⁴⁸². Hatta, Denetim veya herhangi bir meclis faaliyetinin doğası,

⁴⁷⁵ Can/Aktaş, s. 71; Kaplan, s. 186; Yüksel, s. 1297.

⁴⁷⁶ Eren, s. 414.

⁴⁷⁷ Oya Boyar, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında “Yasama Muafiyetleri”, *Erdoğan Teziç'e Armağan, Galatasaray Üniversitesi Yayınları*, s. 537-544; Bilir, s. 103.

⁴⁷⁸ Özbudun, Türk, s. 289; Döner, Türk, s. 327-328.

⁴⁷⁹ Kemal Başlar, “Anayasa Mahkemesinin Yasama Yetkisinin Genelliği İlkesi ile İlgili Bir Kararının Düşündükleri”, *Yasama Dergisi*, S. 7, Y. 2007, s. 20-21. AYM'nin 21.9.2004 tarih, E. 2002/100, K. 2004/109 sayılı kararı değerlendirilmektedir. AYM, TBMM'nin RTÜK'e üye seçmesini Anayasa'nın 87. maddesinde düzenlenmeyen bir yetki kabul ederek iptal etmiştir. Bizde bu karara katılmıyoruz. Anayasa'nın diğer maddelerinde bulunan görev ve yetkiyi TBMM'nin kullanacağını, 87. maddenin buna cevaz verdiğini, ayrıca TBMM'nin kendisine Anayasa'da öngörülmemiş daha birçok görev ve yetkiyi kanunla verebileceğini söylemektedir (Başlar, s. 22).

⁴⁸⁰ Neziroğlu/Kocaman/Gökçimen, Türkiye, s. 17-18; Gözübüyük, Anayasa, s. 222; Eren, s. 490.

⁴⁸¹ Bülent Yücel, “Hukuki İşlemlerin Sınıflandırılması Bakımından Yasama-İdare İşlev Ayrımı ve Yasama Organının İdari İşlemleri”, *AÜSBD*, C. 4, S. 1, Y. 2004, s. 4.

⁴⁸² Soysal, 100, s. 125-126; İba, Parlamento, s. 42; Miceli, s. 123.

dışarıda gerçekleşmesini gerektiriyorsa “meclis çatısı altında olma” şartı aranmaz. Yasama sorumsuzluğunun ilk ortaya çıktığı İngiltere’de, 1689 tarihli Haklar Beyannamesinin 9. maddesine göre, milletvekili davranışı, parlamento binasının sınırlarında gerçekleşmelidir⁴⁸³. Anayasanın 83. maddesinin 1. fıkrası, meclis çalışması şartıyla, daha geniş bir kapsam oluşturmuştur⁴⁸⁴. Ankara dışında, ülke çapında ve hatta yurt dışındaki yasama faaliyetlerini de sorumsuzluk kapsamına dahil etmiştir⁴⁸⁵. Bu faaliyetleri gerçekleştirenlerin tamamı da milletvekilidir⁴⁸⁶. Örneğin, TBMM Genel Kurulu, belirlediği milletvekillerinin, 1984 yılının 1-8 Şubat günleri arasında, ABD Kongre üyeleri, hükümet yetkileri ve ilgili kuruluşlarla görüşmede bulunmak için ABD’ye gitmelerini kararlaştırmıştır⁴⁸⁷.

TBMM İçtüzüğü hükümlerinde, yasama faaliyetlerinde ortaya çıkacak milletvekili davranışlarını görmek mümkündür. Genel Kurul ve komisyonlardaki görüşme ve tartışmalar da ortaya çıkan değer yargıları, vaka iddiaları, karşılıklı söz düellosu, cevap vermek, savunma yapmak gibi sözlü eylemler⁴⁸⁸; TBMM Başkanlığına, komisyonlara dilekçe sunmak, önerge vermek gibi yazılı eylemler; siyasi parti gruplarının görüşmeleri, aldığı kararlar⁴⁸⁹ da yasama faaliyetinin ayrılmaz parçasıdır⁴⁹⁰.

Meclis çalışması olmayan davranışlar, yasama organının yetkileri ve İçtüzük hükümleri dışında kalan, milletvekili eylemleridir. Burada, yargı kararlarında ve doktrinde bazı yazarlar tarafından benimsenen, söylenen sözler ve açıklanan

⁴⁸³ Atar, s. 242; Venedik Komisyonu, Ç. No. 714/2013, § 66.

⁴⁸⁴ İsmail Dursun, “Yasama Sorumsuzluğunun Hakaret Suçu Bakımından Değerlendirilmesi”, *MÜHF*, C. 19, S. 1, Y. 2016, s. 79; Atar, s. 242.

⁴⁸⁵ Döner, *Parlamentarizm*, s. 51; Akyürek, s. 55-56.

⁴⁸⁶ Yalçın, s. 228; Ünal, s. 13.

⁴⁸⁷ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c001/tbmm17001025.pdf> (E. 7.09.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 17/1, B. 25, Tarih 24.01.1984.

⁴⁸⁸ Kaplan, s. 186; Yargıtay 16. CD., 18.11.2016 tarih, E. 2016/3657, K. 2016/6896 sayılı kararı.

⁴⁸⁹ Döner, *Parlamentarizm*, s. 51.

⁴⁹⁰ Tatelman, s. 2.

düşüncenin içeriğine göre değerlendirme yapmayı⁴⁹¹, doğru bulmamaktayız. Meclis çalışması olmayan eylemler, örneğin, milletvekilinin, TBMM yemekhanesinde yemek yemesi ve çay içmesi, TBMM’de telefon ile konuşması, öz çekim yapması, postanede işlem yapması gibi hareketleri⁴⁹²; TBMM dışındaki konuşmaları, basın açıklaması⁴⁹³, gazetecilik yapması, kitap ve makale yazması⁴⁹⁴; televizyon programına, miting ve açılış törenlerine katılması gibi siyasi faaliyetleri⁴⁹⁵, milletvekilini veya memuru, dövmesi, yaralaması ve öldürmesi gibi oy, söz ve düşünce açıklamasıyla bağlantısız davranışlardır⁴⁹⁶.

a) TBMM Genel Kurulu

Milletvekilinin oy, söz ve düşüncesini açıkladığı temel yer, Meclis Genel Kuruludur. Bütün milletvekilleri Genel Kurul faaliyetlerine katılmaktadır. Yasama sorumsuzluğuna, kürsü hürriyeti veya söz hürriyeti denilmesinin nedeni de genel kurul toplantılarından kaynaklanmaktadır. Yasama faaliyetleri kavramı denildiğinde de, öncelikle, genel kurulda yürütülen konuşma, tartışma, öneri ve oylamaların sonucu kastedilmektedir⁴⁹⁷.

TBMM Genel Kurulu, yasama ve denetim faaliyetleri konusunda nihai kararın verildiği temel karar organıdır. Meclisin diğer organları nihai karar öncesi genel kurula yardımcı olmaktadır⁴⁹⁸. Bu bağlamda, TBMM’nin olağan veya olağanüstü toplantı ve görüşmeleri için de yasama sorumsuzluğu geçerli olmaktadır⁴⁹⁹.

⁴⁹¹ Kemal Kılıçdaroğlu Başvurusu, AYM, 2014/1577, § 66; Yargıtay 8. CD., 27.01.2020 tarih, E. 2019/11168, K. 2020/1011 sayılı kararı, Yargıtay 4. HD. 02.03.2004 tarih, E. 2003/6689, K. 2004/2534 sayılı kararı; Akyürek, s. 188; Keskinsoy, s. 118-120; Ünal, s. 16-17; Açıkan, s. 94.

⁴⁹² Başgil, s. 10; Keskinsoy, s. 94; Erem, s. 181.

⁴⁹³ Tatelman, s. 7.

⁴⁹⁴ Garvey, s. 11-12.

⁴⁹⁵ Kaplan, s. 186; Başgil, s. 11.

⁴⁹⁶ Tülen, s. 119; İba, Parlamento, s. 47; Gözler, Yasama, s. 73.

⁴⁹⁷ İba, Parlamento, s. 160.

⁴⁹⁸ Erdoğan Teziç, *Türk Parlamento Hukukunun Kaynakları ve İlgili Anayasa Mahkemesi Kararları*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1980, s. 79; Miceli, s. 109.

⁴⁹⁹ Özcan, s. 95; Altan, s. 107.

Milletvekilinin, Genel Kurulda ve oturumda bulunması her zaman meclis çalışmasının yürütüldüğü anlamına gelmemektedir⁵⁰⁰. Milletvekilinin oturum veya moladaki tutum ve davranışlarının, yasama sorumsuzluğunu hükümleri kapsamında olduğunu kabul edenler bulunmakta birlikte, bu görüşe katılmamaktayız⁵⁰¹. Ara veya mola, Meclis Genel Kurul faaliyetlerinin devamı niteliğinde değildir. Aynı zamanda TBMM İçtüzüğü de, mola veya ara vermeyi, meclis çalışmasından ayırarak düzenleme yapmaktadır⁵⁰².

b) Komisyonlar

Meclis çalışması kavramı içerisinde komisyon faaliyetleri de yer almaktadır. Komisyonları meclisten ayrı düşünmemek gerekir. Komisyonların başkan ve üyeleri, mecliste grubu bulunan siyasi parti milletvekillerinden oluşmaktadır⁵⁰³. Kısacası, komisyon çalışmalarında da yasama sorumsuzluğu hükümleri geçerlidir⁵⁰⁴.

Komisyonların görevi, sadece kanun yapma işlerinde yardımcı olmak değildir. Teknik hazırlıkların, araştırma ve incelemelerin önemli bir yeri bulunmaktadır⁵⁰⁵. Komisyonlar, Genel Kurulun görevlendirmesiyle kendilerine havale edilen işleri görüşür, Genel Kurulla işbirliği yaparak yasama ve denetim sürecine katkıda bulunurlar⁵⁰⁶. Meclis, nihai kararı vermeden önce, komisyon tarafından hazırlanan raporla konu hakkında bilgi sahibi olur⁵⁰⁷.

⁵⁰⁰ İba, Parlamento, s. 76-78; 05.03.1973 Tarih ve 584 sayılı Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü 1. maddesi, “Yasama dönemi, Türkiye Büyük Millet Meclisinin iki milletvekili genel seçimi arasındaki süre olup, bu süre, Anayasa uyarınca uzatılmadığı veya seçimler yenilenmediği takdirde, beş yıldır. Yasama yılı, 1 Ekimde başlayıp 30 Eylülde sona eren süredir. Birleşim, Genel Kurulun belli bir gününde açılan toplantısıdır. Oturum, bir birleşimin ara ile bölünen kısımlarından her biridir”.

⁵⁰¹ Teziç, Anayasa, s. 444; Miceli, s. 109.

⁵⁰² Özcan, s. 96.

⁵⁰³ Teziç, Türk, s. 101.

⁵⁰⁴ Eren, s. 486; İba, Parlamento, s. 143; Miceli, s. 115.

⁵⁰⁵ Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, 13. bs., Siyasal Kitabevi, Ankara 2017, s. 255.

⁵⁰⁶ Neziroğlu/Kocaman/Gökçimen, Türkiye, s. 29; Miceli, s. 107.

⁵⁰⁷ Arslan, Anayasa, s. 140; Ünal, s. 15.

Uzman desteği, tanık dinlenmesi ve meclis dışında yürütülecek bazı faaliyetler, komisyonlar tarafından veya komisyonlarda gerçekleştirilmektedir. İhtiyaç halinde kurulan geçici komisyonlar da yasama sorumsuzluğunun kapsamındadır. Örneğin, araştırma komisyonları, geçici faaliyette bulunan komisyonlardandır⁵⁰⁸.

c) Siyasi Parti Grupları

Anayasa'nın 95. maddesi ve Meclis İçtüzüğü'nün 18. maddesine göre, en az 20 milletvekiline sahip olan siyasi partiler, TBMM'de grup kurabilmektedir⁵⁰⁹. Siyasi parti grubunda bulunan milletvekilinin meclis çalışması, örgüt sistemi bilincinde gerçekleştirilmektedir. Ayrıca, grup kuran partiler, komisyonlara katılma ve söz hakkı önceliği gibi avantajlar elde etmektedir⁵¹⁰. Parti grupları, milletvekillerinin yasama faaliyetlerinde belirleyicidir. Parti grubu üyesi milletvekilinin kanun teklifinde bulunması dahi, partisinin onayı dışında gerçekleşmemektedir⁵¹¹.

Siyasi parti gruplarının faaliyetleri de, yasama sorumsuzluğu kapsamındadır⁵¹². Siyasi parti grupları, TBMM Genel Kurulu ve komisyonlarda meclis çalışmalarına katılmalarının yanında, kendilerine mecliste ayrılan bölümlerde grup toplantısı yapmaktadır. Bu toplantılar, her hafta, Salı veya Çarşamba günlerinde yapılmaktadır. Partinin gündemi, görüşü ve icraatları kamuoyuna ilan edilmektedir⁵¹³.

⁵⁰⁸ Örneğin, şunlar daha önce kurulan araştırma komisyonlarıdır: Uyuşturucu Madde Bağımlılığı ve Yeni Bağımlılık Türlerinin Araştırılarak Bağımlılığın Nedenlerinin ve Alınacak Tedbirlerin Tespit Edilmesi Maksudıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu, Kadına Yönelik Şiddetin Sebeplerinin Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu, Sivas Milletvekili ve Büyük Birlik Partisi Genel Başkanı Muhsin Yazıcıoğlu ve 5 Kişinin Hayatını Kaybettiği Helikopter Kazası ve Kurtarma Çalışmalarının Tüm Yönleriyle Araştırılarak Benzer Durumların Yaşanmaması İçin Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Yeniden Kurulan Araştırma Komisyonu. https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/arastirma_onergesi (E. 14.10.2019).

⁵⁰⁹ Neziroğlu/Kocaman/Gökçimen, Türkiye, s. 31; İba, Parlamento, s. 135.

⁵¹⁰ Dönmezer, s. 255; Mendel, s. 114-115.

⁵¹¹ Eren, s. 485; İba, Parlamento, s. 136-137; Teziç, Türk, s. 117. İba bu hususta, Siyasi parti gruplarının işleyişinde, grup üyeleri üzerinde sıkı bir denetim uygulandığı görülmektedir. Grup üyesi, hemen tüm etkinlikleri için yetkili organlarının onayını almaktadır. Uygulamada, kanun teklifi ve soru önergesi vermek isteyen bir milletvekili, bu tür önergeleri önce kendi grup yetkililerine sunmaktadır. Uymayan üyeler yaptırıma uğramaktadır (İba, Parlamento, s. 137).

⁵¹² Akyürek, s. 57; Aksoy, s. 11.

⁵¹³ Neziroğlu/Kocaman/Gökçimen, Türkiye, s. 32; Güneş, s. 114.

Toplantıda, milletvekilinin yasama dokunulmazlığının kaldırılması ve yürütülen meclis soruşturması hakkında görüşme yapıp karar alınması, TBMM Başkanlığına açıkça aday gösterilmesi, yasaktır. Bu üç konu dışında, faaliyetler yürütülmektedir. Grup toplantısında söylenen sözler ve açıklanan düşünce de sorumsuzluk güvencesine sahiptir⁵¹⁴.

Grup toplantısında, söz söyleyen ve düşüncesini açıklayan, çoğunlukla partinin genel başkanlarıdır. Milletvekili olmayan genel başkanlar da toplantıya katılıp konuşabilmektedir. Açıklamada bulunan parti genel başkanları, milletvekili olmaları halinde, yasama sorumsuzluğundan faydalanmaktadır⁵¹⁵. Milletvekili olmayanlar ise konuşmalarından sorumludur.

d) Türkiye Büyük Millet Meclisi Eklentisi Olmayan Yerler

TBMM eklentisi olmayan yerler başlığında incelenmesi gereken iki durum ortaya çıkmaktadır. Birinci durum, Meclis içerisinde açıklanan düşüncenin Meclis dışında tekrar edilmesinin sorumsuzluk kapsamında kabul edilmesidir⁵¹⁶. İkinci durum ise, “meclis çalışması kavramı” kapsamında, milletvekili tarafından ilk defa Meclis dışında gerçekleştirilen faaliyetlerdir.

Meclis dışında tekrar edilen düşüncelerin sorumsuzluk şartı, sadece Meclis içerisindeki açıklamaları tekrar etmektir. Meclis dışında tekrarın, yasama faaliyeti şart ve ortamında oluşması gerekli değildir. Örneğin, Meclis içerisinde açıklanan bir düşüncenin gazetede veya televizyonda tekrarlanması biçimindeki davranışlar⁵¹⁷, sorumsuzluk kapsamındadır⁵¹⁸.

⁵¹⁴ İba, Parlamento, s. 136; Teziç, Türk, s. 118.

⁵¹⁵ Akyürek, s. 57; Aksoy, s. 11.

⁵¹⁶ Özcan, s. 45; Keskinsoy, s. 51.

⁵¹⁷ Kaplan, s. 186; Başgil, s. 11.

⁵¹⁸ Dönmez, s. 66; Erem, s. 182; Çetin Altan, *Ben Milletvekili İken*, Afa Yayınları, İstanbul 1996, s. 251-271. İstanbul milletvekili Çetin Altan’ın 28.09.1966 tarihli Akşam Gazetesinde yayınlanan yazısında komünizm propagandası yaptığı ve “Bornova Savcısı Lütfen Dinleyin” başlıklı yazısında görevli savcıya hakarete bulunduğu gerekçesiyle hakkında soruşturma açılmıştır. TBMM’nin 13.04.1967 tarihli birleşiminde dokunulmazlığı kaldırılmıştır. Altan, karma komisyonun teşekkülünün ve raporun Anayasaya usulen aykırı olduğunu, dokunulmazlığın kaldırılması kararının sorumsuzluk kapsamındaki sözlerine uygulanmasının

Anayasanın 83. maddesi, tekrarın nasıl olması gerektiğini hüküm altına almamıştır. Doktrinde kabul edilen hâkim görüşe göre, tekrar edilen söz ve düşüncenin, Meclis içerisindeki davranışların aynen tekrarlanmış olmasını gerektirmemektedir⁵¹⁹. Mecliste açıklanan düşüncenin özü korunmak şartıyla, farklı ifadelerle tekrarlanması halinde de yasama sorumsuzluğu vardır. Mecliste ileri sürülen düşüncenin mahiyeti değişmemek kaydıyla, bu düşünceyi destekleyici ve açıklayıcı ifadelerin meclis dışındaki açıklamaya eklenmiş olması durumunda da yasama sorumsuzluğu hükümleri geçerli olacaktır⁵²⁰.

Mecliste ileri sürülen düşünce ile ilgisi olmayan veya ilgisi olmakla birlikte düşüncenin mahiyetini aşan türden ifadeler yasama sorumsuzluğu kapsamında olmayacaktır⁵²¹. Ceza mahkemeleri, milletvekilinin Meclis içerisindeki açıkladığı düşüncesinin Meclis dışında tekrar edilip edilmediğini sıklıkla incelemektedir⁵²². Yargıtay kararlarında, Meclis dışındaki tekrarın, “aynı veya benzer olması⁵²³”, “bağlantı kurulması⁵²⁴” gerektiği belirtilmiştir. Bağlantı kurulması değerlendirilmesi, Doktrinde hakim görüşte bu yöndedir.

Bu kapsamdaki bir olayda, milletvekili S.I., kendisi hakkında gözaltı ve tutuklama tedbirinin uygulanamayacağını, Meclis içerisindeki düşüncesini Meclis dışında tekrar etmiş olmasının, cezai hesap vermemesinin sebebinin oluşturduğunu iddia etmiştir. AYM, “*bu sözlerin Meclis çalışmalarında söylediği sözlerle aynı*

da esasa aykırı olduğunu iddia ederek iptal davası açmıştır. AYM, dokunulmazlığın kaldırılması kararını sadece usulen incelemiş, komisyon teşkilini aykırı bulduğundan kararı iptal etmiştir (AYM, 02.08.1967 tarih, E. 1967/22, K. 1967/22 sayılı kararı).

⁵¹⁹ Can/Aktaş, s. 71.

⁵²⁰ İba, Parlamento, s. 47; Akyürek, s. 58; Altan, s. 174-175.

⁵²¹ Döner, Parlamenter, s. 55; Keskinsoy, s. 64-65; Akyürek, s. 59. Aksoy, şu şekilde bir olay aktarmıştır: Adnan Menderes’in Demokrat İzmir ve Yeni Asır Gazetelerinde yayımlanan yazısından dolayı, dokunulmazlığının kaldırılması istenmiştir. TBMM, meclisteki sözlerin meclis dışında tekrar edildiğini, hatta Meclisteki hükümet eleştirisinin daha şiddetli olduğunu belirterek, dokunulmazlığın kaldırılması talebine dayanak gösterilen yazıyı, yasama sorumsuzluğu kapsamında değerlendirmiş, talebi reddetmiştir (Aksoy, s. 13).

⁵²² Yargıtay 16. CD., 18.11.2016 tarih, E. 2016/3657, K. 2016/6896 sayılı kararı; benzer karar Yargıtay 8. CD., 27.01.2020 tarih, E. 2019/11168, K. 2020/1011 sayılı kararı.

⁵²³ Çağlar Demirel Başvurusu, AYM, 12.09.2018 tarih, B. No. 2017/5221.

⁵²⁴ Yargıtay 9. CD., 01.06.1995 tarih, E. 1995/2996, K. 1995/3844 sayılı kararı.

*olduğuna yönelik herhangi bir kanıt sunmamış dolayısıyla iddiasını temellendirmemiştir” ifadeleriyle, sözleri değerlendirmemiştir*⁵²⁵.

Birinci durum için son olarak, milletvekilinin Meclisteki söz ve düşüncesinde suç unsuru taşıyan ifadelerinin, Meclis dışında tekrarı incelenecektir. Basın, Meclisteki görüşmeye ekleme ve çıkarma yapmadan, görüşmenin akabinde, millete haber verme kastıyla hareket ettiğinde sorumlu olmamaktadır⁵²⁶. Meclisteki ifadelerin, milletvekili dışındaki kişilerce paylaşılması konusunda doktrinde görüş birliği bulunmaktadır⁵²⁷. Burada, özellikle incelemek istediğimiz husus, milletvekilinin Meclisteki söz ve düşüncesini Meclis dışında kendisinin⁵²⁸ tekrar etmesidir. Bu konuyla ilgili farklı görüşler vardır. Bu görüşlerden birincisi, Milletvekili, Meclis kararı olmadığı sürece, Meclisteki tüm konuşmalarını, yazılı veya sözlü şekilde sorumsuzluk kapsamında paylaşabilir⁵²⁹.

Bu görüşlerden ikincisi, tekrar edilen milletvekili ifadesinde suç unsuruna vurgu yapmaktadır. Milletvekilinin suç unsuru barındıran ifadeleri dahi, kamu yararı amacı için sorumsuzluk kapsamında kabul edilmiştir. Bunun sebebi, suç unsuru içeren ifadelerin meclis çalışmasında ortaya çıkmasıdır. Meclis dışında tekrar edilen veya açığa vurulan ifadeler, meclis çalışmasında gerçekleşmemektedir. Bundan dolayı, milletvekilinin suç unsuru taşıyan kendi sözlerini olduğu gibi Meclis dışında tekrar etmesi, özgür düşünce için zorunluluk arz etmemektedir. Milletvekili, sözlü veya yazılı tekrar edeceği ifadesinde suç unsuru içeren ifadeleri çıkarmalıdır⁵³⁰. Basının haber verme hakkı ve kişinin kendi düşüncesini Meclis dışında tekrar etmesi farklı hususlardır. Basın hürriyetinde, kamuoyunun haberdar edilmesi ve haberin

⁵²⁵ Selma Irmak Başvurusu, AYM, 07.03.2018 tarih, B. No. 2016/32948, § 69-72.

⁵²⁶ Arsel, s. 250; Başgil, s. 12; Ünal, s. 14; Mendel, s. 104.

⁵²⁷ Yalçın, s. 231-233.

⁵²⁸ İngiltere’de, yasama sorumsuzluğunun mekânsal kapsamı parlamentodur. Milletvekili, parlamentodaki söz ve düşüncelerini parlamento dışında tekrar etmekten sorumludur (Akyürek, s. 35). Parlamentoaki söz ve düşüncüyü, sorumsuzluk kapsamında parlamento dışında tekrar etmek, parlamentonun yetkisidir. Yasama faaliyetlerindeki tutanaklar, görüşmenin tamamını kapsar şekilde, tekrar amacı olmaksızın, parlamento tarafından yayımlanmaktadır (Akyürek, s. 39).

⁵²⁹ Özcan, s. 60.

⁵³⁰ Başgil, s. 236; Kıratlı, s. 48; Ünal, s. 13; Döner, Parlamenter, s. 55.

topluma katkısı belirlenmiş meslek ilkeleri doğrultusunda gerçekleşmektedir. Vekil tarafından Meclis içerisinde açıklanan düşüncedeki suç unsuru içeren ifadelerin olduğu gibi Meclis dışında tekrar edilmesi halinde, suç unsurunun kötü niyetli olarak tekrar edildiğini engelleyecek belirlenmiş kurallar bulunmamaktadır. Bu yüzden, ikinci görüşe katılmaktayız.

Burada, şu hususu da belirtmemiz gerekmektedir. Meclis dışında tekrar hükmü, yasama sorumsuzluğunun şartlarına uyumsuz ve meclis çalışması kavramıyla da bağlantısızdır. Çünkü, Meclis dışında tekrar, çoğunlukla yasama faaliyeti ortamında gerçekleşmemektedir. Tekrar hükmü, meclis çalışması kavramıyla da bağdaştırılamamaktadır. Meclis çalışması hükmüne benzer bir düzenleme de bulunan İtalya ve Fransa Anayasalarında, “meclis dışında tekrar” veya benzer bir hüküm bulunmamaktadır.

İkinci duruma geldiğimizde, bunlar milletvekilinin Meclis dışında ve fakat Meclis faaliyeti kapsamında gerçekleştirdiği davranışlardır. Yasama sorumsuzluğu şartlarından “meclis çalışması”, milletvekilinin, Meclis dışındaki yasama faaliyetlerinde de sorumsuz olmasını sağlamıştır⁵³¹. Anayasanın 83. maddesinin 1. fıkrası, meclis çalışması şartıyla, geniş bir kapsam oluşturmuştur⁵³². Ankara dışında, ülke çapında ve hatta yurt dışındaki yasama faaliyetlerini de sorumsuzluk kapsamına dahil etmiştir⁵³³. Ancak, Meclis içerisine göre, daha sınırlı sayıda faaliyetler Meclis dışında gerçekleştirilerek yasama sorumsuzluğu hükümlerinden faydalanılabilir⁵³⁴. Meclis dışında da, yasama faaliyeti yapılabilmesi, demokratik toplumun gereği olarak ifade edilmektedir⁵³⁵. Meclis dışında, yasama faaliyeti, genellikle, komisyonların milletvekili üyeleri aracılığıyla gerçekleşmektedir⁵³⁶. Bu kapsamda

⁵³¹ Keskinsoy, s. 67; İyimaya, Yasama, s. 339; Inter Parliamentary Union, s. 12.

⁵³² Dursun, s. 79; Atar, s. 242.

⁵³³ Döner, Parlamenter, s. 51; Akyürek, s. 55-56.

⁵³⁴ Başgil, s. 12.

⁵³⁵ Teziç, Anayasa, s. 444.

⁵³⁶ Palma, Venedik Komisyonu, 6.03.2014 tarih, § 45.

icra edilen meclis çalışması, sorumsuzluk güvencesindedir⁵³⁷. Örneğin, Adana'nın bir ilçesindeki kız öğrenci yurdunda yangın çıkmış, öğrenciler hayatını kaybetmiştir. Bu olayla ilgili komisyon kurulup araştırma yapılmıştır⁵³⁸. Bir Amerikan şirketinin rüşvet skandalı sonrası, Türkiye ile ticaret ilişkisindeki durum araştırılmıştır⁵³⁹. 09.06.2005 tarihinde kurulan araştırma komisyonu da, bir devlet üniversitesinin kadroları ve harcamalarıyla ilgili inceleme yapmış, birçok akademisyenle görüşme sağlamıştır⁵⁴⁰.

Yasama sorumsuzluğu hükümlerinin, Meclisin dışında da güvence sağlamasına karşı olan görüşler de vardır. Bu görüşlere göre, sorumsuzluk hükümlerinin meclis dışında geçerli olması, kurumun olması gerektiğinden fazla genişlemesidir⁵⁴¹. Meclis dışında sorumsuzluğun sağlanması, kişisel imtiyazdır. Meclis dışında hukuki ve cezai sorumsuzluğun devam ettirilmesinin, kamu yararına hizmet etmeyeceği ifade edilmektedir⁵⁴². Demokratik toplumun gereği olarak Meclis dışında da yasama sorumsuzluğu güvencesi sağlanmalıdır. Anayasanın 83. maddesi, “meclis çalışması” kavramıyla bunu sağlamaktadır. Anayasadaki “Meclis dışında tekrar” hükmü, tekrarın meclis çalışmasında gerçekleşmesini aramaması nedeniyle⁵⁴³ yasama sorumsuzluğuyla uyumsuzdur.

3. Oy, Söz veya Düşünce Açıklaması Faaliyetinde Bulunmak

Yasama sorumsuzluğunu düzenleyen Anayasanın 83. maddesinin ilk fıkrası, milletvekilinin bütün fiillerini sorumsuzluk kapsamında kabul etmemektedir. Ancak kullanılan oy, söylenilen söz ve açıklanan düşünce sorumsuzluk kapsamında kabul

⁵³⁷ Dursun, s. 79-80; Özbudun, Türk, s. 280.

⁵³⁸ https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/ARASTIRMA_ONERGESI_GD.onerge_bilgileri (E. 1.01.2021), Yasama Dönemi ve Yılı 26/2, E. No. 10/392, Tarih 27.07.2017.

⁵³⁹ https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/arastirma_kom_millet_meclis_gd.onerge_bilgileri (E. 1.1.2021), Yasama Dönemi ve Yılı 15/4, E. No. 10/72, Tarih 10.02.1976.

⁵⁴⁰ <https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem22/yil01/ss1097.pdf> (E. 1.1.2021), Yasama Dönemi ve Yılı 22/4, E. No. 10/251, Tarih 9.02.2006.

⁵⁴¹ Yalçın, s. 229.

⁵⁴² Aybar, s. 130.

⁵⁴³ Kaplan, s. 186; Başgil, s. 11; Dönmez, s. 66.

edilmektedir⁵⁴⁴. Yasama faaliyetlerinin, milli iradenin tecelli etmesi doğrultusunda özgürce sürdürülmesi amaçlanırken, sorumsuzluk güvencesinin milletvekilinin şahsi imtiyazı olmaması için, sorumsuzluk güvencesindeki davranışın belirli bir biçimde ortaya çıkması aranmaktadır⁵⁴⁵.

Sorumsuzluk kurumunun şartı, milletvekilinin davranışının oy, söz ve düşünce açıklaması biçiminde olmasıdır. Bu biçimdeki davranışların içeriği veya konusunu meclis çalışması kavramı belirlemektedir⁵⁴⁶. Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi İktüzüğünün 35. maddesinde, parlamenterlerin yasama sorumsuzluğu, “söz hakkı” şeklinde düzenlenmiştir. AKPM, söz ve düşüncenin içeriğini araştırmaktadır. Özel yaşama saygı göstermeyen, insan onuruna aykırı ve müzakere düzenini bozan davranışlar, söz hakkının kapsamında değildir⁵⁴⁷. Örneğin, Fransız siyasetçi Jean-Marie Le Pen'in Yahudiler hakkındaki sözleri insan onurunu zedeleyen ırkçı söylem olarak görülmüştür. Le Pen'in açıklamaları nedeniyle de dokunulmazlığı kaldırılmıştır⁵⁴⁸.

a) Oy

Yasama sorumsuzluğu kapsamındaki fiillerin biçimlerinden biri, milletvekilinin meclis çalışmasındaki oyudur. Milletvekilleri, yasama faaliyetine katılmak suretiyle kendi oylarını kullanarak, Meclis veya komisyonda görüşülen hususu nihayete erdirmektedirler⁵⁴⁹.

TBMM'de, İktüzüğün 139. maddesi gereğince, 3 adet oylama yöntemi belirlenmiştir ve uygulanmaktadır. Milletvekili, kullandığı oyla, “kabul”, “ret” veya

⁵⁴⁴ Tanör/Yüzbaşıoğlu, s. 243.

⁵⁴⁵ Keskinsoy, s. 95-97.

⁵⁴⁶ Atar, s. 243; Gözler, Türk, s. 547; Zeynep Çiğdem Hamurcu, *Yasama Sorumsuzluğunun Hakaret Suçuna Etkisi* (YÜSBE-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dan. Dr. Öğr. Üyesi Can Canpolat), Yalova 2019, s. 49.

⁵⁴⁷ TBMM, *Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi İktüzüğü*, 1. bs., TBMM Yayınevi, Ankara 2016, bkz. md. 35. https://www.tbmm.gov.tr/ul_kom/akpm/docs/ictuzuk/akpm_ictuzuk_tr.pdf (E. 20.11.2019).

⁵⁴⁸ <https://www.cnnturk.com/dunya/le-penin-dokunulmazligi-kaldirildi.htm> (E. 26.12.2019).

⁵⁴⁹ Hamurcu, s. 50-51.

“çekimser” şekilde görüşünü açıklamaktadır⁵⁵⁰. Milletvekili, yasama faaliyeti içerisinde kullandığı her türlü oyundan dolayı sorumsuzdur⁵⁵¹.

Oy verme hakkı, sorumsuzluk kurumunun ve halkın temsilinin ilk biçimidir. Bu sayede, sınırlı da olsa ülke yönetimine katılma elde edilmiştir⁵⁵². Oy vermek, günümüzde, meclis çalışmasına katılma biçimlerinden birisidir. Milletvekili, oy vermek suretiyle düşüncesini sessiz olarak açıklamaktadır. Bazen, milletvekilinin düşüncesini tam olarak yansıtmaması oyunu gizlemekle mümkündür. Bu amaçla, Mecliste görüşülen bazı hassas konularda, milletvekilinin baskıya uğramaması için gizli oylama yöntemi tercih edilmiştir. Böyle bir şey düşüncenin özgürce açıklanması için yerindedir⁵⁵³.

b) Söz

Yasama sorumsuzluğu kapsamındaki fiillerin biçimlerinden bir diğeri de, milletvekillerinin meclis çalışmasındaki sözleridir.

Söz tabirini, bir duyguyu anlatan sözcük ya da sözcük dizisi olarak tanımladığımızda⁵⁵⁴, milletvekilinin konuşması, duygusu, bağırması, herhangi bir düzen ve kurgu olmadan yaptığı ani açıklamaları söz olarak kabul edilir⁵⁵⁵. Bunlar, Genel Kurul ve komisyonlardaki görüşme ve tartışmalar da ortaya çıkan değer

⁵⁵⁰ TBMM İçtüzüğü md. 139-144.

⁵⁵¹ Miceli, s. 111.

⁵⁵² Oy verme hakkı, Roma’da, Cumhuriyet döneminde elde edilmiştir. Roma’da, halk meclislerinin asli görevi, Magistra’ların yasa önerilerini oylamak olmuştur. Halk meclisi, kanun önerisini değiştirememiş, sadece red veya kabul oyu kullanarak nihayete erdirmiştir. Halk meclisinde görüşülecek yasa teklifi, oylama öncesi beyaz tahta levhalarla halka duyurularak, görüşmeye katılacak vatandaşların bilgi sahibi olması amaçlanmıştır. Oylama, M.Ö. 139 yılına kadar açık ve sözlü olarak gerçekleştirilmiştir. Oylama sonucu, toplantıda açıklanıp, kabul edilen yasalar halkın göreceği bir şekilde ağaç, bakır veya bronz levhalara asılarak ilan edilip, saklanmıştır (Eşref Küçük, “Eski Roma’da Cumhuriyet Dönemi Halk Meclisleri ve Yasa Yapım Süreçleri”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 7, Y. 2017, s. 210-212).

⁵⁵³ Miceli, s. 112.

⁵⁵⁴ Dale Carnegie, *Söz Söyleme ve İş Başarma Sanatı*, (çev. Gül Yılmaz), 1. bs., Epsilon Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 123.

⁵⁵⁵ Kaplan, s. 186; Yargıtay 16. CD., 18.11.2016 tarih, E. 2016/3657, K. 2016/6896 sayılı kararı; Yargıtay 8. CD., 27.01.2020 tarih, E. 2019/11168, K. 2020/1011 sayılı kararı.

yargıları, vaka iddiaları, karşılıklı söz düellosu, cevap vermek, savunma yapmak gibi eylemlerdir⁵⁵⁶.

TBMM İçtüzüğü'nün 159. maddesi, “söz söylemeyi” konuşma kabul etmektedir⁵⁵⁷. Örneğin, “*Aynı birleşimde iki kez uyarı alan milletvekilinin birleşimin sonuna kadar söz söylemesi yasaklanabilmektedir*”. Milletvekilinin mecliste konuşması, adını kaydettirmesi veya meclis başkanının oturum sırasında söz vermesine bağlıdır. Milletvekili belirlenmiş bir süre içerisinde konuşmasını tamamlamaktadır⁵⁵⁸. Vekil, kürsüye çıkma sebebi çerçevesinde konuşmasını yapmalıdır. Milletvekilinin konuşması, söz alma konusunun dışına çıkması halinde veya İçtüzüğe aykırılık gerekçesiyle sadece meclis başkanı tarafından kesilebilmektedir⁵⁵⁹.

İçtüzüğü'nün 67. maddesinde konuşma üslubu düzenlenmektedir. Milletvekili, Genel Kurulda konuşurken üslubuna dikkat etmelidir. Kaba ve yaralayıcı sözler söyleyen milletvekili, TBMM Başkanı tarafından temiz bir üslupta konuşması için ikaz edebilir. Başkanın ikazına uyulmaması halinde milletvekilinin kürsüden ayrılması gerekir. Kaba ve yaralayıcı üsluptan dolayı, Başkanın takdiriyle o milletvekilinin birleşimden çıkarılması mümkündür. Bunlar, yasama sorumsuzluğu kapsamında olsa da idari açıdan yaptırıma tabi tutulabilmektedir.

c) Düşünce Açıklaması

Anayasanın 83. maddesinin öngördüğü yasama sorumsuzluğu biçimlerinden sonuncusu düşüncenin açıklanmasıdır⁵⁶⁰. Yasama faaliyetlerinin ortaya çıkması

⁵⁵⁶ Kaplan, s. 186; Yargıtay 16. CD., 18.11.2016 tarih, E. 2016/3657, K. 2016/6896 sayılı kararı.

⁵⁵⁷ TBMM İçtüzüğü md. 159.

⁵⁵⁸ AYM, 17.10.2018 tarih, E. 2017/162, K. 2018/100 sayılı kararı, § 24.

⁵⁵⁹ TBMM İçtüzüğü md. 58-66 hükmünün uygulandığı bir olayda, Milletvekili K.G., konu dışına çıkmaması için 2 kez uyarıldıktan sonra, Başkanın teklifiyle işaretsiz oylanarak, konuşması kesilmiştir. (<https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem24/yil2/bas/b017m.htm> (E. 1.1.2021), Yasama Dönemi ve Yılı 24/2, B. 17, Tarih 10.11.2011.

⁵⁶⁰ Turhan, Düşünce, s. 90; Beydoğan, s. 13.

tabiat kuralları gibi mekanik değildir, bir düşünce sürecini gerektirmektedir⁵⁶¹. Bu yüzden, düşüncenin açıklanmasından önce, düşüncenin oluşumu aşaması bulunmaktadır⁵⁶². Önerme niteliğinde olmayan, düşünce faaliyeti içermeyen ve dış dünyayla paylaşılmayan⁵⁶³ söylemler, doktrinde düşünce açıklaması olarak kabul edilmemektedir⁵⁶⁴.

Yasama sorumsuzluğu, hür düşünce ortamının oluşması için düşüncenin açıklanması faaliyetlerine de⁵⁶⁵ özgürlük tanımaktadır⁵⁶⁶. Hem düşüncenin üretilmesi hem açıklanması bu sürecin içerisinde⁵⁶⁷. Nitelikli bir düşüncenin üretilmesi için, kişinin açıklamalardan sorumlu tutulmaması⁵⁶⁸, yani, özgür olması gerekmektedir⁵⁶⁹. Özgür düşünce, insana geniş bir bakış açısı getirmektedir⁵⁷⁰. Yasama sorumsuzluğu tam olarak bu amaca hizmet etmektedir. Mecliste, “*sadece genel kabul gören veya zararsız ya da ilgilenmeye değmez görünen haber ve düşüncelere değil, aynı zamanda kızdıran, şok edici veya rahatsız edici haber ve düşüncelere de...*”⁵⁷¹ sorumsuzluk güvencesi tanınmalıdır⁵⁷².

Milletvekilleri, genel ifade hürriyetiyle yetinilmeyip özel olarak yasama sorumsuzluğu güvencesi sağlanmasının sebebi, kamu yararıdır⁵⁷³. TBMM, yasama

⁵⁶¹ Sunay, s. 58.

⁵⁶² Adnan Küçük, *İfade Hürriyetinin Unsurları*, Cantekin Matbaası, Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara 2003, s. 29

⁵⁶³ Turhan, Düşünce, s. 90; Ayhan s. 13.

⁵⁶⁴ Hayrettin Ökçesiz, “Düşüncenin Özgürlüğü Üzerine Düşünceler”, *HFSA*, S. 6, Y. 1998, s. 31; Trager/Dickerson, s. 19.

⁵⁶⁵ Turhan, Düşünce, s. 89.

⁵⁶⁶ Can/Aktaş, s. 65-68.

⁵⁶⁷ Trager/Dickerson, s. 7; Mill, s. 57.

⁵⁶⁸ Mill, s. 118.

⁵⁶⁹ Erdoğan, İnsan, s. 152; Kapani, Kamu, s. 217.

⁵⁷⁰ Sami Selçuk, “Dar Ufuklu Demokrasiye Yetinmenin Bunaltıcı Dayanılmazlığı”, *Yeni Türkiye*, Y. 3, S. 17, Y. 1997, s. 9.

⁵⁷¹ İnceoğlu, s. 33; Sunay, s. 33; Pentikainen/Finlandiya Başvurusu, AİHM, 20.10.2015 tarih, B. No. 2010/11882, § 87-91.

⁵⁷² Küçük, Anayasa, s. 32-33.

⁵⁷³ Gözübüyük, Mebuslar, s. 1188; Ziya Paşa, s. 17.

sorumsuzluğu güvencesinde ve temsili demokrasi çerçevesinde kamusal bir tartışma ortamıdır⁵⁷⁴. Milletvekilinin, milleti temsil görevini tam olarak yerine getirmesi⁵⁷⁵, yürütme ve yargının baskısına uğramadan düşüncelerini özgürce açıklamasıyla mümkündür. Sorumsuzluk kurumu, milletvekilini, tüm baskılardan kurtararak, düşüncelerini siyasi partiyle birlikte veya bağımsız bir şekilde⁵⁷⁶ açıklamasını sağlamaktadır. Açıklanan düşüncenin korunmasının sebebi, milletvekilinin temsilci sıfatıdır. Anayasada, milletvekillerinin seçildikleri bölgeyi veya kendilerini seçenleri değil, bütün Milleti temsil edecekleri düzenlenmiştir⁵⁷⁷. Bundan dolayı, iktidar ve muhalefet ayrımı yapmaksızın bütün milletvekilleri, milletin temsilcisidir⁵⁷⁸.

4. Meclis Kararının Bulunmaması

Yasama sorumsuzluğunun Türkiye'ye özgü şartlarından sonuncusu Meclis kararının bulunmamasıdır. Meclis kararı şartı, sadece Meclis dışında tekrar edilen veya açığa vurulan düşünceleri ilgilendirmektedir. 1924 Anayasasından beri, Meclis içerisinde açıklanan düşünce, Meclis dışında sorumsuz bir şekilde tekrar edilebilmektedir. 1982 Anayasasının 83. maddesindeki hüküm, Başkanlık Divanının teklifi ve TBMM Genel Kurulunun kararı ile milletvekilinin Meclis içerisinde açıkladığı düşüncüyü Meclis dışında tekrar etmesini ve açığa vurmasını, yasama sorumsuzluğu korumasından çıkarmaktadır⁵⁷⁹. Anayasanın 83. maddesinin ilk fıkranın devamına göre, milletvekilinin oturumdaki açıklamaları, o oturumdaki TBMM Genel Kurulu tarafından alınacak kararlar, sadece ilgili açıklamalar açısından, Meclis dışında tekrar edilmesi halinde sorumsuzluk kapsamının dışında kabul edilecektir⁵⁸⁰.

⁵⁷⁴ İyimaya, *Parlamentoda*, s. 44; Küçük, *Anayasa*, s. 39-40; Mendel, s. 94.

⁵⁷⁵ Başgil, s. 8-9; Akkan, s. 909.

⁵⁷⁶ Bakır Çağlar, "Anayasanın Hukuku ve Anayasanın Yargıcı Yenilenen Anayasa Kavramı Üzerine Düşünceler", *Anayasa Yargısı*, C. 8, Y. 1991, s. 36.

⁵⁷⁷ Kapani, *Politika*, s. 91; Jefferson, s. 57.

⁵⁷⁸ Mill, s. 57; Bilir, s. 25.

⁵⁷⁹ Döner, *Parlamentar*, s. 55; Tülen, s. 120.

⁵⁸⁰ Özcan, s. 101-105; Dönmezer/Erman, s. 250.

Böyle bir karar alındığında, milletvekili, Meclis içerisindeki açıklamalarını Meclis dışında tekrar edemeyecek veya açığa vuramayacaktır. Aksi halde, yasama sorumsuzluğu hükümlerinden faydalanamayacaktır⁵⁸¹. 1982 Anayasasında getirilen⁵⁸² Meclis kararıyla yasaklama düzenlemesi, uygulamada yaygın olarak işletilmemiştir. 1988 yılında Tunceli milletvekili M. A. E.'nin⁵⁸³ ve 2017 yılında İstanbul milletvekili G.P.'nin açıklamalarının, Meclis dışında tekrarlanması halinde yasama sorumsuzluğu kapsamında olmayacağına karar verilmiştir⁵⁸⁴.

Genel Kurul kararıyla, Meclis dışında tekrar edilecek söz ve düşüncenin yasama sorumsuzluğu kapsamından çıkartılmasının nedenleri Anayasa veya İçtüzükte belirtilmemiştir. Bu durum, meclis çoğunluğunu elinde tutan partinin kamuoyunun duymasını istemediği düşünceleri susturmasına sebebiyet verebilecektir⁵⁸⁵. Hangi söz ve düşüncenin, meclis dışında, yasama sorumsuzluğu kapsamında olup olmadığını objektif kriterlere göre belirlememek, iktidarın keyfi tutumuna yol açabilir⁵⁸⁶. Milletvekilinin düşüncesini özgürce ifade etmesinden beklenen faydalardan biriside, yasama faaliyeti sürecinden milletin haberdar edilmesidir⁵⁸⁷. Meclis görüşmeleri, bu sebeple, halkın ulaşabileceği alenilikte TRT veya Meclis TV'de yayınlanmaktadır⁵⁸⁸. Meclis tutanakları, TBMM'nin internet sayfasından paylaşılmaktadır.

⁵⁸¹ Tanör/Yüzbaşıoğlu, s. 242; İba, Parlamento, s. 46.

⁵⁸² Eren, s. 468; Özbudun, Türk, s. 280; Ünal, s. 9.

⁵⁸³ Akyürek, s. 65-66; Keskinsoy, s. 57.

⁵⁸⁴ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d26/c031/tbmm26031057.pdf> (E. 24.01.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 26/2, B. 57, Tarih 13.01.2017.

⁵⁸⁵ Döner, Parlamenter, s. 55.

⁵⁸⁶ Tanör/Yüzbaşıoğlu, s. 242; Kumaş, s. 29.

⁵⁸⁷ Hayek, s. 61; Kumaş, s. 31; Mendel, s. 118; Miceli, s. 84.

⁵⁸⁸ 2954 sayılı Türkiye Radyo ve Televizyon Kanunu'nun 21. maddesiyle TBMM'nin faaliyetlerinin yayınlanması belirlenmektedir. 21. maddeye göre; *“Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu, Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurul çalışmalarını radyodan dengeli ve tarafsız bir biçimde özetleyen yayın yapar. Kuruma tahsis edilen TV kanallarından biri olan TRT 3'ten TBMM TV aracılığıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi faaliyetleri yansıtılır. Türkiye Büyük Millet Meclisi faaliyetlerinin hangi ölçüde yansıtılacağı hususu, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı ile Türkiye Radyo Televizyon Kurumu Genel Müdürlüğüne birlikte hazırlanacak protokolle belirlenir. Bu yayınlardan ücret alınmaz”*.

Meclis kararıyla, milletvekilinin sorumluluğuna gidilmesi esasen bir çözüm de üretmemektedir. Sosyal medya paylaşımları kısa bir süre içinde önemli bir kitleye ulaşabilmektedir. Meclisin yasaklama kararı alması, düşüncenin susturulduğu kötü izlenimi yaratacağı gibi, halkın, bu düşünceyle ilgili yanlış bilgi sahibi olmasına, hatta daha fazla ilgi duymasına sebep olabilir⁵⁸⁹. Genel Kurul kararına rağmen, Meclis içerisinde açıklanan düşüncenin tekrar edilmesi halinde, milletvekili yasama sorumsuzluğu korumasından faydalanmazsa da, genel ifade hürriyeti kapsamında korumaya sahip olabilir.

Mecliste kapalı oturum yapma imkânı bulunmaktayken⁵⁹⁰, Genel Kurul kararı ile Meclis içerisindeki söz ve düşüncenin Meclis dışındaki durumunu düzenlemek, çok yerinde olmayan bir uygulamadır. En azından kapalı oturumun mantığı ve gerekçesi herkes tarafından öngörülebilir durumdadır. Kapalı oturumların açığa vurulması yasaktır. Bu görüşmeleri açıklayan milletvekili, hiçbir şekilde sorumluluktan kurtulamayacaktır⁵⁹¹.

B. Yasama Sorumsuzluğunun Nitelikleri

1. Mutlaklık

Yasama sorumsuzluğunun mutlaklık niteliği, milletvekilinin meclis çalışmasında kullandığı oy, söylediği söz ve açıkladığı düşünce nedeniyle hiçbir sorumluluğunun oluşmamasıdır. Anayasa'nın 83. maddesinde “sorumlu tutulamazlar” denilmek suretiyle mutlaklık niteliği vurgulanmaktadır. Milletvekilinin oy, söz ve düşünce biçimindeki davranışları tümüyle yargı denetiminden muaftır⁵⁹².

⁵⁸⁹ Erdoğan, Anayasal, s. 242; Akyürek, s. 68; Güneş, s. 120; Özbudun, Türk, bkz. s. 55.

⁵⁹⁰ Bir siyasi parti grubu veya en az yirmi milletvekili yazılı önergeyle, kapalı oturum talep edebilir. Kapalı oturumlar, gizli kalmakta ve meclis görüşmelerinin aleniyeti ortadan kalkmaktadır. Meclis isterse kapalı oturumların gizliliğini kaldırabilmektedir (Neziroğlu/Kocaman/Gökçimen, Türkiye, s. 28).

⁵⁹¹ Neziroğlu/Kocaman/Gökçimen, Türkiye, s. 28; Anayurt, s. 621.

⁵⁹² Haşim Kılıç, yasama sorumsuzluğu konusunda, karşı oy gerekçesinde şunu belirtmiştir: Yasama sorumsuzluğu, milli irade için tanınan bir imtiyazdır ve mutlaklıktır. Milletvekiline, özgür düşünce ortamı sağlamayı amaçlamıştır. Bu sebeple, suç unsuru oluşturan ifadeleri de suç olmaktan çıkarmaktadır. Yasama sorumsuzluğu, milletvekilinin söz ve düşüncesinden dolayı yargılanmasını engeller. Sorumsuzluk kapsamında olan söz ve düşünce, yargının görev ve yetki alanının dışındadır. Milletvekilinin düşüncesine uygulanacak her türlü yaptırım, açıkça

Yasama sorumsuzluğunun bu niteliği, milletvekilinin meclis çalışmasındaki davranışlarının suç unsuru oluşturması durumunda da milletvekilini sorumsuz kılmaya devam etmektedir⁵⁹³.

Yasama sorumsuzluğunda iki sistem uygulanmaktadır. Bunlar, milletvekilinin sorumsuzluğunun istisnasının olmadığı ve milletvekilinin sınırlandırılmamış olduğu mutlaklık sistemi; milletvekilinin belirli suçlarda Anayasa ve kanuna göre sorumlu tutulduğu veya meclis tarafından sorumsuzluğun kaldırılabilmesini düzenleyen nispi sistemdir. Federal Almanya, Danimarka, Finlandiya, Brezilya gibi ülkelerde yasama sorumsuzluğu nispi, Türkiye’de yasama sorumsuzluğu mutlaklıktır⁵⁹⁴.

Yasama sorumsuzluğunun mutlaklık niteliği cezai ve hukuki sorumluluğu ilgilendirmektedir⁵⁹⁵. Milletvekili, mahkemeye veya başka bir organa hesap vermemektedir. Burada, meclisin kendi kurallarını belirleme yetkisi bulunmaktadır⁵⁹⁶. Meclisin yönetsel bağımsızlığından dolayı milletvekilinin İçtüzüğe aykırı eyleminin denetlenmesi mümkündür. Meclisin denetlemesi ve yaptırım uygulaması mutlaklık niteliğine aykırılık oluşturmamaktadır⁵⁹⁷. Bu yüzden yasama sorumsuzluğunun mutlaklık niteliğini idari olarak değerlendirmeye tabi tutmayacağız.

Yasama sorumsuzluğu, ceza hukuku açısından, şahsi cezasızlık sebebidir. Doktrin ve yargı kararlarında da bu şekilde kabul edilmektedir⁵⁹⁸. Fakat, biz katılmasak da uygulamada, milletvekilinin her düşüncesi değil makul sınıra uyan,

milli iradenin cezalandırılmasıdır. Anayasa koyucunun istisna getirmediği sorumsuzluk kurumuna yargı kararıyla istisna oluşturulmamalıdır (AYM, 16.01.1998 tarih, E. 1997/1, K. 1998/1 sayılı kararı).

⁵⁹³ Gözler, Türk, s. 549; Teziç, Anayasa, s. 449.

⁵⁹⁴ Kıratlı, s. 68-69; Özek, Mutlak, s. 89; Venedik Komisyonu, Ç. No. 714/2013, § 76-77.

⁵⁹⁵ Tülen, s. 120; European Parliament Directorate General for Research, s. 111; Tanör/Yüzbaşıoğlu, s. 244; Kıratlı, s. 67.

⁵⁹⁶ Mendel, s. 109.

⁵⁹⁷ Akyürek, s. 171; Özcan, s. 12; Keskinsoy, s. 82; Miceli, s. 80; Anayurt, s. 620.

⁵⁹⁸ AYM, 16.01.1998 tarih, E. 1997/1, K. 1998/1 sayılı kararı.

temsilcilik görevinin sınırını aşmayan ve kişisel amaçlarla hareket etmediği⁵⁹⁹ kabul edilen düşünceleri korunmaktadır.

AYM ve Yargıtay, milletvekilinin söz ve düşüncesini, hukuki açıdan “*yasama sorumsuzluğu mutlak ama sınırsız derecede mutlak değildir*”⁶⁰⁰ ifadesiyle değerlendirmektedir. Meclis çalışmasında ortaya çıkan oy, söz ve düşünce açıklamasına rağmen milletvekili aleyhine tazminat sorumluluğu ortaya çıkması mümkündür⁶⁰¹. Milletvekilinin, kasıtlı olarak sorumsuzluk kurumunu suiistimal edip etmediği değerlendirilmesi yapılmaktadır⁶⁰².

Doktrinde her iki yönde görüş vardır. İlk görüş, uygulama ile aynı yöndedir. Bu kapsamda, milletvekili, söz ve düşüncelerinden dolayı manevi tazminat ödeyebilmektedir. Üçüncü kişilerin haklarının ancak manevi tazminat ile korunacağı ifade edilmektedir⁶⁰³. Bu görüşte, yasama sorumsuzluğu, ceza hukuku açısından sorumsuzluk oluşturmaktadır. Milletvekili davranışı, hukuka aykırı olmaya devam edeceği içinde hukuki sorumluluğa gidilebilmektedir. Sonuç olarak, bu görüşte yasama sorumsuzluğu, ceza hukukunda mutlak, medeni hukukta nisbidir⁶⁰⁴.

İkinci görüşe göre, yasama sorumsuzluğu mutlak değildir. Anayasa, milletvekilinin “sorumlu tutulamayacağını” düzenlemiştir. Anayasanın 83. maddesinin hükmü, cezai veya hukuki şeklinde herhangi bir ayırım getirmemiştir. Cezai sorumsuzluk ve hukuki sorumluluk diyerek ayırım yapılması, Anayasaya aykırı ve kamu yararıyla uyumsuzdur. Anayasa koyucunun getirmediği bir istisna yorum yöntemiyle oluşturulamaz. Bazı ülkeler, Anayasa ile sorumsuzluğun kapsamına istisna

⁵⁹⁹ Yargıtay 4. HD., 8.7.1966 tarih, E. 1965/3490, K. 1966/7470 sayılı kararı (Ünal, s. 15-17); Yargıtay 4. HD., 11.12.1978 tarih, E. 1978/97, K. 1978/1398 sayılı kararı; Yargıtay 9. CD., 01.06.1995 tarih, E. 1995/2996, K. 1995/3844 sayılı kararı; Yargıtay 16. CD., 18.11.2016 tarih, E. 2016/3657, K. 2016/6896 sayılı kararı.

⁶⁰⁰ Yargıtay 4. HD., 03.12.2015 tarih, E. 2014/16729, K. 2015/14144 sayılı kararı; AYM, 21.03.1994 tarih, E. 1994/17, K. 1994/36 sayılı kararı.

⁶⁰¹ Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, 04.04.1984 tarih, E. 1981/4-1161, K. 1984/365 sayılı kararı; Kemal Kılıçdaroğlu Başvurusu, AYM, 2014/1577, s. 19-22.

⁶⁰² Yargıtay 4. HD., 22.01.2015 tarih, E. 2014/4418, K. 2015/748 sayılı kararı; Yargıtay 4. HD., 03.12.2015 tarih, E. 2014/16729, K. 2015/14144 sayılı kararı.

⁶⁰³ Atar, s. 243; Cüneyt, s. 1296; Tanör/Yüzbaşıoğlu, s. 244, Akyürek, s. 188.

⁶⁰⁴ Akyürek, s. 185; Keskinsoy, s. 118; Atar, s. 243; Özgenç, s. 536; Ünal, s. 16-17.

getirmiştir. Anayasa koyucunun iradesi bu yönde olmuş olsaydı, bu hususta da açıkça düzenleme bulunurdu⁶⁰⁵.

2. Süreklilik

Milletvekili adayı, oy kullanma işleminin tamamlanmasından itibaren milletvekili sıfatını kazanmaktadır⁶⁰⁶. Milletvekili sıfatı kazanıldıktan sonra, Anayasanın 81. maddesinde düzenlenen metin okunarak andiçilir ve böylece milletvekili meclis çalışmasına katılabilir⁶⁰⁷. Andiçmemek, yasama sorumsuzluğu güvencesinden faydalanacak milletvekilinin⁶⁰⁸, yasama faaliyetine katılamadığı için, sorumsuz kabul edilecek oy, söz ve düşünce açıklamasında bulunamamasına yol açar⁶⁰⁹.

Milletvekili olmakla elde edilen yasama sorumsuzluğu ayrıcalığı, milletvekilliğinin bir şekilde sona ermesi ve düşmesiyle⁶¹⁰ ortadan kalmaz. Milletvekili sıfatının kazanılmasıyla başlayan sorumsuzluk güvencesi, vekillik görevinin sona erme sebebinden bağımsızdır. Meclis çalışmasındaki oy, söz ve düşünce açıklamaları sorumsuzluk kapsamında kalmaya devam edecektir. Bu duruma, yasama sorumsuzluğunun sürekliliği denilmektedir⁶¹¹.

⁶⁰⁵ Özcan, s. 104; Kıratlı, s. 55; Feyzioğlu, s. 25-26; Gözler, Türk, s. 549; Teziç, Anayasa, s. 449; Dönmezer/Erman, s. 251-252; Yalçın, s. 224; Döner, Parlamenter, s. 53; Kaplan, s. 186; İyimaya, Parlamentoda, s. 37; Arsel, s. 254; Başgil, s. 14; Eren, s. 469; Özek, Mutlak, s. 97; Aksoy, s. 13; Can/Aktaş, s. 75-76; Anayurt, s. 619.

⁶⁰⁶ Gözler, Türk, s. 521.

⁶⁰⁷ Tanör/Yüzbaşıoğlu, s. 238.

⁶⁰⁸ Özbudun, Türk, s. 277; Gözübüyük, Anayasa, s. 199; Arsel, s. 238.

⁶⁰⁹ Özcan, s. 105; İba, Parlamento, s. 60.

⁶¹⁰ Milletvekili sıfatı iki durumda kaybedilir, sona erme ve düşmedir. Birinci durum, genel seçimle ilgilidir. Yasama döneminin bitmesiyle, milletvekilinin tekrar aday olmaması veya seçilememesidir (Gözler, Türk, s. 522). İkinci durum, yasama dönemi bitmeden milletvekilliğinin sona ermesi, yani düşmesidir. Milletvekilliğinin düşmesi, üç şekilde tespit edilmektedir. İstifa, devamsızlık, üyelikle bağdaşmayan bir görev veya hizmeti sürdürmekte ısrar etme sebepleriyle TBMM kararıyla; kesin hüküm giyme, kısıtlanma hallerinde kesin mahkeme kararının TBMM Genel Kuruluna bildirilmesiyle, Cumhurbaşkanı seçilme, Cumhurbaşkanı yardımcısı ve bakan atanma ile kendiliğinden düşmektedir (Gözler, Türk, s. 524). Detaylı bilgi için bkz. Gözler, Türk, s. 524-533.

⁶¹¹ Kıratlı, s. 67; Akyürek, s. 199; Özek, Mutlak, s. 87.

Milletvekilinin, sorumsuz kabul edilen oy, söz ve düşüncesinin, milletvekilliğinin sona ermesi sonrasında da süresiz olarak korunmaya devam etmesi gerçek bir güvencedir⁶¹². Milletvekilinin siyasi konumu, vekillik sürecinde kendisine baskı ve yaptırım uygulanmasını engelleyebilir. Milletvekilliği sona erdiğinde ise, vekilin farklı amaçlarla suçlanması ve sorumlu tutulması, yasama sorumsuzluğunun süreklilik niteliği ile engellenmektedir⁶¹³.

3. Kamu Düzenine Aitlik

Yasama sorumsuzluğu, milletvekilinin, yasama faaliyetlerinde hiçbir kimsenin baskısı, emir ve talimatlarına maruz kalmadan özgürce çalışmasını amaçlamaktadır. Sorumsuzluk kurumunun kamu yararı amacı, kamunun menfaatinin en yüksek düzeyde gerçekleşmesidir. Bu nedenle, milletvekilinin, herhangi bir şekilde sorumsuzluk güvencesinden vazgeçmesi veya feragat etmesi de mümkün değildir⁶¹⁴. Ayrıca, yasama sorumsuzluğu, meclis⁶¹⁵ ve yargı tarafından da kaldırılamamaktadır⁶¹⁶. Güvencenin kaldırılamaması, vekilin açıkladığı düşüncesinden ötürü yaşayacağı korku ve maruz kalacağı baskıyı önlemektedir⁶¹⁷. Kamu düzenine aitlik niteliği gereğince, milletvekilinin yasama sorumsuzluğu kapsamındaki davranışlarına karşı dava yolu kapatılmıştır. Böyle bir başvuruda, adli makamların yasama sorumsuzluğu kurumunu resen göz önünde bulundurmaları gerekmektedir⁶¹⁸.

⁶¹² Özbudun, Yasama, s. 111; Yalçın, s. 237; Kıratlı, s. 69; Feyzioğlu, s. 25; Döner, Parlamenter, s. 54.

⁶¹³ Özcan, s. 106; Mendel, s. 104.

⁶¹⁴ Yalçın, s. 238; Feyzioğlu, s. 26; Döner, Parlamenter, s. 54; Kıratlı, s. 70; Akyürek, s. 190; Yolcu, s. 383; Kart/Türkiye Başvurusu, AIHM, s. 8-9.

⁶¹⁵ Özbudun, Yasama, s. 110; Keskinsoy, s. 108; Kıratlı, s. 66; Başgil, s. 15; Gözler, Türk, s. 548; Teziç, Anayasa, s. 442; Döner, Parlamenter, s. 52; Yalçın, s. 237; Yüksel, s. 1298; Atar, s. 243; Özbudun, Türk, s. 280.

⁶¹⁶ Cüneyt Yüksel, “Ülkemizde ve Dünyada Siyasette Etik Değerler”, *İÜHFİM*, C. 66, S. 1-2, Y. 2011, s. 628; Keskinsoy, s. 64-67.

⁶¹⁷ Akyürek, s. 86; Aybar, s. 131; Turhan, Düşünce, s. 89; Tanör/Yüzbaşıoğlu, s. 244; Arsel, s. 292.

⁶¹⁸ Gözler, Türk, s. 550; Özcan, s. 106.

Buna karşılık sorumsuzluk kurumunun sağladığı güvence, bazı ülkelerde istisnaen kaldırılabilir. Sorumsuzluğun kaldırılma sebebi ve süreci de farklılık göstermektedir. Örneğin, Almanya, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Finlandiya, Yunanistan, Macaristan, Malta, Polonya ve Ukrayna’da meclis genel kurulu kararıyla sorumsuzluk kaldırılmaktadır. Hollanda’da sorumsuzluğun kaldırılmasında yargı organı sürece dahildir, Hollanda Yüksek Mahkemesi (Hoge Raad der Nederlanden) sorumsuzluğu kaldırabilmektedir⁶¹⁹.

Ayrıca, İngiltere, yasama sorumsuzluğundan feragat etmeyi düzenlemişti (1996 tarihli Hakaret Yasası'nın (The Defamation Act) 13. maddesi)⁶²⁰. Fakat, 2015 yılında yapılan değişiklikle feragat imkanı kaldırılmıştır. Feragat imkanının bulunduğu dönemde, milletvekilinin, iftira veya karalama içeren sözlerinden dolayı sorumsuzluktan feragat etmesi ve parlamento faaliyetlerinin yargılamada delil olarak kullanılması, kamu düzenine aitlik ilkesiyle çeliştiğini düşündürmekteydi. Fakat, karşıt görüşte olanlar, yasama sorumsuzluğunun kişisel bir imtiyaz olmaması nedeniyle vekilin kendi iradesiyle feragat etmesi ve sadece, dava tarafı milletvekilinin olaydaki sözlerinin yargı denetimine tabi olması karşısında, kamu düzenine aitlik ilkesine aykırılık oluşmadığını savunmaktaydı⁶²¹. İngiltere’deki parlamenter ayrıcalıklar konusunda faaliyet gösteren ortak komite, 13. maddenin tamamen kaldırılması görüşündeydi. Nitekim, yaşanan önemli hadiselerde feragat kurumu işletilememiştir⁶²². Bu nedenle, 2015 yılında feragat tamamen kaldırılmıştır⁶²³.

⁶¹⁹ Venedik Komisyonu, Ç. No. 714/2013, s. 14.

⁶²⁰ Venedik Komisyonu, Ç. No. 714/2013, s. 14-15; A/İngiltere Başvurusu, AİHM, § 27.

⁶²¹ Hardt, s. 126-128.

⁶²² Government Response to the Joint Committee on Parliamentary Privilege, *Crown 2013*, s. 4-5. <https://assets.publishing.service.gov.uk> (E. 15.12.2020).

⁶²³ <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2015/20/contents/enacted> (E. 11.03.2021). bkz. aynı yönde <https://www.5rb.com/defamation-2/mps-may-no-longer-waive-parliamentary-privilege> (E. 11.03.2021).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

I. YASAMA SORUMSUZLUĞUNUN KAPSADIĞI SORUMSUZLUK ALANLARI

A. Genel Olarak

Anayasanın 83. maddesi, “sorumlu tutulamazlar” ifadesiyle, milletvekillerinin, meclis çalışmasındaki oy, söz ve düşüncelerini özgürce açıklamalarını korumayı amaçlamaktadır. Bu koruma, milletvekilinin davranışlarından dolayı yargıya veya herhangi bir makama hesap vermemesidir.

Yasama sorumsuzluğunun kapsadığı sorumsuzluk alanı Türk hukukunda üç hukuk disiplinine göre incelenebilir. Bu kapsamda milletvekilinin sorumsuzluğunun idari, hukuki ve cezai açılarından nasıl bir koruma sağladığının incelenmesi gerekir. Milletvekilinin sorumsuzluğunun kapsamı bu üç hukuk disiplinine göre incelenirken, öğretideki görüşlere ve mahkeme kararlarına da yer verilecektir.

B. İdari Sorumluluk

1. Genel Olarak

İçtüzük düzenlemesi ve uygulaması da, yasama sorumsuzluğunun Anayasal anlamda ilk kez ortaya çıktığı İngiltere’den diğer ülkelere yayılmıştır. İngiliz Parlamentosunun yasama yetkisi yanında bazı yargı yetkileriyle (lex terrae ve lex parliamenti) ülkedeki en yüksek temyiz mahkemesi olması⁶²⁴, milletvekillerinin sadece parlamentoda sorumlu tutulabilmesi, günümüz parlamentolarının içtüzük hükümleri ve disiplin yaptırımlarını ortaya çıkarmıştır⁶²⁵. Haklar Beyannamesinin 9. maddesinde, “*parlamentodan başka hiçbir yerde, bir mahkemede bahis mevzuu*

⁶²⁴ Loughlin, s. 214; Gözler, Anayasa, 335; Hardt, s. 61.

⁶²⁵ Hardt, s. 72-75.

edilemez”⁶²⁶ ifadesiyle, milletvekilinin sorumluluğu sadece parlamentoya karşı düzenlenmiştir.

Parlamentonun bu husustaki yetkisi, yasama sorumsuzluğunun ortaya çıkmasından günümüze kesintisiz devam etmiştir. Örneğin, 1397 yılındaki Haxey olayında, verdiği meclis önergesi nedeniyle, kralın Haxey’e ceza vermesini ve sonradan affetmesi tanımayan Parlamento, milletvekiline, kendisinden başka hiçbir kimsenin işlem tesis edemeyeceğini vurgulamıştır. Parlamentonun yöntemsel bağımsızlığını gösteren ilk olaylardandır⁶²⁷.

TBMM, yöntemsel bağımsızlık ilkesi gereğince kendi çalışma düzenini belirlemekte ve uygulamaktadır⁶²⁸. Anayasanın 95. maddesi kapsamında TBMM’nin hazırladığı İçtüzükte meclis çalışmasının hangi usul ve kurallarla gerçekleşeceği belirlenmektedir. TBMM İçtüzüğünün hukuki mahiyeti de meclis kararıdır⁶²⁹. TBMM’nin yöntemsel bağımsızlığı, normlar hiyerarşisi sistemine göre, Anayasanın üstünlüğüne bağlı kalınarak uygulanmaktadır⁶³⁰. TBMM İçtüzüğünün hükümleri⁶³¹, meclis çalışmasını ve milletvekilinin yasama faaliyetlerine katılımını doğrudan belirlediği ve etkilediği için, yasama sorumsuzluğunun idari alanın değerlendirmesinde bize rehberlik edecek en önemli düzenlemedir⁶³².

Milletvekilinin söz söylemesi ve düşüncesini açıklaması İçtüzüğün 58. ve 69. maddelerinde düzenlenmiştir. Milletvekilinin mecliste konuşması, adını

⁶²⁶ Kıratlı, s. 19-20; Başgil, s. 3; Özcan, s. 36-37; Akyürek, s. 12-13; Arsel, s. 251; Keskinsoy, s. 45.

⁶²⁷ May, s. 96; Kıratlı, s. 17-18; Özcan, s. 36.

⁶²⁸ İba, Türk, s. 44; Miceli, s. 54-55; Tülen, s. 120; European Parliament Directorate General for Research, s. 111; Tanör/Yüzbaşıoğlu, s. 244; Feyzioğlu, s. 24; TBMM, *Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi İçtüzüğü*, 1. bs., TBMM Yayınevi, Ankara 2016, bkz. md. 22-23. https://www.tbmm.gov.tr/ul_kom/akpm/docs/ictuzuk/akpm_ictuzuk_tr.pdf.htm (E. 20.11.2019).

⁶²⁹ Servet Armağan, *Memleketimizde İçtüzükler*, İstanbul Üniversitesi Yayını, No. 1812, İstanbul 1972, s. 7.

⁶³⁰ AYM, 17.10.2018 tarih, E. 2017/162, K. 2018/100 sayılı kararı, § 19.

⁶³¹ İba, Türk, s. 70.

⁶³² Begüm İsbir, “TBMM İçtüzüğü’ne Göre Milletvekillerine Uygulanan Disiplin Cezaları”, *GÜHFD*, C. 12, S. 1-2, Y. 2008, s. 827.

kaydettirmesi veya meclis başkanının oturum sırasında söz vermesine bağlıdır. Milletvekilinin konuşma sırası, komisyon ve siyasi parti grubundan sonradır. Milletvekili belirlenmiş bir süre içerisinde konuşmasını tamamlamaktadır⁶³³. Konuşma başlıkları içerisinde usul hakkında konuşmaya öncelik verilmiştir⁶³⁴.

Milletvekilinin söz söylemesi için izin verilen hususlardan birisi de, cevap ve savunma hakkıdır. Şahsına sataşılması veya kendine ait olmayan görüşle itham edilmesi halinde cevap ve savunma hakkı verilmektedir. Yanlış anlaşıldığını düşündüğü veya anlaşılma ihtimali hissettiği kendi açıklamalarının birleşim tutanağında düzeltilmesini, Başkanlığa yazılı müracaat ederek isteyebilir. Talebi doğrultusunda tutanağa ekleme yapılmaktadır. Ayrıca, milletvekilinin gündem dışı konuşma hakkı da bulunmaktadır⁶³⁵.

İçtüzük hükümleri, milletvekillerinin meclis içerisindeki davranışlarını belirlemekte⁶³⁶ ve İçtüzüğe aykırı davranışlar yaptırıma uğramaktadır⁶³⁷. İçtüzüğün milletvekilleri üzerindeki etkisinden dolayı, “sessiz anayasa” teşkil ettiği benzetmesi yapılmaktadır⁶³⁸. Disiplin yaptırımı, yasama sorumsuzluğunun idari alanını belirlemektedir. Bu yaptırım, meclis kararı niteliğindedir⁶³⁹. TBMM’nin kararı kesindir ve yargısal denetimi bulunmamaktadır⁶⁴⁰.

⁶³³ AYM, 17.10.2018 tarih, E. 2017/162, K. 2018/100 sayılı kararı, § 24.

⁶³⁴ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem24/yil2/bas/b017m.htm> (E. 1.1.2021), Yasama Dönemi ve Yılı 24/2, B. 17, Tarih 10.11.2011.

⁶³⁵ TBMM İçtüzüğü md. 65-69 ve md. 86.

⁶³⁶ Miceli, s. 64-66. Miceli’nin naklettiği üzere; Muhalefetin engelleme yöntemi olarak doktrinde “meclis engellemesi” (obstrüksiyon) kavramından bahsedilmektedir. Meclis İçtüzüğünde belirlenen kuralların amacı dışında aykırı amaçlar için kullanılmasıdır. Muhalif milletvekillerinin söz alarak, değişiklik önergesinde bulunarak, sataşma ve tartışma açarak görüşmelere son verilmesi veya görüşmelerin uzamasına sebep olmasıdır. Avam Kamarasında 1771 yılında İrlandalı temsilcilerin konuşma ve itirazlarıyla 41 saat süren meclis görüşmesi Obstrüksiyon’un ilk örneği olarak gösterilmektedir. Obstrüksiyon uygulaması meşru kabul edilmemektedir.

⁶³⁷ Özbudun, Türk, s. 237; İyimaya, Yasama, s. 339; Akyürek, s. 22.

⁶³⁸ İba, Türk, s. 71-72; Armağan, s. 15-16.

⁶³⁹ Eren, s. 482; İsbir, s. 829.

⁶⁴⁰ AYM, 9.02.2017 tarih, E. 2017/13, K. 2017/21 sayılı kararı.

İçtüzük; uyarı, kınama, meclisten çıkarma ve söz söylemenin yasaklanması gibi disiplin yaptırımlarını düzenlemektedir⁶⁴¹. Disiplin yaptırımıyla birlikte uygulanan mali (para) cezada⁶⁴² bulunmaktadır. İçtüzüğün 163. maddesine eklenen “mali ceza” yaptırımını AYM kısmen iptal etmiştir. İptal edilen cümle şu şekildedir: “...Meclisten geçici olarak çıkarma cezasına çarptırılan milletvekilinin bir aylık ödenek ve yolluğunun üçte ikisi kesilir”. Mahkemenin bu iptal kararındaki gerekçeleri konumuz açısından dikkat çekici ve önemlidir. Özellikle disiplin cezası gerektiren fiiller ile yasama sorumsuzluğunun bağıını ortaya koymaya çalışmıştır. Buna göre, “...Anayasa’nın 26. ve 83. maddeleri; milletvekillerinin çoğunluk tarafından benimsenen idari yapıya ilişkin tanımlamalara aykırı, bunlardan farklı tanımlama ve değerlendirme yapabilmelerini de güvence altına almaktadır. Demokratik bir devlette özellikle milletvekilleri; barışçıl olması kaydıyla her türlü görüş ve düşüncüyü savunma, ne kadar aykırı olursa olsun her türlü tanımlamayı yapma özgürlüğüne sahip olmalıdır...Demokratik toplum düzeni, Meclis çalışmalarının belirli bir düzen içinde yapılmasına yönelik tedbirlerin alınmasını gerektirmektedir...Bu itibarla kınama ve Meclisten geçici olarak çıkarma cezasını gerektiren anılan sebeplerin ifade özgürlüğü ve yasama sorumsuzluğu kapsamında kabul edilebilecek düşünce açıklaması niteliğinde olmadığı ve kurallarla anılan disiplin cezalarına çarptırılmış milletvekillerinin ödenek ve yolluklarında kesinti yapılması suretiyle söz konusu disiplin cezalarının caydırıcılığının artırılması suretiyle Meclis çalışmalarında düzenin sağlanmanın amaçlandığı gözönünde bulundurulduğunda kuralların demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırılık taşımadığı anlaşılmaktadır⁶⁴³”.

⁶⁴¹ İsbir, s. 833.

⁶⁴² Karacsony/Macaristan Başvurusu, AİHM, 17.05.2016 tarih, B. No. 2013/44357, § 59. Avrupa Konseyi üyesi 44 devletin parlamento yaptırımları incelenmiştir. 18 devlette mali yaptırım uygulaması bulunmaktadır. Örneğin, Polonya, Sırbistan, İspanya (Temsilciler Meclisi), Slovakya, İngiltere ve Almanya (Federal Meclis).

⁶⁴³ AYM, 17.10.2018 tarih, E. 2017/162, K. 2018/100 sayılı kararı, § 107-133.

İçtüzüğün düzenlemiş olduğu disiplin yaptırımları, yasama sorumsuzluğuna sınırlama getiriyor gözükmemektedir. Fakat, İçtüzük disiplin hükümleri ve uygulaması, yasama sorumsuzluğunun idari kapsamı ve uygulamasıyla tam olarak örtüşmemektedir⁶⁴⁴. Milletvekili, sözleri nedeniyle yasama sorumsuzluğu hükümleri gereği sorumsuz olduğu durumlarda da disiplin yaptırımına muhatap olabilmektedir⁶⁴⁵. Bazen ise milletvekilinin ifadeleri hem yasama sorumsuzluğu kapsamında görülüp işleme tabi tutulmamakta hem de hakkında idari yaptırım uygulanmamaktadır⁶⁴⁶.

Bir örnek olayda, milletvekili M.T.’nin “...vahşi hayvanların başvurduğu kurallardır” sözüne, Y.T. “hayvan sensin” diye karşılık vermiştir. Yargıtay 4. HD., Y.T.’yi sözlerinden dolayı, manevi tazminata hükmetmiştir⁶⁴⁷. Meclis, milletvekiline herhangi bir disiplin yaptırımı uygulamamıştır⁶⁴⁸.

Başka bir örnek olayda, üç milletvekilinin, milletvekili O.E.’ye sözleri, siyasi eleştiri kabul edilerek tazminata hükmedilmemiştir. Söz konusu sözler şu şekildedir: A.T.: “...hırsız milletvekili! Çalarak geldin oturdun, utanmaz... Güruh sensin...Hırsız milletvekili, hırsız”. İ.B.: Seçilmiş insanları muhatap alırsız, sen seçilmiş insan değilsin... Atanmış milletvekilini muhatap almıyoruz..”. E.T.: “...Adam yerde bulsa bakar kimin diye değil mi? Ahlaksız”⁶⁴⁹. Dava konusu bu sözler için, milletvekillere disiplin yaptırımı da uygulanmamıştır⁶⁵⁰.

Türkiye’nin uygulamasından farklı olarak, yasama sorumsuzluğu kapsamında olan fiilleri, idari sorumsuzluk kapsamında kabul eden ülkeler de vardır. Örneğin,

⁶⁴⁴ The Constitution Society, s. 49-50.

⁶⁴⁵ Tülen, s. 120; European Parliament Directorate General for Research, s. 111; İba, Türk, s. 44; Tanör/Yüzbaşıoğlu, s. 244.

⁶⁴⁶ Anayurt, s. 620-621.

⁶⁴⁷ Yargıtay 4. HD., 03.12.2015 tarih, E. 2015/16729, K. 2015/14144 sayılı kararı.

⁶⁴⁸ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem24/yil4/ham/b06901h.htm> (E. 10.09.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 24/4, B. 69, Tarih 27.02.2014.

⁶⁴⁹ Yargıtay 4. HD., 22.01.2015 tarih, E. 2014/4418, K. 2015/748 sayılı kararı.

⁶⁵⁰ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d24/c032/tbmm24032014.pdf> (E. 30.01.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 24/3, B. 14, Tarih 31.10.2012.

Portekiz’de, yasama sorumsuzluğu kapsamında kabul edilen davranışlar, milletvekiline disiplin hukuku açısından da sorumsuzluk sağlamaktadır⁶⁵¹.

Doktrinde hakim görüş, milletvekilinin disiplin yaptırımına uğramasının, milletvekilinin yasama sorumsuzluğunu ihlal etmediğidir⁶⁵². Meclisin çalışma düzeni açısından, disiplin yaptırımı olağan bir durum olarak kabul edilmektedir. AYM’nin görüşü de aynı yöndedir: “*Yasama sorumsuzluğu yasama düzeninin gereklerini ortadan kaldırmamakta, milletvekillerine İçtüzük kurallarına uymama özgürlüğü tanınamamaktadır. Bu bağlamda Meclis çalışmalarının belirli bir düzen içinde yapılmasının sağlanması amacıyla milletvekilleri hakkında disiplin suç ve cezalarının öngörülmesi yasama sorumsuzluğuna aykırılık teşkil etmez*”⁶⁵³.

TBMM İçtüzüğü, milletvekillerinin bireysel veya kolektif ihtiyaçlarını karşılama, yasama faaliyetlerini belirleme ve kolaylaştırma, yasama organının yönetsel bağımsızlığını sürdürme amaçlarına hizmet etmektedir. Bunun yanında, İçtüzük hükümleri demokratik toplum düzenine uygun olmalıdır. Milletvekillerine uygulanan disiplin cezaları ve sonuçlarının bu amaçla göz önünde bulundurulması gerekmektedir⁶⁵⁴. Uyarma ve kınama cezaları, milletvekilleri açısından manevi bir sonuç doğurmaktadır. Tekerrür halinde bir üst ceza uygulanmaktadır. En yüksek ceza, üç birleşim meclisten çıkarmaktır⁶⁵⁵. Meclisten geçici çıkarma cezası dışındaki yaptırımların, milletvekilinin yasama faaliyetlerine katılmasında doğrudan etkisi bulunmamaktadır. Meclisten çıkarılma cezası alan milletvekili, özür dilemesi halinde de, bir sonraki birleşim için cezası sona ermektedir⁶⁵⁶.

⁶⁵¹ Palma, Venedik Komisyonu, 6.03.2014 tarih, § 37.

⁶⁵² Kıratlı, s. 61; Özbudun, Türk, s. 280; Dönmezer/Erman, s. 252; İba, Türk, s. 40; Aksoy, s. 13; Akyürek, s. 180.

⁶⁵³ AYM, 17.10.2018 tarih, E. 2017/162, K. 2018/100 sayılı kararı, § 104.

⁶⁵⁴ Karacsony/Macaristan Başvurusu, AİHM, § 142-147; Mendel, s. 132.

⁶⁵⁵ İngiltere’de milletvekillerinin ifade hürriyeti hakkında bağımsızlık komitesi bulunmaktadır. Milletvekili hakkında şikayet olması durumunda komite bu durumu incelemekte ve hazırladığı raporu parlamentoya göndermektedir. Milletvekili hakkındaki şikayetten dolayı, parlamentonun yönetsel bağımsızlığı çerçevesinde idari ve mali yaptırıma tabi olabilmektedir. Hapis cezası veya tutuklama yetkisi uzun yıllardır kullanılmamaktadır (Akyürek, s. 178; Constitution Society, s. 23-24).

⁶⁵⁶ İsbir, s. 846.

Mecliste düzenin sağlanmaması, düşüncelerin özgürce açıklanması ve yasama faaliyetlerine katılmada daha büyük bir engel teşkil etmektedir. İktüzüğe uyulmamasının bazı hukuki sonuçlarının bulunması da, yasama sorumsuzluğunun idari açıdan koruma sağlamadığını göstermektedir⁶⁵⁷. Burada dikkat edilmesi gereken husus, İktüzük hükümleriyle muhalif milletvekillerinin⁶⁵⁸ ifade hürriyetinin kısıtlanması ve meclisteki etkinliklerinin azaltılması sonucuna gidecek hükümler getirilmemesidir⁶⁵⁹. Milletvekilinin, meclis çalışmasına diğer milletvekilleriyle eşit olarak katılamaması, eşit söz hakkının bulunmaması, özgürce düşüncesini ifade edememesi, yasama sorumsuzluğunun kısıtlanması veya engellenmesidir. Yasama sorumsuzluğu güvencesi, milletvekilinin meclis çalışmasına özgürce katılım sağlaması için getirilmiştir. Aksine davranışlar, yasama sorumsuzluğuyla uyumsuzdur⁶⁶⁰. AYM'nin, TBMM İktüzüğünde Değişiklik Yapılmasına Dair Karar'ın iptali başvurusundaki bazı iptal gerekçelerinden birisi de⁶⁶¹, İktüzüğe, soyut ve belirsiz kurallar koyularak muhalif milletvekillerinin düşüncelerini açıklamaları ve meclis faaliyetlerine katılmalarının engellenmesidir⁶⁶².

AIHM kararlarına bakıldığında, milletvekillerine verilen idari yaptırımları yasama sorumsuzluğu kapsamında değil, genel AIHS ölçütleri kapsamında, yani özellikle verilen yaptırımın ölçülü olup olmadığı bağlamında incelemektedir. Meclisin otoritesi ve yaptırım hakkı kabul edilmekle birlikte, uygulanan yaptırımın demokratik toplumda gerekli olup olmadığı araştırılmaktadır. Makradulı/Makedonya, Szel ve Diğerleri/Macaristan kararlarında, başvuruda bulunan milletvekillerinin meclisteki konuşmaları nedeniyle, meclis tarafından idari para cezasına

⁶⁵⁷ Yüksel, Uluslararası, s. 1298; Locke, s. 131; Akkan, s. 908.

⁶⁵⁸ Ziya Paşa, “İnsanların Düşünce Farklılıkları Göstermesi Rahmettir”, *Liberal Düşünce*, C. 7, S. 27, Y. 2002, s. 15-16.

⁶⁵⁹ Feyzioğlu, s. 26; Palma, Venedik Komisyonu, 6.03.2014 tarih, § 50.

⁶⁶⁰ Palma, Venedik Komisyonu, 6.03.2014 tarih, § 38; Mendel, s. 85.

⁶⁶¹ AYM, 17.10.2018 tarih, E. 2017/162, K. 2018/100 sayılı kararı, § 107-134.

⁶⁶² AYM, 17.10.2018 tarih, E. 2017/162, K. 2018/100 sayılı kararı, § 113-116.

hükmedilmesini, “para cezasının miktarının fazlalığı” nedeniyle, demokratik toplumda orantısız bulmuştur⁶⁶³.

2. Disiplin Cezaları ve Uygulamadan Örnekler

Yasama sorumsuzluğunun idari yaptırımlarla ilişkisini ve bu bağlamda idari yaptırımların yasama sorumsuzluğu kapsamına girip girmediği konusunda daha doğru bir sonuca varabilmek için aşağıda bazı örnek yaptırımlara ve bu bağlamda analizine yer verilecektir.

a) Uyarma Cezası

Uyarma cezası, İçtüzüğün 157. maddesinde düzenlenmiştir. Meclis başkanı tarafından takdir edilmektedir. Söz kesmek, sükûneti ve çalışma düzenini bozmak, şahsi meselerle (şahsiyat) uğraşmak, uyarma cezasının sebepleridir. Aynı birleşimde iki kez uyarma cezası alan milletvekilinin birleşim sonuna kadar söz söylemesi, genel kurulun işaretiyle oyuyla yasaklanabilir⁶⁶⁴. Örneğin, Milletvekili K.G., konuştuğu konunun dışına çıkmasından ötürü, 2 kez uyarıldıktan sonra, Başkanın teklifinin kabulüyle, konuşması kesilmiştir⁶⁶⁵.

Konuyla ilgili başka disiplin cezası örnekleri de verilebilir. Örneğin, 29.02.2012 tarihli birleşimde, milletvekili A.T.’nin Kurtuluş Savaşıyla ilgili sözlerinden dolayı mecliste tartışma yaşanmıştır. A.T.’nin konuşmaları, şahsiyatla uğraşmak olarak değerlendirilip, meclis başkanı tarafından uyarma cezası verilmiştir⁶⁶⁶. Aynı şekilde, milletvekili H.B.C.’nin, milletvekiline küfür etmesi, Meclis başkanına “Noter misin sen, eline yazı ver okut” sözlerine⁶⁶⁷ ve milletvekili

⁶⁶³ Makradulı/Makedonya Başvurusu, AİHM, 19.07.2018 tarih, B. No. 2013/24133; Szel ve Diğerleri/Macaristan Başvurusu, AİHM, 16.09.2014 tarih, B. No. 2013/44357.

⁶⁶⁴ TBMM İçtüzüğü md. 157-159.

⁶⁶⁵ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem24/yil2/bas/b017m.htm> (E. 1.1.2021), Yasama Dönemi ve Yılı 24/2, B. 17, Tarih 10.11.2011.

⁶⁶⁶ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d24/c015/tbmm24015072.pdf> (E. 13.01.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 24/2, B. 72, Tarih 29.02.2012.

⁶⁶⁷ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c030/tbmm17030117.pdf> (E. 26.12.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 17/3, B. 117, Tarih 10.07.1986.

Ö.Ö.'nin, Meclis Başkanının yanına gelerek, “*hadi ordan*” diye bağırmasına, uyarma cezası verilmiştir⁶⁶⁸.

b) Kınama Cezası

İçtüzüğün 160. maddesinde düzenlenen kınama cezası, TBMM Genel Kurulu tarafından işaretle oylama yöntemiyle takdir edilmektedir. TBMM bina ve eklentisine silahla girmek, kaba ve yaralayıcı söz söylemek, mecliste kavga etmek, meclisin çalışmaması için harekete kalkışmak, meclise pankart benzeri ürünler getirip kullanmak, kınama cezasını gerektiren söz ve eylemlerdir⁶⁶⁹. Bu konuda da çeşitli disiplin cezası örnekleri vermek mümkündür.

Örneğin, bazı milletvekilleri, milletvekiline karşı, “*biraz namus, biraz haysiyet, biraz onur, biraz şeref varsa...*”⁶⁷⁰ ve “*kes be şerefsiz, ne var, ne*”⁶⁷¹ ifadeleriyle, kaba ve yaralayıcı söz söylediği için kınama cezası almıştır.

Aynı şekilde, milletvekili O.S.’nin, milletvekiline yumruk atması⁶⁷²; milletvekili Y.D.’nin, elindeki çantayı milletvekiline atması⁶⁷³; bazı milletvekillere, kürsüde pankart açtığı ve konuşma süresi bitmesine rağmen kürsüyü terk etmediği gerekçesiyle, kınama cezası verilmiştir⁶⁷⁴.

c) Meclisten Geçici Çıkarma Cezası

Meclisten geçici çıkarma cezası, TBMM Genel Kurulu tarafından basit çoğunlukla ve işaretle oylama yöntemiyle verilmektedir. Geçici çıkarma cezasının

⁶⁶⁸ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d26/c060/tbmm26060047.pdf> (E. 21.12.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 26/3, B. 47, Tarih 10.01.2018.

⁶⁶⁹ TBMM İçtüzüğü md. 160.

⁶⁷⁰ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem24/yil3/bas/b019m.htm> (E. 24.01.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 24/3, B. 19, Tarih 9.11.2012.

⁶⁷¹ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d26/c020/tbmm26020106.pdf> (E. 21.12.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 26/1, B. 106, Tarih 23.06.2016.

⁶⁷² <https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem24/yil4/bas/b051m.htm> (E. 23.01.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 24/4, B. 51, Tarih 23.01.2014.

⁶⁷³ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c028/tbmm17028100.pdf> (E. 18.01.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 17/3, B. 100, Tarih 01.5.1986.

⁶⁷⁴ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d23/c068/tbmm23068094.pdf> (E. 25.12.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 23/4, B. 94, Tarih 25.04.2010.

sonucunda milletvekili en çok üç birleşime kadar oturumlara katılamamaktadır. Disiplin cezası kararı sonrası, milletvekili genel kuruldan derhal çıkmakta veya çıkarılmaktadır⁶⁷⁵. İçtüzüğün 161. maddesine göre, meclisten çıkarma cezasını gerektiren fiillerin bir kısmı şunlardır: “Cumhurbaşkanına, Türkiye Büyük Millet Meclisine, başkanına, başkanlık divanına, milletvekiline, Türk Milletinin tarihine ve ortak geçmişine, Anayasanın ilk dört maddesinde çerçevesi çizilen Anayasal düzene hakaret etmek ve sövmek...Görüşmeler sırasında halkı veya devlet kuvvetlerini yahut kamu organ, kuruluş ve görevlilerini kanun dışı hareketlere, ayaklanmaya veya Anayasa hükümlerini bozmaya teşvik veya tahrik etmek”⁶⁷⁶.

İçtüzük hükümlerine göre, milletvekiline verilecek en ağır disiplin yaptırımını Meclisten çıkarılmadır. Meclisten çıkarılma cezası alan milletvekili, izin alarak kürsüden açıkça af dilemesi halinde, izleyen birleşimde Meclise girme hakkı⁶⁷⁷ kazanmaktadır⁶⁷⁸.

Bu yaptırım türü için de çeşitli örnekler verebiliriz. Örneğin, Milletvekili İ.İ.’nin, 27 Nisan 1960 tarihli birleşimde yaptığı konuşması, hükümeti ortadan kaldırmaya teşebbüs olarak yorumlanmış ve on iki birleşim meclisten çıkarılma cezası verilmiştir⁶⁷⁹. Aynı şekilde, bazı milletvekilleri, milletvekiline karşı, “eşekoğlu

⁶⁷⁵ İsbir, s. 840-841.

⁶⁷⁶ TBMM İçtüzüğü md. 161-163.

⁶⁷⁷ TBMM İçtüzüğü md. 163/4.

⁶⁷⁸ Af dilemesi nedeniyle izleyen birleşim milletvekilinin Meclise girebilmesi, en ağır disiplin yaptırımının uygulanmaması; Türklük, Cumhuriyet, TBMM’ye gibi hakaretlerin af dileme sebebiyle disiplin cezasına hükmedilmemesi eleştirilmektedir (İsbir, s. 845-846).

Disiplin yaptırımına maruz kalan milletvekilinin özür dilemesiyle cezasının af edilmesi uygulaması eski bir gelenektir. Avam Kamarasında yaşanan bir olayda, milletvekili diğer milletvekiline mektup yazmıştır. 1911 tarihli bu yazı, hem milletvekiline hem Kamara’ya iftira ve hakaret kabul edilerek mektup sahibine 1 hafta Kamara’dan çıkarma cezası verilmiştir. Milletvekili hem meclisten hem mektupta ismi geçen milletvekilinden özür dilediği için cezası af edilmiştir (May, s. 83).

⁶⁷⁹ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d11/c013/tbmm11013061.pdf> (E. 23.01.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 11/3, B. 61, Tarih 27.04.1960. Benzer karar bkz. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/CS_/t09/c059/cs_09059083.pdf (E. 22.01.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 14/2, B. 83, Tarih 25.06.1970.

eşek” dediği; meclis kürsüsünden bardak fırlattığı⁶⁸⁰ için Meclisten çıkarma cezası almıştır.

Bu bağlamda bir başka örnekte, bazı milletvekillerinin soykırım açıklamalarıyla, Türk Milletine⁶⁸¹; “İŞİD kafası”⁶⁸² benzetmesiyle, Meclis Başkanına; “*bal kabağı gibi bir laf söylenmez*” anlatımıyla, Cumhurbaşkanına; hakaret ettiği gerekçesiyle⁶⁸³, Meclisten geçici çıkarma cezası verilmiştir.

Vereceğimiz son örnek olay, Osman Bölükbaşı’nın dokunulmazlığının kaldırıldığı karardır. Bu karar, doktrinde eleştirilmektedir. 12 Haziran 1957 tarihli birleşimde, Kırşehir milletvekili Osman bölükbaşı, seçildiği ilin ilçe yapılmasına tepkisini, “*köpekler, namussuzlar, haysiyetsizler, zalimin uşakları, namussuz olmanız bu kanunu bu şekilde çıkarmazdınız*” ifadeleriyle anlatmıştır. Ayrıca, meclisten çıkarken TBMM’nin şahsına hakaret ettiği iddia edilmiştir. Milletvekili, Meclisten çıkarma cezası almasına rağmen, TBMM, bu sözleri sorumsuzluk kapsamında kabul etmeyerek dokunulmazlığını kaldırmış ve Ceza Kanunu hükümlerine göre yargılanmıştır⁶⁸⁴. Disiplin yaptırımını dışında milletvekilinin dokunulmazlığı kaldırılarak ceza yargılamasına tabii tutulması haklı olarak doktrinde eleştirilmektedir. Milletvekilinin açıklamalarının ağır ve sert olması, uygulanacak yaptırımın TBMM tarafından ve İçtüzük hükümlerine göre olması gerektiğini değiştirmeyecektir⁶⁸⁵.

Yukarıda görüldüğü gibi aslında yasama sorumsuzluğu kapsamında olan birçok konuşma, söz ve hakaret nedeniyle milletvekillerine idari disiplin cezası verilmiştir.

⁶⁸⁰ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d18/c043/tbmm18043098.pdf> (E. 12.01.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 18/3, B. 98, Tarih 4.4.1990.

⁶⁸¹ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d26/c031/tbmm26031057.pdf> (E. 21.12.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 26/2, B. 57, Tarih 13.01.2017.

⁶⁸² <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d26/c016/tbmm26016082.pdf> (E. 21.12.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 26/1, B. 82, Tarih 27.04.2016.

⁶⁸³ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d24/c055/tbmm24055130.pdf> (E. 23.01.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 24/3, B. 130, Tarih 4.07.2013.

⁶⁸⁴ Kırşehir Milletvekili Osman Bölükbaşı TBMM Dokunulmazlık kararı, RG. 26.6.1957/9643. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/9643.pdf.htm> (E. 5.10.2019); Arsel, s. 252; Mumcu, s. 79-82.

⁶⁸⁵ Arsel, s. 254; Mumcu, s. 83.

Burada, uyarma, kınama ve meclisten geçici çıkarma cezası örneklerinden hareketle yasama sorumsuzluğu ile idari yaptırımın ilişkisini değerlendirmek gerekmektedir. Uyarma cezasında, “söz kesmek, şahsiyetle uğraşmak”; kınama cezasında, “kaba ve yaralayıcı söz söylemek, mecliste pankart açmak”; meclisten geçici çıkarma cezasında, İçtüzüğün 161. maddesinde sayılan “kişi ve kurumlara hakaret etmek ve sövmek, halkı veya devlet kuvvetlerini belli şeylere teşvik ve tahrik” yasama sorumsuzluğu kapsamına giren oy, söz ve düşünce açıklaması mahiyetinde olabilecektir. Bu bağlamda idari yaptırımların çoğunluk milletvekilleri tarafından suiistimal edilerek yasama sorumsuzluğunun varlığını anlamsız kılacak keyfi bir uygulamaya dönüştürülmemesi gerekir. Objektif ve orantılı bir şekilde Meclis iç düzenini sağlamak gayesiyle uygulanmalıdır. Bu tür fiiller nedeniyle iktidar vekillerinin azınlığa ve muhalefete baskı yapma tehlikesi vardır. Bu nedenle, hem bu tür fiilleri İçtüzükte düzenlerken hem de uygularken, ifade hürriyeti ile Meclisin çalışma düzeninin sağlanması arasında denge kurulmalıdır⁶⁸⁶.

Meclisin yönetsel bağımsızlığı ve idari sorumluluk, yasama sorumsuzluğu kurumu ile uyumlu olmalıdır. Vekillerin sadece Meclise karşı sorumlu olması, ülkedeki hukuk sistemi ile yasama sorumsuzluğu arasında bir takım çatışmaları meydana getirmektedir. Milletvekilinin hukuki ve cezai sorumluluğunun bulunmaması, “rahatsız verici” görülebilir. Yasama sorumsuzluğuna getirilen eleştiriler, ancak etkin bir Meclis denetimi sayesinde bertaraf edilecektir⁶⁸⁷. Parlamento, yasama sorumsuzluğunun ortaya çıktığı ilk andan itibaren vekil üzerinde denetim kurmuştur⁶⁸⁸. Vekilin davranışının kapsamı, izlenecek süreç ve gerek görülürse milletvekilinin sorumluluğuna gidilmesindeki tek söz sahibi olmuştur⁶⁸⁹. Türkiye, sorumsuzluk kurumunu, Anayasanın 83. maddesinde hüküm altına aldığı biçimde, yani mutlak nitelikte sürdürmek istiyorsa, bu konuda daimi komisyon

⁶⁸⁶ Venedik Komisyonu, Ç. No. 714/2013, § 24.

⁶⁸⁷ House of Lords, “*Parliamentary Freedom of Speech and the Rule of Law Debate on 23 May 2019*”, <https://lordslibrary.parliament.uk/research-briefings/lln-2019-0058> (E. 24.04.2021), s. 4-5.

⁶⁸⁸ Venedik Komisyonu, Ç. No. 714/2013, § 97-100.

⁶⁸⁹ Teziç, Türk, s. 21.

kurması zaruridir. Komisyona, “yasama bağısıklığı komisyonu” ismi verilebilir. Yasama dokunulmazlığı kurumunun da komisyon faaliyetlerine dahil olması Anayasanın 83. maddesine uygun olacaktır. Komisyonun görevlerini, yasama sorumsuzluğunun işleyişini denetleme, disiplin süreçlerine katılma, ilgili kurumlarla koordinasyonu sağlama, izin verme ve şikayetleri kabul etme olarak ifade edebiliriz⁶⁹⁰.

C. Hukuki Sorumsuzluk

1. Haksız Fiil Sorumsuzluğunun Olup Olmadığına Dair Tartışmalar

Yasama sorumsuzluğunun hukuki sorumsuzluğu kapsayıp kapsamadığı konusunda görüş birliği bulunmamaktadır⁶⁹¹. Yasama sorumsuzluğunun hukuki açıdan kapsamı, yüksek yargı ve doktrin arasında ihtilaflı olduğu gibi doktrinin kendi içinde de ihtilaflıdır⁶⁹².

Yasama sorumsuzluğunu, “mutlak” kabul eden görüşe göre, Anayasa, milletvekilinin “sorumlu tutulamayacağını” düzenlemiştir. Anayasanın 83. maddesinin hükmü, cezai veya hukuki şeklinde herhangi bir ayırım getirmemiştir. Cezai sorumsuzluk ve hukuki sorumluluk diyerek ayırım yapılması, Anayasaya aykırı ve kamu yararıyla uyumsuzdur⁶⁹³. Yasama sorumsuzluğu kapsamına, ceza hukukunda mutlak, medeni hukukta nispi demek, Anayasa koyucunun getirmediği bir istisnayı yorum yöntemiyle oluşturmaktır. Bazı ülkeler, sorumsuzluğun kapsamına istisna getirmiştir. Anayasa koyucunun iradesi bu yönde olsaydı, bu hususta açık bir düzenleme getirirdi. Bu görüşte, milletvekilinin, meclis çalışmasında açıkladığı düşüncesinden dolayı, tazminat hukuku açısından da sorumsuz olacağı ifade edilmektedir⁶⁹⁴.

⁶⁹⁰ Kanada Senatosu, *Parliamentary Privilege: Then and Now*, Report of the Standing Committee on Rules, Procedures and the Rights of Parliament, Haziran 2019, s. 20-21.

⁶⁹¹ Can/Aktaş, s. 63.

⁶⁹² Cüneyt, Uluslararası, s. 1296; Eren, s. 469.

⁶⁹³ Aktaş, s. 9.

⁶⁹⁴ Özcan, s. 104; Kıratlı, s. 55; Feyzioğlu, s. 25-26; Gözler, Türk, s. 549; Teziç, Anayasa, s. 449; Dönmezer/Erman, s. 251-252; Yalçın, s. 224; Döner, Parlamenter, s. 53; Kaplan, s. 186;

Aksi yönde, milletvekilinin tazminat sorumluluğunu savunan görüşe göre, yasama sorumsuzluğunun kapsamı açısından, ceza ve hukuk disiplinleri arasında ayırım yapılması gerekmektedir. Çünkü ceza ve hukuk disiplinlerinin sorumluluk sebebi, amacı ve sonuçları farklıdır. Milletvekili davranışları suç unsuru oluştursa bile, cezai sorumsuzluk gereğince vekile ceza verilmemektedir. Bu durum, milletvekili için cezasızlık sebebidir. Milletvekilinin cezai sorumsuzluğu, hukuka uygunluk sebebi oluşturmadığı için, haksız fiil sorumluluğu gereğince milletvekilinin tazminat sorumluluğuna gidilebilir. Bu görüşe göre, milletvekili, temsil göreviyle bağdaşmayan, kasıtlı ve kişisel davranışlarından sorumlu olmalıdır. Yasama sorumsuzluğu, kişinin şeref ve haysiyetinin ihlal edilmesini görmezden gelmeyi amaçlamaz⁶⁹⁵.

2. Hukuki Kapsamın Mutlaklığı

Yasama sorumsuzluğunun kapsadığı cezai ve hukuki sorumsuzluk alanlarının sonuçlarının farklı olduğu ifade edilmektedir. Bu bağlamda, sorumsuzluk kurumu cezai açıdan “mutlak”, hukuki açıdan “nispi” kabul edilmektedir⁶⁹⁶. Bu ayırım, kamu yararı amacıyla bağdaşmamaktadır. Milletvekillerinin yasama sorumsuzluğu şartlarında ortaya çıkan davranışlarının, haksız fiil sorumluluğu hükümlerine göre değerlendirilmemesi gerekmektedir. Yasama sorumsuzluğu, milletvekillerini (Anayasa md. 83), hukuk disiplinlerine göre herhangi bir ayırım yapmaksızın yargı denetiminden muaf tutmaktadır⁶⁹⁷. Kurum, milletvekilinin yargı sisteminde hesap vermemesini sağlamaktadır⁶⁹⁸. Kurumun amaçlarından birisi, muhalif milletvekillerinin seslerini özgürce duyurmalarıdır. Milletvekilinin tazminat

İyimaya, Parlamentoda, s. 37; Arsel, s. 254; Başgil, s. 14; Eren, s. 469; Özek, Mutlak, s. 97; Aksoy, s. 13; Can/Aktaş, s. 75-76.

⁶⁹⁵ Akyürek, s. 188; Keskinsoy, s. 118-120; Atar, s. 243; Özgenç, s. 536; Ünal, s. 16-17; Açıkan, s. 94.

⁶⁹⁶ Akyürek, s. 193; Keskinsoy, s. 153; Özgenç, s. 536; Ünal, s. 16-17; Açıkan, s. 94.

⁶⁹⁷ May, s. 89; Anayurt, s. 618.

⁶⁹⁸ Hardt, s. 200.

sorumluluğuna gidilmesiyle, ceza hukukunda ulaşamayacak sonuca yargılama süreçleriyle hukuk davalarının etkisi ile ulaşılabilir⁶⁹⁹.

Milletvekiline tazminat sorumluluğu atfetmek, yasama sorumsuzluğunun kamu düzenine aitlik ve süreklilik niteliklerine de aykırıdır. Yasama sorumsuzluğu, kamu düzenine ait olma niteliği gereğince kaldırılmamakta ve feragat edilmemekteyken⁷⁰⁰, tazminat sorumluluğu aracılığıyla dolaylı olarak kaldırılmaktadır. Milletvekilinin, görev süresi içerisinde açıkladığı sözlerinin yasama dönemini aşarak, yargılanmasına devam edilmesi, sorumsuzluğun, “süresiz, görev bittikten sonra da devam edeceği” ifadesine ve niteliğine⁷⁰¹ de, uygun değildir. Bir somut olay üzerinden bu durumu açıklayabiliriz. Örneğin, milletvekili K.K.’nin grup toplantısındaki açıklamaları, 24. Yasama döneminde gerçekleşmiştir. Sözler için açılan tazminat davasında ise, AYM kararını 25.10.2017 tarihinde vermiştir. Tazminat davası, AİHM’nin 27.10.2020 tarihindeki kararıyla, 27. Yasama döneminde kesin sonuca ulaşmıştır⁷⁰². Görüldüğü gibi 24. Yasama döneminde sorumsuzluk kapsamındaki ifadeleri nedeniyle, süreklilik niteliğine aykırı bir şekilde tazminata mahkum edilmiştir.

Tazminat davası, manevi açıdan milletvekili davranışlarının parasal karşılığını belirlemektedir ve hakimın geniş takdir yetkisini içermektedir⁷⁰³. Hakimın tazminat kararı, salt cezalandırma amacına dönüşebilir⁷⁰⁴. Doktrinde, manevi tazminat davasının niteliğinin, “telafi” veya “özel hukuk cezası” olduğu şeklinde görüşler

⁶⁹⁹ Can/Aktaş, s. 76.

⁷⁰⁰ Yalçın, s. 238; Feyzioğlu, s. 26; Döner, Parlamento, s. 54; Kıratlı, s. 70; Akyürek, s. 190; Yolcu, s. 383; Kart/Türkiye Başvurusu, AİHM, s. 8-9.

⁷⁰¹ Özbudun, Yasama, s. 111; Yalçın, s. 237; Kıratlı, s. 69; Feyzioğlu, s. 25; Döner, Parlamento, s. 54.

⁷⁰² Kılıçdaroğlu/Türkiye Başvurusu, AİHM, 27.10.2020 tarih, B. No. 2018/16558. AYM, K.K.’nin siyasi parti grup toplantısındaki sözlerinden dolayı tazminat ödemesini ihlal olarak görmemiştir. AİHM, K.K.’nin davasını siyasi ifade hürriyetinin ihlali olarak kabul etmiştir.

⁷⁰³ Ahmet M. Kılıçoğlu, *Borçlar Hukuku Genel Hükümler*, Genişletilmiş 13. bs., Turhan Kitapevi, Ankara 2013, s. 339-350; Müzeyyen Eroğlu Durkal, “Tam Yargı Davalarında Manevi Tazminat”, *TBB*, C. 131, Y. 2017, s. 189.

⁷⁰⁴ Pakdemirli/Türkiye Başvurusu, AİHM, 22.02.2005 tarih, B. No. 35839/97.

bulunmaktadır⁷⁰⁵. Tazminatın niteliğinin telafi veya ceza, miktarının düşük veya yüksek olması, milletvekillerinin, yargı baskısına maruz kalacağı gerçeğini değiştirmeyecektir⁷⁰⁶.

AYM, bir partinin genel başkanı olan milletvekilinin, parti grup toplantısındaki sözlerini siyasi ifade hürriyeti kapsamında kabul etmemiştir. Kararda, “başvurucunun tazminat ile cezalandırılmasının toplumsal ihtiyacı karşıladığı ve dolayısıyla “demokratik bir toplumda gerekli” olduğu...” şeklinde hüküm tesis edilmiştir⁷⁰⁷. Tazminat davası, milletvekilinin düşüncelerini açıklamasında mali külfet sebebiyle caydırıcı etki yaratmaktadır ve cezalandırma amacıyla kullanılabilir. Yargıtay, siyasetçi (eski milletvekili, bakan) Ekrem Pakdemirli’nin, Süleyman Demirel’e söylediği sözlerinden dolayı, Cumhurbaşkanı’na hakaretten 7.925.780.000 TL (1997 yılında yaklaşık 60.000 Euro) tazminat ödemesini onamıştır. AİHM’ye göre, bu miktar Türkiye’deki mahkemelerin verdiği en yüksek tazminat miktarıdır. Hakim, tazminatı hukuki bir cezaya dönüştürmüştür. Bu nedenle, tazminat miktarı, orantılı ve demokratik bir toplumda gerekli değildir. AİHM’nin kararında, Pakdemirli’ye, zararının telafisi amacıyla 35.000 Euro tazminat ödenmesine hükmedilmiştir⁷⁰⁸.

Yargı kararlarında, meclis çalışmasındaki milletvekilinin söz ve düşüncesiyle ilgili sorumluluğun tespiti, “*yasama sorumsuzluğu mutlak ama sınırsız derecede mutlak değildir*”⁷⁰⁹ şeklinde yapılmaktadır. Milletvekili, yasama sorumsuzluğu şartlarını sağlamasına rağmen, sınırı aştığı gerekçesiyle, tazminata maruz kalabilmektedir⁷¹⁰. Özellikle uygulamada, milletvekili davranışları, “salt yasama

⁷⁰⁵ Kılıçoğlu, s. 357-358; Haluk Tandoğan, “Şahsiyetin Akit Dışı İhlâllere Karşı Korunmasının İşleyiş Tarzı ve Basın Yoluyla Olan İhlâllere Karşı Özel Hayatın Korunması”, *AÜHFD*, C. 19, Y. 1962, s. 14-15; Durkal, s. 184-188.

⁷⁰⁶ Hayek, s. 81; Turhan, *Parlamentarizm*, s. 897; Mendel, s. 99; Küçük, *Anayasa*, s. 32-33; Aybar, s. 13; Selçuk, s. 9.

⁷⁰⁷ Kemal Kılıçdaroğlu Başvurusu, AYM, 25.10.2017 tarih, B. No. 2014/1577, § 69.

⁷⁰⁸ Pakdemirli/Türkiye Başvurusu, AİHM, 22.02.2005 tarih, B. No. 35839/97.

⁷⁰⁹ Yargıtay 4. HD., 03.12.2015 tarih, E. 2014/16729, K. 2015/14144 sayılı kararı; AYM, 21.03.1994 tarih, E. 1994/17, K. 1994/36 sayılı kararı.

⁷¹⁰ Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, 04.04.1984 tarih, E. 1981/4-1161, K. 1984/365 sayılı kararı.

faaliyeti” gibi soyut ve dar kavramlarla sınırlandırılmaktadır⁷¹¹. Milletvekili, kamu yararı amacıyla objektif statü içerisinde kurumun güvencesindedir. Milletvekillerinin yasama sorumsuzluğu şartlarında ortaya çıkan oy, söz ve düşünce açıklamasında, temsil görevinin yerine getirilip getirilmediği veya kamu yararı amacı dışında kasıtlı hareket edilip edilmediği araştırmasına tabi tutulması, Anayasanın 83. maddesinden kaynaklanmayan bir değerlendirmedir⁷¹². Yasama sorumsuzluğu, milletvekillerinin özel ifade hürriyetidir⁷¹³. Kötüye kullanmayı araştırmak, sorumsuzluk kurumunun sağladığı güvencenin ihlal edilmesine yol açabilir⁷¹⁴. Laferriere’nin de belirttiği gibi, *“milletvekili olmayan bir kimse tarafından söylendiği takdirde...maddi ve manevi tazminata maruz bırakacak mahiyetteki suçlardan dolayı parlamento azası mutlak sorumsuzluktan faydalanır”*⁷¹⁵.

Milletvekilinin açıklamaları karşı taraf hakkında hatalı ve menfaatine zarar verici sonuçlar oluştursa dahi⁷¹⁶, yasama sorumsuzluğunun hukuki kapsamı nedeniyle, milletvekili, tazminat davasının tarafı olamayacaktır. Çünkü, Türkiye’de, yasama sorumsuzluğunun istisnası düzenlenmemiştir. Sorumsuzluğu, yorum yoluyla bir yargı denetimine tabi tutmak, yasama ve yargı organları arasındaki güçler ayrılığı dengesini, yasama aleyhine bozmaktır⁷¹⁷. Milletvekilinin, milletvekilleri hakkındaki açıklamalarına, TBMM İçtüzüğü hükümlerine göre disiplin cezası uygulanabilir⁷¹⁸. Ayrıca, 3071 sayılı Dilekçe Hakkının Kullanılmasına Dair Kanun gereğince, milletvekilinin açıklamalarının muhatabı üçüncü kişi, TBMM Dilekçe Komisyonuna müracaat edebilir⁷¹⁹. AİHM kararlarında⁷²⁰ ve Venedik Komisyonun bir raporunda⁷²¹

⁷¹¹ Yargıtay 4. HD., 12.01.2009 tarih, E. 2008/5670, K. 2009/228 sayılı kararı.

⁷¹² Özek, Mutlak, s. 95.

⁷¹³ AYM, 17.10.2018 tarih, E. 2017/162, K. 2018/100 sayılı kararı, § 117.

⁷¹⁴ Mendel, s. 133.

⁷¹⁵ Akkan, s. 901.

⁷¹⁶ Mehmet Ünal, “Manevi Tazminat ve Bu Tazminat Çeşidinde Kusurun Rolü”, *AÜHFD*, C. 35, S. 1, Y. 1978, s. 399.

⁷¹⁷ Hardt, s. 189; A/İngiltere Başvurusu, AİHM, § 22, 25, 27, 69.

⁷¹⁸ Eren, s. 482; İsbir, s. 829.

⁷¹⁹ TBMM İçtüzüğü’nün 115. maddesi, *“Dilekçe Komisyonu, Türk vatandaşlarının ve karşılıklılık esaslı gözetilmek kaydıyla Türkiye’de ikamet eden yabancıların kendileriyle veya*

da benzer şekilde bazı görüşler bulunmaktadır. Yasama sorumsuzluğunu mutlak olarak belirlemiş ülkelerin, milletvekili hakkındaki şikâyetlerin ulaştırabileceği bir düzenleme sistemi belirlemesi tavsiye edilmektedir. Örneğin, İngiltere Parlamentosunun disiplin sistemi, Bağışıklıklar Komitesinin faaliyetleri⁷²², milletvekili hakkındaki şikâyetlerin ulaştırılması için yeterli görülmektedir⁷²³. Türkiye de, tavsiyeyi göz önünde bulundurarak Dilekçe Komisyonunu güçlendirebilir.

AİHM'nin bir kararında belirttiği gibi, milletvekilini, yasama sorumsuzluğu güvencesiyle korumak, devletin ve toplumun beğenmediği, alışılmışın dışında, şok eden düşünce ve beklenmedik haberlere⁷²⁴ yaşama imkanı tanımaktır. Muhalif milletvekillerinin yargı baskısına maruz kalmaması için, meclis çalışmasındaki oy, söz ve düşüncelerinin hukuki sorumsuzluk kapsamında kalması, çoğulculuğun⁷²⁵ ve demokratik toplumun gereklerinden birisidir⁷²⁶.

Milletvekilinin, meclis çalışmasındaki açıklamalarının yargıya intikal ettirilememesi, mahkemeye erişim hakkının da ihlali değildir. Çünkü, sorumsuzluk mutlak nitelikteyken, mahkemeye erişim hakkı mutlak değildir⁷²⁷. Türkiye,

kamu ile ilgili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına gönderdikleri dilek ve şikâyetleri inceler”.

İçtüzüğün 116. maddesi, “1. Belli bir konuyu ihtiva etmeyen, 2. Yeni bir kanunu veya bir kanun değişikliğini gerektiren, 3. Yargı mercilerinin görevine giren konularla ilgili olan veya haklarında bu merciler tarafından verilmiş bir karar bulunan, 4. Yetkili idari makamlarca verilen kesin cevap suretini ihtiva etmeyen, 5. Kanunun dilekçede bulunmasını zorunlu gördüğü şartlardan herhangi birini taşımayan, Dilekçelerin görüşülemeyeceğini karara bağlar”.

⁷²⁰ Demicoli/Malta Başvurusu, AİHM, 27.08.1991 tarih, B. No. 1987/13051; A/İngiltere Başvurusu, AİHM, § 86-88.

⁷²¹ Venedik Komisyonu, Ç. No. 714/2013, § 97-100.

⁷²² Constitution Society, s. 60-65.

⁷²³ A/İngiltere Başvurusu, AİHM, § 86-88.

⁷²⁴ Arslan, Anayasa, s. 208.

⁷²⁵ Selçuk, s. 9; Mendel, s. 87.

⁷²⁶ Aksoy, s. 11; Kaplan, s. 185.

⁷²⁷ A/İngiltere Başvurusu, AİHM; De Jorio/İtalya Başvurusu, AİHM; Lelo/İtalya Başvurusu, AİHM.

Anayasanın 83. maddesinde, “*sorumlu tutulamaz*” hükmüyle, kuruma istisna getirmemiştir. Anayasa koyucu, kuruma yargı yolunu kapatmıştır⁷²⁸. Bununla birlikte Anayasalarında kuruma istisna getiren bazı ülkeler de bulunmaktadır⁷²⁹.

3. Mahkeme Kararları

AYM ve Yargıtay, milletvekillerinin meclis çalışmasındaki oy, söz ve düşünce açıklamalarının hukuki kapsamını, “*sorumsuzluk mutlak şekilde sınırsız değildir*” ilkesi kapsamında değerlendirmektedir. Milletvekili, yasama sorumsuzluğunun hukuki kapsamında sorumlu kabul edilmektedir. Meclis çalışmasındaki milletvekili hakkında tazminat davası açılabilmektedir⁷³⁰. AYM, hukuki sorumsuzluğun kapsamını değerlendirirken, Yargıtay’ın emsal kararlarına atıf yapmakta ve gerekçesine katılmaktadır. Yargıtay, kimi kararlarında milletvekilinin hukuki bakımdan sorumlu tutulabileceğini şu gerekçelerle ortaya koymuştur: “*Anayasanın 83. maddesine göre meclis üyeleri meclis çalışmalarındaki oy ve sözlerinden, mecliste ileri sürdükleri düşüncelerden ve bunları meclis dışında tekrarlamak ve açığa vurmaktan sorumlu tutulamazlar iseler de, bu sorumsuzluk mutlak bir şekilde sınırsız değildir. Anayasanın bu ilkesinin kötüye kullanılıp kullanılmadığı değerlendirilirken özellikle (kamu yararı-kişisel yarar) dengesinin iyi kurulması gerekmektedir. Bir milletvekili sırf kişisel kinini tatmin için bir kimseye, başkasının kişilik değerlerine saldırı teşkil edecek konuşma yapmışsa bu kişinin milletvekili dokunulmazlığından yararlandırılması dokunulmazlık kurumunun amacı ile bağdaşmaz*”⁷³¹.

⁷²⁸ Başgil, s. 14; Eren, s. 469; Özek, Mutlak, s. 97; Aksoy, s. 13; Can/Aktaş, s. 75-76; Yalçın, s. 224.

⁷²⁹ Ünal, s. 10.

⁷³⁰ Özcan, s. 85.

⁷³¹ Yargıtay 4. HD., 30.10.2013 tarih, E. 2012/17724, K. 2013/16574 sayılı kararı. Yargıtay’ın emsal kabul edilen kararları: Yargıtay 4. HD., 8.7.1966 tarih, E. 1965/3490, K. 1966/7470 sayılı kararı ve Yargıtay 4. HD., 8.7.1966 tarih, E. 1966/8647, K. 1966/7471 sayılı kararı; Ömer Keskinsoy, “Yargıtay Kararları Doğrultusunda Yasama Sorumsuzluğunun Tazminat Sorumluluğu Açısından Sınırları”, *TBB*, S. 66, Y. 2006, s. 174.

AYM, milletvekilinin tazminat davasını⁷³², Anayasanın 83. maddesine göre değerlendirmeksizin, doğrudan Anayasanın 26. maddesindeki siyasi ifade hürriyeti ve Anayasanın 13. maddesindeki güvence ölçütlerine göre değerlendirerek hüküm tesis etmektedir⁷³³. Açıklanan düşüncenin makul sınırlarda kalması gerektiğini belirtmekle birlikte, Yargıtay, son dönem kararları hariç, milletvekilinin taraf olduğu davalarda en azından Anayasanın 83. maddesindeki şartların davada oluşup oluşmadığını incelemiştir.

a) Yargıtay Kararları

Yargıtay'ın milletvekillerinin yasama sorumsuzluğu kapsamındaki fiillerinden dolayı hukuki sorumsuzluğu konusunda farklı kararları vardır. Bazı kararlarda, sorumsuzluğun mutlak olduğundan tazminata hükmedilemeyeceğine karar vermiştir. Örneğin, Yargıtay, 1950 yılındaki bir kararında⁷³⁴ sorumsuzluğun mutlak olduğunu, milletvekilinin hukuki sorumluluğunun doğmadığını belirterek tazminat talebini reddetmiştir. Yargıtay, 1958 yılındaki başka bir kararında görüşünü devam ettirerek sorumsuzluğun kapsamını, “...mebus hakkında cezai takibat yapılamaz, mebus cezalandırılmaz gibi bir ibarenin kullanılması gerekirdi. Halbuki madde de mutlak mesuliyetsizlikten bahsedildiğine göre bunu hem ceza hem mali sahaya teşmil ve böylece kabul etmek zaruridir”⁷³⁵ şeklinde tarif etmiştir.

Yargıtay, 1966 yılında görüşünü değiştirmiştir. Bu görüşünü günümüzde de devam ettirmektedir. Yargıtay 4. Hukuk Dairesi'nin bu kararından itibaren⁷³⁶ milletvekilinin davranışı tazminat bakımından değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Yargıtay 4. Hukuk Dairesi'nin bu kararı, yasama sorumsuzluğu alanında emsal kabul edilmektedir. Kararının gerekçesinin bir kısmı şu şekildedir: “Sorumsuzluğun mutlak derecede sınırsız olmadığı; temsil görevinin yerine getirilmesi ve kamu yararı amacı

⁷³² İsa Gök Başvurusu, AYM, 12.09.2018 tarih, B. No. 2015/805.

⁷³³ Kemal Kılıçdaroğlu Başvurusu, AYM, 08.05.2019 tarih, B. No. 2015/5633.

⁷³⁴ Yargıtay, 22.06.1950 tarih, E. 1950/2818, K. 1950/7902 sayılı kararı.

⁷³⁵ Dursun, s. 81; Yargıtay 4.HD., 16.07.1958 tarih, E. 1958/12171, K. 1958/5006 sayılı kararı.

⁷³⁶ Yargıtay 4. HD., 08.07.1966 tarih, E. 1965/3490, K. 1966/7470 sayılı kararı.

dışında kasıtlı hareketlerle yapılan, meclis çalışmasıyla ilgisi olmayan durumlarda tazminat isteminin mümkün olduğu...⁷³⁷”.

Burada çeşitli örnek kararlarla konuyu daha ayrıntılı şekilde ele almak istiyoruz. Birinci örnekte, tahkim yasası görüşmesinde, davalı milletvekili oturduğu yerden, kürsüde konuşan milletvekiline, “*sen yalan söylüyorsun, riya yapıyorsun*” sözleri ile sataşmada bulunmasından dolayı tazminat sorumluluğuna hükmedilmiştir. Mahkemeye göre dava konusu sözler “*...davacının eleştirileri karşısında, ona duyulan kişisel öfke ve kızgınlıkla yönelmiştir*”⁷³⁸. Mahkemenin değerlendirmesi isabetli değildir. Meclis çalışmasındaki oy, söz ve düşünce açıklaması, sadece görüş bildirmekle gerçekleşmemektedir. İleri sürülen değer yargıları, vaka iddiaları, karşılıklı söz düellosu, milletvekili konuşurken ona cevap vermek, savunma yapmak gibi yazılı veya sözlü bir şekilde oluşabilmektedir⁷³⁹. Kanaatimizce, dava konusu olayda, yalan söylendiğinin belirtilmesi bir değer yargısıdır. Ayrıca milletvekilinin sözlerinin orantısız olduğu da söylenemez⁷⁴⁰.

İkinci örnekte, milletvekili M.T., önerisi hakkında konuşurken, “*...vahşi hayvanların başvurduğu kurallardır*” sözüne karşılık, Y.T., “*hayvan sensin*” diye yanıt vermiştir. M.T., konuşmasına devam ederken Y.T.’nin mensubu olduğu parti sırasından “*hayvan, dangalak*” gibi sözler ve masaya vurma sesleri duyulmuştur⁷⁴¹. Yargıtay 4. HD., Y.T.’yi, meclis görüşmesindeki sözlerinin kişilik hakkını ihlal ettiği gerekçesiyle manevi tazminata hükmetmiştir⁷⁴². Mahkemenin mantığına göre,

⁷³⁷ Ünal, s. 15; Yüksel, s. 1298; Yargıtay 4. HD., 13.02.1967 tarih, E. 1967/9076, K. 1967/1217 sayılı kararı.

⁷³⁸ Dursun, s. 82; Yargıtay 4. HD., 01.10.2001 tarih, E. 2001/4476, K. 2001/8768 sayılı kararı.

⁷³⁹ Kaplan, s. 186.

⁷⁴⁰ Nihat Zeybekçi Başvurusu, § 27, “*Maddi olgular ile değer yargısı arasında dikkatli bir ayırma gidilmelidir. Maddi olgular ispatlanabilse de değer yargılarının doğruluğunu ispatlamanın mümkün olmadığı hatırdta tutulmalıdır. Ancak bir açıklamanın tamamen değer yargısından oluşması durumunda bile müdahalenin orantılılığı ihtilaflı açıklamanın somut unsurlarla yeterince desteklenip desteklenmemesine göre tespit edilmelidir. Çünkü somut unsurlarla desteklenmiyorsa değer yargısı orantısız olabilir*”.

⁷⁴¹ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem24/yil4/ham/b06901h.htm> (E. 11.10.2019), Yasama Dönemi ve Yılı 24/4, B. 69, Tarih 27.02.2014.

⁷⁴² Yargıtay 4. HD., 03.12.2015 tarih, E. 2015/16729, K. 2015/14144 sayılı kararı.

aslında burada karşılıklı cevap verme şeklinde hakaret olduğu için, olaya karışan tüm milletvekillerine tazminata hükmetmek gerekirdi.

Üçüncü örnekte, vali hakkında konuşan bir milletvekilinin açıklamaları dava konusu olmuştur. Davalı milletvekili, meclis kürsüsünden, “sayın vali neden 6000 şoför esnafının feryadını dinlemiyor da şirketin üst düzey yöneticileriyle geçen Pazar günü Korhan Yaylasında çilingir sofrası kurup, barış şarkıları söyleyip eğleniyordu? Acaba, bahse konu olan büyük ranttan kimler, ne kadarını kapmıştır?” açıklamasında bulunmuştur. Hukuk dairesi, davacı valinin haksız kazanç elde ettiğine dair bilginin dosyadaki belgelerde mevcut olmadığını, milletvekilinin yaptığı açıklamayla eleştiri sınırını aştığını belirterek, aleyhinde tazminata karar vermiştir⁷⁴³. Somut olayda, davalı milletvekilinin seçim bölgesinde faaliyet gösteren özel bir şirketle ilgili şikâyetleri dile getirilmektedir. Ayrıca, karşı oy yazısında da vurgulandığı üzere, davacı hakkında İçişleri Bakanlığı soruşturma başlatmıştır. Danıştay, her ne kadar soruşturma iznini kaldırsa da, milletvekilinin eleştirisinin en azından incelemeyi gerektiren önemli hususlar barındırdığını göstermektedir.

Son olarak Yargıtay başka bir kararında, incelediğimiz yukarıdaki emsal kararlarından ayrılarak AYM’ye benzer şekilde siyasi ifade ve siyasi eleştiri kapsamında bir değerlendirmede bulunmuştur. Dava konusu olay, TBMM’nin 31.10.2012 tarihli birleşimde milletvekilleri arasında geçmektedir:

“O.E.: ...Eğer yüreğin de, gücün de varsa PKK’nın arkasına saklanmadan gücünü göster. Öldürme ve tehditle herkes güç gösterisinde bulunur. Çocukların etekleri altına saklanarak güç gösterisinde bulunan bu güruhu şiddetle kınıyorum...

A.T.: Güruh sensin, sen, hırsız milletvekili! Çalarak geldin oturdun, utanmaz... Güruh sensin. Terbiyeyi “güruh” diyene söyle. Hırsız milletvekili, hırsız!

İ.B.: Seçilmiş insanları muhatap alırsın, sen seçilmiş insan değilsin... Atanmış milletvekilini muhatap almıyoruz sayın Başkan, seçilmiş milletvekilleri varsa...

⁷⁴³ Yargıtay 4. HD., 02.03.2004 tarih, E. 2003/6689, K. 2004/2534 sayılı kararı.

E.T.: *Ne diyor, insan hakkı, hürriyet hakkı... Adam yerde bulsa bakar kimin diye değil mi? Ahlaksız*”⁷⁴⁴.

Yukarıdaki olay sonrasında, milletvekili O.E., üç milletvekiline karşı manevi tazminat davası açmıştır. Yerel mahkeme kısmi tazminata hükmetmiştir. Yargıtay 4. HD., davacı milletvekilinin iktidar partisinden, davalı milletvekillerinin muhalefet partisinden olduklarını, AİHM kararlarında siyasetçilerin eleştiriye açık olmaları gerektiğinin yer aldığı ve siyasetle uğrasan kişilerin kendilerine yönelik sert, ağır ve hatta incitici eleştirilere dahi katlanmasının gerektiği gerekisiyle, sözlerin tazminatı gerektirmediği sonucuna varmıştır⁷⁴⁵.

Sonuç olarak Yargıtay önceki yıllarda yasama sorumsuzluğunun şartlarının oluşup oluşmadığı noktasından bir değerlendirme yaparken, son zamanda AYM’nin bireysel başvuru kararlarının etkisiyle Anayasa ve AİHS’deki temel kriterler ve siyasi ifade hürriyeti kapsamında bir değerlendirme yapmaya başlamıştır. Biz daha önce de bahsettiğimiz gibi, Anayasanın 83. maddesindeki yasama sorumsuzluğu kapsamında yapılan bir incelemenin 26. maddedeki genel ifade ve siyasi ifade hürriyetinden daha geniş bir koruma sağladığı kanaatindeyiz. Ayrıca, hem ifadelerin tazminat sorumluluğu tazminat sorumluluğu doğurup doğurmadığı hem de tazminatın miktarı açısından Yargıtay kararlarındaki istikrarsızlık bu yöntemin doğru olmadığını göstermektedir.

b) Anayasa Mahkemesi Kararları

AYM kararlarında da, milletvekilinin meclisteki konuşmaları nedeniyle tazminat sorumluluğunun oluşacağı kabul edilmektedir. Milletvekillerinin sözleri nedeniyle verilen tazminat davalarının ihlal teşkil ettiği noktasındaki iddiaları görüşen AYM’ye göre, “...yasama sorumsuzluğunun şartlarının geçerli olduğu bir zeminde ileri sürülen ve başkalarının şahsiyet haklarına saldırı niteliği bulunan

⁷⁴⁴ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d24/c032/tbmm24032014.pdf> (E. 30.01.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 24/3, B. 14, Tarih 31.10.2012.

⁷⁴⁵ Yargıtay 4. HD., 22.01.2015 tarih, E. 2014/4418, K. 2015/748 sayılı kararı.

sözler nedeniyle başvurucuya karşı hukuk davası yoluyla tazminat davası açılabileceğini kabul etmek gerekir”⁷⁴⁶.

AYM, tazminat davalarında, Anayasanın 26. maddesindeki ifade hürriyeti ve Anayasanın 13. maddesindeki güvence ölçütlerine göre değerlendirerek karar vermektedir⁷⁴⁷. AYM’nin kararlarına göre, ifade hürriyeti herkes için geçerli ve önemli olmakla birlikte milleti temsil eden siyasetçiler için özellikle değerlidir. Ancak, milletvekilleri siyasi ifade hürriyetini kullanırken sınırsız değildir. Başkalarının haklarının da korunması gerekmektedir⁷⁴⁸.

Aşağıda AYM’nin, milletvekilinin siyasi ifade hürriyeti ile yasama sorumsuzluğuna bakışı somut örneklerle ifade edilmeye çalışılmıştır:

AYM bir kararında, milletvekilinin, TBMM’de açıkladığı düşüncesinin, Meclis dışında tekrar edilip edilmediğini araştırarak karar vermiştir. TBMM Genel Kurulu, 3.3.1994 tarihli birleşiminde, milletvekilleri O.D., M.A., S.S., M.H.D., L.Z., ve A.T.’nin yasama dokunulmazlıklarını kaldırmıştır⁷⁴⁹. Dokunulmazlığın kaldırılması kararının iptal edilmesi için milletvekilleri, AYM’ye istemde bulunmuştur. Milletvekilleri, üzerlerine atılı suçla ilgili sözlerin, Meclis’te söylenen sözlerin Meclis dışında tekrar edildiği iddiasıyla, sorumsuzluk kapsamında olduklarını savunmuştur. AYM, milletvekillerinin iddiaları karşısında meclis tutanaklarına bakılmasının gerektiğine karar vererek, 6.11.1991 tarihinde milletvekili seçilen davacıların, dokunulmazlıklarının kaldırıldığı 3.3.1994 tarihine kadarki meclis tutanaklarını incelemiştir. Milletvekillerinin, “Birleşimde yaptığı konuşmadan başka bir konuşmasının bulunmadığı, bu konuşmanın da, üzerine atılı suçu oluşturduğu ileri sürülen söz veya eylemlerden, değişik ve ilgisiz olduğu görülmektedir”

⁷⁴⁶ Kılıçdaroğlu Başvurusu, AYM, 2014/1577, § 66.

⁷⁴⁷ İsa Gök Başvurusu, AYM, 12.09.2018 tarih, B. No. 2015/805.

⁷⁴⁸ Kılıçdaroğlu Başvurusu, AYM, 2014/1577, s. 20-22.

⁷⁴⁹ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c054/tbmm19054079.pdf> (E. 24.01.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 19/3, B. 79, Tarih 3.3.1994.

sonucuna ulaşarak, sözleri sorumsuz kabul edilmemiştir. Sorumlu tutulan sözlerden dolayı, iptal işleminin reddine karar verilmiştir⁷⁵⁰.

AYM, 2018 yılındaki bireysel başvuruya konu olan bir olayda ise farklı şekilde hareket etmiştir. Bu olayda başvuru İ.B., meclis çalışmasında söylediği sözlerini dışarı da tekrar ettiğini ve suça konu sözlerin, sorumsuzluk oluşturduğunu iddia etmiştir. AYM ise, bu başvuruda şu şekilde gerekçesiyle ilgili iddiayı reddetmiştir: *“başvurucu bu sözlerin Meclis çalışmalarında söylediği sözlerle aynı olduğuna yönelik herhangi bir kanıt sunmamış dolayısıyla iddiasını temellendirmemiştir. Bu bağlamda Anayasa Mahkemesinin başvuru konusunun suçlamaya konu sözleri anlam veya içerik olarak TBMM’de de söyleyip söylemediğini tespit etmesi beklenemeyeceğinden bu hususta bir değerlendirme yapılmamıştır”*⁷⁵¹.

Bir başka olayda, bir partinin genel başkanı olan milletvekili K.K. hakkında, siyasi parti grup toplantısında, başbakan ve milletvekili R.T.E.’ye karşı sarf ettiği sözlerinden dolayı tazminat davası açılmıştır. Hakaret teşkil ettiği iddia edilen sözler temel olarak şu şekildedir: *“... Ey hırsızlar, ey yolsuzluk yapanlar, eğer basına bir şey gelmesini istemiyorsanız hırsızlık ve yolsuzluk yapmadan önce Sayın Başbakanla temasa geçin, irtibat kurun, kimse size dokunamaz... yalan söylüyor... Yalan söylemek ancak sana yakışır zaten. Kardeşliğin, sevginin ve birliğin dinini, fitne çıkararak, nefret üreterek, bölücülük yaparak kullanmak ancak sana yakışır... Sayın Başbakan sen dindar falan değilsin. Sen din tüccarısın. Dindar insanların inançlarını sömüren bir insansın...”*. AYM, başvuruyu, siyasi ifade hürriyeti kapsamında incelemiştir. K.K.’nin sözlerinin siyasi ifade ve eleştiri dışına taşarak hakaret teşkil ettiğine ve K.K. hakkında verilen tazminat kararının ifade hürriyetini ihlal etmediğine hükmedilmiştir⁷⁵².

⁷⁵⁰ AYM. 21.03.1994 tarih, E. 1994/4, K. 1994/23 sayılı kararı; AYM. 21.03.1994 tarih, E. 1994/9, K. 1994/28 sayılı kararı; AYM. 21.03.1994 tarih, E. 1994/12, K. 1994/31 sayılı kararı; AYM. 21.03.1994 tarih, E. 1994/17, K. 1994/36 sayılı kararı.

⁷⁵¹ İdris Baluken Başvurusu, AYM, 21.03.2018 tarih, B. No. 2016/41020.

⁷⁵² Kemal Kılıçdaroğlu Başvurusu, AYM, 2014/1577. AYM, K.K.’nin siyasi parti grup toplantısındaki sözlerinden dolayı tazminat ödemesini ihlal olarak görmemiştir. AİHM, K.K.’nin davasını siyasi ifade hürriyetinin ihlali olarak kabul etmiştir (Kılıçdaroğlu/Türkiye Başvurusu, AİHM, 27.10.2020 tarih, B. No. 2018/16558).

Son olarak, bir partinin genel başkanı olan milletvekili K.K., bir siyasi parti grup toplantısında, meclisteki yoklama sırasında, “sahtekârlık” yapıldığını söyleyerek, teker teker 50 milletvekilinin isimlerini saymıştır. Milletvekili N.Z., sahtekârlık ifadesine, manevi tazminat davası açmıştır. Yerel mahkeme davayı reddetmiştir. Davacı milletvekili, suç işlemediğini, eyleminin ihmal olarak değerlendirileceğini “sahtekar” denilmesinin hakaret olduğunu belirterek, AYM’ye müracaat etmiştir. AYM, olaydaki söz konusu açıklamalarda, K.K.’nin kasıtlı olarak davacı milletvekilini hedef almadığını, mecliste gerçekleşen bir duruma muhalefet olarak eleştiride bulunduğunu belirterek, meclisteki sözleri, siyasi ifade hürriyeti kapsamında kabul etmiştir⁷⁵³. Aslında bu kararda bir yönüyle yasama sorumsuzluğu kapsamındaki ifadeleri nedeniyle tazminat sorumluluğu incelemesi yapılmasının ne kadar hatalı olduğunu göstermektedir. Eğer mahkeme bu kararda ifadelerin hakaret teşkil ettiği kanaatine varsaydı, 50 milletvekili için çok yüksek miktarda tazminata hükmetmek gerekebilirdi.

AYM, yukarıdaki bireysel başvuruya konu kararlarda da görüldüğü üzere, milletvekilinin meclis çalışmasında oy, söz ve düşünce açıklamasında, Anayasanın 83. maddesindeki şartları uygulamamaktadır. Yasama sorumsuzluğuyla ilgili konularda, Anayasanın 26. maddesindeki ifade hürriyeti ve Anayasanın 13. maddesindeki güvence ölçütlerine göre karar vermektedir. Bu değerlendirme, Anayasanın 83. maddesindeki “sorumsuz olmama” güvencesini bertaraf etmektedir. Kanaatimizce, milletvekilinin hukuki sorumluluğuna gitmek, aynı zamanda, sorumsuzluğun mutlaklık, kamu düzenine aitlik ve süreklilik niteliklerine de aykırıdır. Örneğin, 1.11.2012 tarihli siyasi parti grup toplantısındaki, milletvekili K.K.’nin milletvekili N.Z.’ye karşı kullandığı ifadeleri dava konusu yapılmıştır. Yasama sorumsuzluğu kapsamındaki sözlerin yargıya intikal etmesi halinde mahkemenin resen davayı reddetmemesi sorumsuzluğun mutlaklık niteliğine aykırıdır.

⁷⁵³ Nihat Zeybekçi Başvurusu, AYM; benzer karar Kemal Kılıçdaroğlu Başvurusu, AYM, 18.07.2018 tarih, B. No. 2015/1220.

D. Cezai Sorumsuzluk

Anayasanın 83. maddesinde düzenlenen yasama sorumsuzluğu şartlarına uygun milletvekili davranışları, ceza hukukuna göre suç teşkil edebilir. Suç teşkil eden ve bu başlığın konusunu oluşturan davranışlar yasama sorumsuzluğunun kapsamındaki milletvekilinin meclis çalışmasındaki oy, söz ve düşünce açıklamasıdır. Milletvekillerinin, Anayasanın 83. maddesi şartlarındaki davranışlarının suç oluşturmaları durumunda da milletvekillerinin sorumsuz olmaya devam edeceği, doktrinde ve yargı kararlarında hakim görüş olarak benimsenmektedir⁷⁵⁴. Fakat yargı kararlarında önemli farklılıklar oluşmaktadır. Bu farklılık, hangi suçların kurumun kapsamında olup olmadığıdır⁷⁵⁵.

Yasama sorumsuzluğunun cezai sonucu Avrupa Konseyi üyesi birçok ülkede benzer şekilde, şahsi cezasızlık sebebi olarak kabul edilmektedir. Bunun yanında ülkelerin ayrıldığı hususlarda bulunmaktadır. Ayrılığın temelinde, kuruma istisna getirilip getirilmemesi bulunmaktadır. Güney Kore Cumhuriyeti, yasama sorumsuzluğunun cezai sonucuna en farklı yaklaşan ülke olmuştur. Yasama sorumsuzluğunun, milletvekiline şahsi cezasızlık sağlaması kabul edilmemiştir⁷⁵⁶.

1. Doktrin Görüşü

Yasama sorumsuzluğu kapsamındaki ve özellikle suç unsuru içeren oy, söz ve düşünce açıklamasının milletvekilinin cezai sorumluluğuna etkisi tartışmalıdır. Birinci görüşte, milletvekilinin bu üç biçimdeki davranışında hukuka aykırılık unsurunun devam edeceği, fakat milletvekiline yasama sorumsuzluğundan dolayı ceza verilmeyeceği ifade edilmektedir⁷⁵⁷. Diğer bir deyişle, yasama sorumsuzluğu vekil için şahsi cezasızlık sebebidir⁷⁵⁸.

⁷⁵⁴ Keskinsoy, s. 108; Döner, Parlamenter, s. 52; Başgil, s. 14.

⁷⁵⁵ Yargıtay 16. CD., 18.11.2016 tarih, E. 2016/3657, K. 2016/6896 sayılı kararı, Yargıtay 4. HD., 8.7.1966 tarih, E. 1965/3490, K. 1966/7470 sayılı kararı; Yargıtay 4. HD., 11.12.1978 tarih, E. 1978/97, K. 1978/1398 sayılı kararı, Yargıtay 8. CD., 27.01.2020 tarih, E. 2019/11168, K. 2020/1011 sayılı kararı.

⁷⁵⁶ Palma, Venedik Komisyonu, 6.03.2014 tarih, § 36.

⁷⁵⁷ Tülen, s. 118; Feyzioğlu, s. 25; Yargıtay 1. CD., 31.12.1948 tarih, E. 1948/407, K. 1948/2583 sayılı kararı (Dursun, s. 82); Yargıtay 4. CD., 22.06.1950 tarih, E. 1950/2818, K.

Diğer bir görüşe ise, milletvekilinin meclis çalışmasındaki oy, söz ve düşünce açıklaması hukuka uygunluk sebebidir. Anayasanın 83. maddesi hükmü gereğince milletvekili sorumlu olmamalıdır. Bu görüşte, vekilin üç biçimdeki fiilleri ancak hukuka uygunluk sebebi kabul edilmesiyle vekile mutlak bir koruma sağlanacağı kabul edilmektedir⁷⁵⁹.

Bizim katıldığımız görüş, yasama sorumsuzluğunun milletvekili için şahsi cezasızlık sebebi oluşturacağıdır⁷⁶⁰. Yasama sorumsuzluğunun amacı kamu yararını gerçekleştirmektir. Bu bağlamda milletvekiline sağlanan güvence ile yargı istisnası oluşturulmaktadır⁷⁶¹. Anayasanın 83. maddesi şartlarındaki milletvekili davranışının herhangi bir yargı denetimine tabi tutulmamasının gerekçesi hukuka uygunluk sebebi kabul edilmesinden kaynaklı olması durumunda, milletvekilinin davranışını bütünüyle yasal hale getirecektir. Bu durum milletvekilinin idari sorumluluğuyla bağdaşmamaktadır. Bu yüzden Meclisin milletvekili üzerindeki denetiminin sürdürebilir olabilmesi için yasama sorumsuzluğu kapsamındaki fiilleri, hukuka uygunluk sebebi olarak görmemek daha yerindedir⁷⁶².

2. Genel Olarak Yasama Sorumsuzluğunun Suçlar Açısından Etkisi

Konuyla ilgili, doktrinde ve mahkeme kararlarında farklı görüşler oluşmuştur. Yargıtay, ayrı ayrı suç tiplerinden bahsetmek yerine genel bir değerlendirmeye meclis çalışmasıyla alakalı ve makul sınırlar içerisinde kabul ettiği fiilleri (oy, söz ve düşünce) sorumsuzluk kapsamında değerlendirmektedir⁷⁶³. Yargıtay’a göre milletvekilinin sorumsuz olması için 83. madde, iki unsur kapsamında

1950/7902 sayılı kararı (Kıratlı, s. 55-56); Yargıtay 8. CD., 27.01.2020 tarih, E. 2019/11168, K. 2020/1011 sayılı kararı.

⁷⁵⁸ Akkaş, s. 309-310.

⁷⁵⁹ Kıratlı, s. 26; İyimaya, Yasama, s. 338.

⁷⁶⁰ Tülen, s. 118; Feyzioğlu, s. 25; Yargıtay 1. CD., 31.12.1948 tarih, E. 1948/407, K. 1948/2583 sayılı kararı; Yargıtay 4. CD., 22.06.1950 tarih, E. 1950/2818, K. 1950/7902 sayılı kararı; Yalçın, s. 223.

⁷⁶¹ Yalçın, s. 221; Toroslu/Feyzioğlu, Ceza, s. 19.

⁷⁶² Yalçın, s. 215; Döner, Parlamenter, s. 54.

⁷⁶³ Yargıtay 16. CD., 18.11.2016 tarih, E. 2016/3657, K. 2016/6896 sayılı kararı.

incelenmelidir. İlk unsur, milletvekili fiili, meclis çalışmasıyla alakalı olmalıdır. Yani, oy, söz ve düşünce açıklaması, milletvekili göreviyle bağdaşmalıdır. İkinci unsur, milletvekili davranışı makul sınırlar içerisinde kalmalıdır. Buna göre, milletvekili, halkın temsilcidir. Bu yüzden, vekil kötü niyetli hareket etmemelidir. Oy, söz ve düşünce açıklaması kamu yararı amacını gerçekleştirmeye yönelmiştir. Milletvekili, şahsi emellerini gerçekleştirmek için kurumdan faydalanmamalıdır⁷⁶⁴.

Yargıtay'ın görüşü bazı yazarlarca da kabul edilmektedir. Temsilcilik göreviyle bağdaşmayan fiillerin oluşturduğu suç tipleri sorumsuzluk kapsamında kabul edilmemektedir. Yargıtay'ı destekleyen görüşün gerekçesi, meclis çalışmasıyla alakasız ve makul sınırları aşan fiillerde kamu yararı bulunamayacağıdır⁷⁶⁵.

Yargıtay'ın yukarıda belirtmiş olduğumuz unsurları, milletvekilinin sorumsuzluğu kötüye kullanması⁷⁶⁶, milletvekilinin şahsi kin duygusuyla hareket etmesi⁷⁶⁷ gibi değerlendirmelerle birlikte veya ayrı olarak Anayasanın 83. maddesi şartlarında milletvekilinin fiilleriyle oluşacak bazı suç tipleri doktrinde ayrı ayrı incelenmektedir. Suç tiplerine göre yapılan değerlendirmede bazı suçlardan milletvekili sorumlu tutulmaktadır. Örneğin irtikap, rüşvet ve görevi kötüye kullanma suçlarında kamu yararı amacı olmadığı görüşüyle 83. madde şartlarında, milletvekili sorumluluğu savunulmaktadır⁷⁶⁸.

Sorumsuzluk kapsamındaki suçlara dair diğer bir görüş ise, Anayasanın 83. maddesinin lafzi yorumundan faydalanmaktadır. Bu görüşe göre, yasama sorumsuzluğu milletvekilini Meclis dışından gelecek yargı tehdidine karşı korumaktadır ve Anayasanın 83. maddesi yasama sorumsuzluğuna istisna

⁷⁶⁴ Yargıtay 4. HD., 8.7.1966 tarih, E. 1965/3490, K. 1966/7470 sayılı kararı; Yargıtay 4. HD., 11.12.1978 tarih, E. 1978/97, K. 1978/1398 sayılı kararı (Ünal, s. 15-17); Yargıtay 9. CD., 01.06.1995 tarih, E. 1995/2996, K. 1995/3844 sayılı kararı.

⁷⁶⁵ Keskinsoy, s. 43; Akyürek, s. 89-90; Yargıtay 8. CD., 27.01.2020 tarih, E. 2019/11168, K. 2020/1011 sayılı kararı.

⁷⁶⁶ Akyürek, s. 90-91; Erem, s. 181.

⁷⁶⁷ Akyürek, s. 92.

⁷⁶⁸ Keskinsoy, s. 108-111; Akyürek, s. 89-90.

getirmemiştir⁷⁶⁹. Bu görüşün diğer gerekçesi, Anayasa'nın 26. maddesindeki genel ifade hürriyetinden herkes faydalanmaktayken, 83. madde milletvekilleri için özel olarak düzenlenmiştir⁷⁷⁰. Bu kapsamda, Anayasanın 83. maddesi milletvekili için sadece “o oturumdaki Başkanlık Divanının teklifi üzerine Meclisçe başka bir karar alınırsa bunu Meclis dışında tekrarlamak ve açığa vurmak” durumunu sorumsuzluk kapsamı dışında tutmaktadır. Bu yüzden, şartların varlığı durumunda milletvekili oluşan suçtan da sorumlu olmamalıdır⁷⁷¹.

Yasama sorumsuzluğunu düzenleyen ülkeler cezai sorumsuzluğu genel olarak kabul etmektedir. Buna karşılık cezai sorumsuzluğun kapsamı ülkelere göre değişmektedir. Polonya, parlamenterlerin hakaret içeren fiillerine kısıtlama getirmektedir. Almanya, Japonya, Bulgaristan, Lüksemburg, Arjantin ve Arnavutluk parlamento ve cumhurbaşkanına hakareti sorumsuzluk kapsamında kabul etmemektedir. Fas ise İslamiyet, kral ve monarşiye karşı hakareti, yasama sorumsuzluğu kapsamında görmemektedir. İftira, nefret söylemi, tehdit, şiddete teşvik, devlet sırlarının ifşa edilmesi ve vatana ihanet suçlarından da bazı ülkelerde milletvekili sorumludur⁷⁷².

Türk Anayasasında, yasama sorumsuzluğu kapsamına istisna getirilmemiştir⁷⁷³. Cumhurbaşkanına hakaret, Türk Milletinin tarihine hakaret, TBMM'ye hakaret, milletvekiline hakaret, Anayasal hükümleri bozmaya teşvik gibi suçlarda TBMM'nin milletvekiline disiplin cezası verebilmesi düzenlenmiştir. Milletvekiline disiplin cezası verilmesi ise, yasama sorumsuzluğunun ihlali olarak görülmemektedir⁷⁷⁴.

⁷⁶⁹ Özbudun, Türk, s. 280; Döner, Parlamenter, s. 52-53.

⁷⁷⁰ Özcan, s. 104.

⁷⁷¹ Özcan, s. 105; Dönmezer/Erman, s. 250.

⁷⁷² European Parliament Directorate General for Research, s. 45; Venedik Komisyonu, Ç. No. 714/2013, dipnot 21, s. 13-14. Arjantin (Anayasa md. 66), Almanya (Anayasa md. 46), Ukrayna (Anayasa md. 80), Belarus (Anayasa md. 102), Yunanistan (Anayasa md. 61), Letonya (md. 28), Arnavutluk (Anayasa md. 73). Bulgaristan (İçtüzük md. 107), Uruguay (İçtüzük md. 73), Türkiye (İçtüzük md. 161).

⁷⁷³ Döner, Parlamenter, s. 52.

⁷⁷⁴ Kıratlı, s. 61; Özbudun, Türk, s. 280; Dönmezer/Erman, s. 252; İba, Türk, s. 40; Aksoy, s. 13.

Türk doktrininde yukarıda açıkladığımız iki görüşü savunan yazarlar da belirli suç tiplerini eserlerinde incelemektedir. Suç tipleri genellikle, yoğun olarak ceza ve hukuk davalarına konu olan suçlar arasından seçilmiştir⁷⁷⁵. Biz de aşağıda, yasama sorumsuzluğu ile ilgili hakaret, iftira ve tehdit, rüşvet ve anayasal düzene karşı suçları ayrı başlıklarda, diğer bazı suçları ise tek bir başlık halinde ele alacağız.

a) Hakaret

Hakaret, milletvekilinin sözleriyle oluşacak suç tipi olarak üzerinde en çok durulan konu olmuştur. Doktrinde bu konunun yoğunlukla işlenmesinin sebebi, kişinin şeref, onur ve saygınlığını etkilemesi⁷⁷⁶ ve mecliste kolayca oluşan bir suç tipi olmasıdır⁷⁷⁷.

Hakaret suçu, Türk Ceza Kanunu'nun 125. maddesinde şu şekilde düzenlenmiştir:⁷⁷⁸ *“Bir kimseye onur, şeref ve saygınlığını rencide edebilecek nitelikte somut bir fiil veya olgu isnat eden veya sövmek suretiyle bir kimsenin onur, şeref ve saygınlığına saldıran kişi, üç aydan iki yıla kadar hapis veya adli para cezası ile cezalandırılır. Mağdurun gıyabında hakaretin cezalandırılabilmesi için fiilin en az üç kişiyle ihtilat ederek işlenmesi gerekir”*.

TCK'nın 125. maddesine göre, hakaret suçunun maddi unsurları, somut bir fiil, olgu isnat etmek veya sövmektir. *“O tefecidir, rantçıdır”* denilmesi somut bir fiil veya olgu isnat edilmesidir. *“Namussuz, şerefsiz”* denilmesi de sövmedir⁷⁷⁹. Bu sözlerin tümü hakaret suçunu oluşturmaktadır.

Hakaret suçunun yasama sorumsuzluğu ile ilişkisi dört görüşle açıklanmaktadır⁷⁸⁰. Birinci görüş, yasama sorumsuzluğunu mutlak kabul etmektedir.

⁷⁷⁵ Yargıtay 16. CD., 18.11.2016 tarih, E. 2016/3657, K. 2016/6896 sayılı kararı; Yargıtay 4. HD., 30.10.2013 tarih, E. 2012/17724, K. 2013/16574 sayılı kararı.

⁷⁷⁶ Yaşar Karayalçın, “Türk Hukukunda Şeref ve Haysiyetin Korunması”, AÜHFD, C. 19, S. 1, Y. 1962, s. 252.

⁷⁷⁷ Durmuş Tezcan/Mustafa Ruhan Erdem/Murat Önok, *Teorik ve Pratik Ceza Özel Hukuku*, 7. bs., Seçkin Yayıncılık, Ankara 2010, s. 450.

⁷⁷⁸ Tezcan/Erdem/Önok, s. 449; Karayalçın, s. 258.

⁷⁷⁹ Tezcan/Erdem/Önok, s. 456-458.

⁷⁸⁰ Kıratlı, s. 50-57; Özcan, s. 76.

Bu görüşe göre milletvekili, meclis tartışması esnasında, tartışmanın boyutu ve hararetine kapılarak hakaret sayılacak sözler söyleyebilir. Söylediği sözlerde, açıkladığı düşüncesinde, kullandığı oyda, tertip ettiği sözlü ve yazılı evrakta, yasanın suç kabul ettiği hakaret suçunu oluşturacak cümlelerin kullanılması cezai sorumluluğu meydana getirmeyecektir⁷⁸¹. Yasama sorumsuzluğunu mutlak olarak kabul eden görüşün gerekçesi, Anayasada, milletvekili için “sorumlu olmazlar” ifadesinin kullanılmış olmasıdır. Buna göre, Anayasa koyucu, hakareti sorumsuzluk kapsamından çıkarmak isteseydi, “hakaret sorumluluk doğurur” gibi bir hüküm koyardı⁷⁸². Hakaret suçunu kapsam içerisinde kabul etmeyen Portekiz⁷⁸³ ve Alman⁷⁸⁴ Anayasaları, hakaret faillerinin adli veya idari yönden korunmayacağını açıkça belirtmiştir⁷⁸⁵. Biz de, öğretideki hakim görüşe, yani hakaretin yasama sorumsuzluğu kapsamında olacağı görüşüne⁷⁸⁶ katılmaktayız. Anayasa, kurumu mutlak olarak düzenlemiştir. Milletvekilinin ideolojisi ve açıkladığı düşüncesinin sübjektif değerlendirmelerle aleyhinde sorumluluk oluşturmaması için, hakaret suçu yasama sorumsuzluğu kapsamında olmalıdır.

İkinci görüşün savunucularından Manzini, ifadenin muhatabını göz önünde tutmaktadır. Bu görüşe göre, meclis çalışması sırasında milletvekillerinin kendi aralarında ortaya çıkan hakaret gibi suçlarda, cevap verme ve savunma hakları bulunmaktadır. Ayrıca, bu ifadeleri kullanan milletvekiline karşı disiplin yaptırımını da uygulanabilir. Oysa, söz ve düşüncelerin muhatabı milletvekili olmayan bir kişi ise,

⁷⁸¹ Kıratlı, s. 55; Başgil, s. 15; Gözler, Türk, s. 548; Teziç, Anayasa, s. 442; Döner, Parlamenter, s. 52; Yalçın, s. 237; Yüksel, Uluslararası, s. 1298; Atar, s. 243; Özbudun, Türk, s. 280. Adnan Menderes’in TBMM’yi tahkir sayılacak mahiyetteki bazı sözlerini nakleden milletvekiline açılan davada Yargıtay 1. Ceza Dairesi; “TBMM’de, gerekse hariçte vaki olan beyanından mesul olmayan bir milletvekilinin suç konusu teşkil eden cümleleri de ihtiva eden beyanatını gazetelerinde şahsi hiçbir mütalaa serdetmeksizin aynen umumi efkara arz etmelerinin suç oluşturmayacağı...” (Aksoy, s. 13).

⁷⁸² Gözler, Türk, bkz. s. 548.

⁷⁸³ Ünal, s. 15.

⁷⁸⁴ Döner, Parlamenter, s. 52.

⁷⁸⁵ Aksoy, s. 11.

⁷⁸⁶ Muammer Aksoy, “Caiz Olan ve Olmıyan Sözlere Dair”, *Forum Dergisi*, C. 7, S. 81, Y. 1957, s. 22-23; Gözler, Türk, s. 548; Teziç, Anayasa, s. 442; Döner, Parlamenter, s. 52; Yalçın, s. 237; Yargıtay 8. CD., 27.01.2020 tarih, E. 2019/11168, K. 2020/1011 sayılı kararı.

yasama sorumsuzluğunun daha farklı şekilde uygulanması gerekmektedir⁷⁸⁷. Çünkü, üçüncü kişinin kamuoyuna ulaşması, politikacıya eşit karşılık vermesi mümkün değildir. Meclisin disiplin yetkisi ve yaptırımını üçüncü kişinin hukukunu korumaya yeterli olmayacağı ifade edilmektedir⁷⁸⁸. Manzini'nin görüşünde ifade ettiği, karşı tarafın milletvekili olmama durumunu Teziç ve Gözler kabul etmemektedir. Teziç'e göre, milletvekili tarafından üçüncü kişilere yapılan hakaret sorumsuzluk kapsamındadır⁷⁸⁹. Gözler'e göre, milletvekilinin sözleri arasında yasama göreviyle ilgili ve ilgili olmayan ayrımı yapılamaz. Böyle bir ayrım yapılması yasama sorumsuzluğunu etkisiz hale getirecektir⁷⁹⁰.

Yasama sorumsuzluğunun suiistimal edilmesi olarak adlandırılan üçüncü görüş, esasen yasama sorumsuzluğunun mutlak nitelikte olduğunu kabul etmektedir. Bununla birlikte, bu görüşe göre, milletvekilinin göreviyle alakasız ve kasıtlı fiilleri, meclis çalışmasından ayrılmalıdır. Milletvekili, kişisel bir saikle yaptığı hareketlerinden sorumlu olmalıdır⁷⁹¹.

Son görüş ise, hakaret suçunu sorumsuzluk kapsamında kabul etmemekte, hakaretin hiçbir surette temsil göreviyle bağdaşmayacağını belirtmektedir⁷⁹². Bu görüş taraftarları, söz konusu fiillerin düşünce açıklaması içine giremeyeceğini, düşünce açıklaması ve temsil göreviyle ilgisiz fiillerin suç olma ve cezalandırılma vasıflarının devam edeceğini savunmaktadır⁷⁹³. Kişi haklarının hak ettiği korumaya ulaşmasının hakaretin sorumsuzluk kapsamı dışında tutmakla mümkün olacağı, temiz siyasi dil için hakaret suçunun yasama sorumsuzluğu kapsamı dışına çıkarılmasının zorunlu olduğu da ifade edilmektedir⁷⁹⁴.

⁷⁸⁷ Kıratlı, s. 56.

⁷⁸⁸ Erem, s. 180.

⁷⁸⁹ Teziç, Anayasa, s. 447.

⁷⁹⁰ Gözler, Türk, s. 547.

⁷⁹¹ Başgil, Konferanslar, s. 265.

⁷⁹² Akyürek, s. 90.

⁷⁹³ Erem, s.177.

⁷⁹⁴ Can/Aktaş, s. 65; İba, Parlamento, s. 48.

b) Tehdit ve İftira

Tehdit, hürriyete karşı suçlar bölümünde TCK'nın 106. maddesinde düzenlenmiştir⁷⁹⁵. Birisine veya yakınına karşı hayat, vücut, cinsel dokunulmazlık ve malvarlığı değerlerine saldırı gerçekleştirileceğinden bahsedilmesi tehdittir. Milletvekilinin meclis çalışmasındaki davranışlarıyla tehdit suçunu oluşturma ihtimali olabilir. Bazı yazarlara göre, tehdit fiilinin muhatabının milletvekili veya üçüncü kişi olup olmadığına bakılmaksızın milletvekilinin göreviyle bağlantılı olmaması nedeniyle sorumsuzluk kapsamında kabul edilmemesi gerekir⁷⁹⁶. Bir başka görüşe göre ise, milletvekilinin söylediği sözler tehdit suçunu oluştursa bile yasama sorumsuzluğu kapsamında değerlendirilmelidir⁷⁹⁷.

Anayasanın 83. maddesinde düzenlenmeyen fiiller ile milletvekilinin tehdit suçundan sorumluluğuna gidilebilir. Yasama sorumsuzluğu güvencesindeki milletvekili davranışları oy, söz ve düşünce açıklamasıdır. Bu davranışlarla milletvekili, tehdit suçunun faili olarak yasama sorumsuzluğu korumasından faydalanmaktadır. Zaten, milletvekilinin başka bir milletvekiline söyleyeceği “hükümetinizi düşüreceğiz”, “sizi yüce divanda yargılayacağız”, “burnunuzdan getireceğiz”, “bedelini ödeyeceksiniz” ve “politika hayatınız bitecek” gibi ifadeleri tehdit olarak kabul edilemez.

⁷⁹⁵ Tehdit suçu, 26.09.2004 tarih ve 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun 106. maddesinde “1) Bir başkasını, kendisinin veya yakınının hayatına, vücut veya cinsel dokunulmazlığına yönelik bir saldırı gerçekleştireceğinden bahisle tehdit eden kişi, altı aydan iki yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır. Malvarlığı itibarıyla büyük bir zarara uğratacağından veya sair bir kötülük edeceğinden bahisle tehditte ise, mağdurun şikayeti üzerine, altı aya kadar hapis veya adli para cezasına hükmolunur. 2) Tehdidin; a) Silahla, b) Kişinin kendisini tanınmayacak bir hale koyması suretiyle, imzasız mektupla veya özel işaretlerle, c) Birden fazla kişi tarafından birlikte, d) Var olan veya var sayılan suç örgütlerinin oluşturdukları korkutucu güçten yararlanılarak, İşlenmesi halinde, fail hakkında iki yıldan beş yıla kadar hapis cezasına hükmolunur. 3) Tehdit amacıyla kasten öldürme, kasten yaralama veya malvarlığına zarar verme suçunun işlenmesi halinde, ayrıca bu suçlardan dolayı ceza verilir” şeklinde düzenlenmiştir.

⁷⁹⁶ Dönmezer/Erman, s. 254.

⁷⁹⁷ Dursun, s. 92; Başgil, s. 10; Özcan, s. 86.

Bu başlıkta incelenecek diğer konu iftiradır. İftira suçu, adliye karşı suçlar bölümünde TCK'nın 267. maddesinde düzenlenmiştir⁷⁹⁸. İftira, failin, bir kimse hakkında hukuka aykırı fiil isnat etmesidir. Isnat edilen hususta, mağdur hakkında soruşturma ve kovuşturma başlatılması, mağdurun idari yaptırıma uğraması amaçlanmaktadır. Bu suç için, “kara çalma” tabiri de kullanılmaktadır⁷⁹⁹.

267. maddeye bakıldığında, iftira suçunu meydana getirecek isnadın basın aracılığıyla yapılması da mümkündür. Konumuz itibariyle bu suçun milletvekilleri açısından basın aracılığıyla gerçekleşmesi daha olasıdır. Habere konu suç isnadı, resen soruşturulan suçlar kapsamında olması halinde fail hakkında takibata başlanılacaktır⁸⁰⁰.

İftira suçu açısından özel kast gerekmektedir. Bir kimsenin soruşturma ve kovuşturma geçirmesi veya idari yaptırıma maruz kalması amaçlanmalıdır. İftira suçunun bu yönü, failde kastı daha ileri götüren bir amacın bulunmasını araştırmayı gerekli kılar. Ayrıca, isnat edilen fiilin delilleri de fail tarafından oluşturulabilir. Delil uydurulması da suçu meydana getirmektedir. Bunun yanında delil uydurmak suretiyle isnatta bulunma, cezanın artırılma sebebidir⁸⁰¹.

İftira, meclis çalışmasında kolayca oluşacak bir suçtur⁸⁰². Meclis çalışmasındaki oy, söz ve düşünce açıklamaları topluma açık bir şekilde

⁷⁹⁸ İftira suçu, TCK'nın 267. maddesinde “1) Yetkili makamlara ihbar veya şikayette bulunarak ya da basın ve yayın yoluyla, işlemediğini bildiği halde, hakkında soruşturma ve kovuşturma başlatılmasını ya da idari bir yaptırım uygulanmasını sağlamak için bir kimseye hukuka aykırı bir fiil isnat eden kişi, bir yıldan dört yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır. 2) Fiilin maddi eser ve delillerini uydurarak iftirada bulunulması halinde, ceza yarı oranında artırılır. 3) Yüklenen fiili işlemediğinden dolayı hakkında beraat kararı veya kovuşturmayla yer olmadığına dair karar verilmiş mağdurun aleyhine olarak bu fiil nedeniyle gözaltına alma ve tutuklama dışında başka bir koruma tedbiri uygulanmışsa, yukarıdaki fıkralara göre verilecek ceza yarı oranında artırılır. 4) Yüklenen fiili işlemediğinden dolayı hakkında beraat kararı veya kovuşturmayla yer olmadığına dair karar verilmiş olan mağdurun bu fiil nedeniyle gözaltına alınması veya tutuklanması halinde; iftira eden, ayrıca kişiyi hürriyetinden yoksun kılma suçuna ilişkin hükümlere göre dolaylı fail olarak sorumlu tutulur” şeklinde düzenlenmiştir.

⁷⁹⁹ Erdener Yurtcan, *Yargıtay Kararları Işığında İftira Suçu (Adliye Karşı Diğer Suçlar)*, Güncelleştirilmiş 2. bs., Türkiye Barolar Birliği Yayınları: 303, Ankara 2015, s. 10-11.

⁸⁰⁰ Yurtcan, s. 15-16.

⁸⁰¹ Yurtcan, s. 16-17.

⁸⁰² Tezcan/Erdem/Önok, s. 922.

gerçekleşmektedir. Milletvekillerinin siyasi rakiplerinin önüne geçerek toplumun desteğini kazanmak amacıyla çeşitli iletişim araçlarını yaygın olarak kullanmaları da basın aracılığıyla bu suçun oluşması ihtimalini artırmaktadır⁸⁰³. İftira suçunu yasama sorumsuzluğu kapsamında kabul etmeyen ülkeler de bulunmaktadır. Örneğin, Yunanistan Anayasası'nın 61. maddesi, iftira suçundan dolayı milletvekili hakkında adli işlem yapılmasına izin vermektedir. İftirayı yasama sorumsuzluğu kapsamında kabul etmemektedir⁸⁰⁴.

Türk doktrininde ve yargı kararlarında iftira suçu yasama sorumsuzluğu kapsamında kabul edilmektedir. Yargıtay Ceza Dairesi, iftira suçunu milletvekili için şahsi cezasızlık sebebi kabul etmektedir. Mahkeme, iftira suçu ile ilgili görüşünü yakın tarihli bir kararında; *“yasama sorumsuzluğu her tür suç için olmamakla birlikte; oy verme, söz söyleme ve düşünce açıklama fiillerinden biri ile islenebilecek hakaret; iftira, suç uydurma gibi fiillere karşı koruma getirmektedir*⁸⁰⁵” şeklinde ifade etmiştir. Mahkemenin kararı bizce de yerindedir. Özellikle muhalefet ve azınlık milletvekilleri, iktidarın açığını bulmak ve seçmeni etkilemek amacıyla, topluma etki edecek kampanyalar yapabilir. Bu doğrultuda basın açıklamaları, sosyal medya paylaşımları da sıklıkla başvurulacak yöntemlerdir. İftira suçu yasama sorumsuzluğu kapsamına alınmadığında, milletvekillerinin oy, söz ve düşünce açıklamasında bulunması zorlaşacaktır. Sonuç olarak, iftira suçunu ortaya çıkaracak, oy, söz ve düşünce açıklamaları yasama sorumsuzluğu kapsamında bulunmalıdır⁸⁰⁶.

c) Rüşvet

Rüşvet suçu, TCK'nın 252. maddesinde düzenlenmiştir⁸⁰⁷. Maddeye göre Rüşvet, kamu görevlisinin, vazifenin ifasıyla ilgili kendisine tanınan yetkiyi kötüye

⁸⁰³ Keskinsoy, s. 107-108.

⁸⁰⁴ European Parliament Directorate General for Research, s. 45.

⁸⁰⁵ Yargıtay 16. CD., 18.11.2016 tarih, E. 2016/3657, K. 2016/6896 sayılı kararı, s. 4.

⁸⁰⁶ Yargıtay 8. CD., 27.01.2020 tarih, E. 2019/11168, K. 2020/1011 sayılı kararı.

⁸⁰⁷ Rüşvet suçu, TCK'nın 252. maddesinde *“1) Görevinin ifasıyla ilgili bir işi yapması veya yapmaması için, doğrudan veya aracılar vasıtasıyla, bir kamu görevlisine veya göstereceği bir başka kişiye menfaat sağlayan kişi, dört yıldan oniki yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır. 2) Görevinin ifasıyla ilgili bir işi yapması veya yapmaması için, doğrudan veya aracılar*

kullanarak işin yapılması veya yapılmaması hususunda menfaat sağlamasıdır. Menfaatten kendisi veya üçüncü kişiler faydalanabilir⁸⁰⁸. Rüşvet konusunda anlaşmaya varılması da suçun tamamlanmış gibi cezalandırılmasını gerektirmektedir⁸⁰⁹.

Rüşvet, tarafların özgür iradeleriyle yapacağı iş ve elde edileceği fayda hususunda karşılıklı bir anlaşma çerçevesinde hareket etmeleridir⁸¹⁰. Rüşvet suçunun faili kural olarak kamu görevlisidir. Bu bağlamda kamu görevlisi: *kamusal faaliyetin yürütülmesine atama veya seçilme yoluyla ya da herhangi bir surette sürekli, sürekli veya geçici olarak katılan kişi olarak*⁸¹¹ tanımlanmaktadır. TCK açısından kamusal faaliyete katılmak kamu görevlisi olmak için yeterli olmaktadır⁸¹². TCK'nin 252. maddesi gereğince, kamu görevlisi olmayan kişilerin fail olması da mümkün hale gelmiştir. Örneğin, rüşvete aracılık eden ve menfaatten faydalanan kişiler, kamu görevlisi şartı aranmaksızın müşterek fail kabul edilmektedir.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle milletvekilinin de kamusal bir görev yaptığı söylenebilir. Yani, milletvekilinin, TCK'da düzenlenen kamu görevlisine özgü suçların faili olabilmesi mümkündür⁸¹³. Milletvekilleri, kamu görevlisi olarak kabul edilmese bile, rüşvet suçundan fail olarak değil, TCK'nın 40. maddesinin 2. fıkrası

vasıtasıyla, kendisine veya göstereceği bir başka kişiye menfaat sağlayan kamu görevlisi de birinci fıkra da belirtilen ceza ile cezalandırılır. 3) Rüşvet konusunda anlaşmaya varılması halinde, suç tamamlanmış gibi cezaya hükmolunur. 4) Kamu görevlisinin rüşvet talebinde bulunması ve fakat bunun kişi tarafından kabul edilmemesi ya da kişinin kamu görevlisine menfaat temini konusunda teklif veya vaatle bulunması ve fakat bunun kamu görevlisi tarafından kabul edilmemesi hâllerinde fail hakkında, birinci ve ikinci fıkra hükümlerine göre verilecek ceza yarı oranında indirilir. 5) Rüşvet teklif veya talebinin karşı tarafa iletilmesi, rüşvet anlaşmasının sağlanması veya rüşvetin temini hususlarında aracılık eden kişi, kamu görevlisi sıfatını taşıyıp taşımadığına bakılmaksızın, müşterek fail olarak cezalandırılır. 6) Rüşvet ilişkisinde dolaylı olarak kendisine menfaat sağlanan üçüncü kişi veya tüzel kişinin menfaati kabul eden yetkilisi, kamu görevlisi sıfatını taşıyıp taşımadığına bakılmaksızın, müşterek fail olarak cezalandırılır” şeklinde düzenlenmiştir.

⁸⁰⁸ Recep Kahraman, “Rüşvet Suçunda Görevin Kapsamı”, *SÜHFD*, C. 27, S. 3, Y. 2019, s. 553.

⁸⁰⁹ Kahraman, s. 565; Tezcan/Erdem/Önok, s. 886.

⁸¹⁰ Tezcan/Erdem/Önok, s. 886-887; Kahraman, s. 554-556.

⁸¹¹ TCK'nın 6. maddesinin 1. fıkrasının c bendi.

⁸¹² Tezcan/Erdem/Önok, s. 794-800.

⁸¹³ Aybar, s. 129; Akyürek, s. 137; Bilir, s. 89.

gereğince, bağlılık kuralı kapsamında azmettiren veya yardım eden olarak sorumlu tutulabilir⁸¹⁴.

Vekil⁸¹⁵, anlaşma bağlamında kullanacağı oyla veya yapacağı açıklamalar ile kendisine menfaat temin edebilir. Hatta elde edeceği menfaat yurtdışı kaynaklı da olabilir. Tüm bu sebeplerden ötürü rüşvet suçunun yasama sorumsuzluğu kapsamına kuşkuyla bakılmaktadır⁸¹⁶.

İngiltere’de, milletvekili yolsuzluğu için yaptırım yöntemi olarak dört metot önerilmektedir. Bunlar, rüşvet suçlamasında parlamento ayrıcalığına güvenmeye devam etmek, milletvekillerini de ülkedeki rüşvet kanununa tabi kılmak, ceza hukuku ve Parlamentonun alanını belirlemek ve son olarak Parlamentonun onayıyla cezai takibat yapmaktır⁸¹⁷.

Türk doktrininde rüşvetin yasama sorumsuzluğu kapsamında olup olmadığı konusunda iki görüş bulunmaktadır. Rüşvet suçunu yasama sorumsuzluğu kapsamı dışında kabul eden görüşe göre, rüşvet, milletvekili ve temsil görevi arasında ilişki kurulamayan, milletvekilinin şahsına menfaat sağlamaya çalıştığı kamu yararının oluşmadığı davranışlardır. Bu sebeple milletvekilinin rüşvet suçundan sorumluluğu kabul edilmektedir⁸¹⁸.

Diğer görüşte ise, rüşvet anlaşması ve meclis çalışmasında ortaya çıkan oy, söz ve düşünce açıklamasının farklılığı üzerinde durulmaktadır. Rüşvet veren ve alan arasında anlaşma, suçu tamamlamıştır. Milletvekili, meclis çalışmasına katılmasa

⁸¹⁴ Tezcan/Erdem/Önok, s. 854.

⁸¹⁵ Laith K. Nasrawin, “Parliamentary Privilege and the Laws of Corruption for Members of the UK Parliament”, *European Journal of Social Sciences*, C. 27, S. 2, Y. 2011, s. 204-208. İngiltere’de milletvekilleri kamu görevlisi kabul edilmemektedir. Bu durum doktrinde eleştirilmektedir. Kamu ve özel ayrımı gerçekte görülmemektedir. Devletin birçok faaliyeti özel sektöre aktarıldığı gibi, rüşvet suçunun kötülüğü özel sektör açısından da geçerlidir. Özel sektördeki haksız menfaate rüşvet denilirse de, dolandırıcılık olarak değerlendirilerek yaptırma uğrayabilmektedir. Bundan dolayı, dolandırıcılığın cezalandırılması adına, kamu ve özel kuruluş ayrımının kaldırılması önerilmektedir. Bunun için, ülkelerin mevzuatında değişiklik yapılması tavsiye edilmektedir.

⁸¹⁶ Crown, Nisan 2012, s. 28.

⁸¹⁷ Crown, Nisan 2012, s. 24.

⁸¹⁸ Yüksel, Ülkemizde, s. 628; Keskinsoy, s. 64-67; Aybar, s. 127- 128.

dahi rüşvet suçundan sorumlu tutulur. Vekilin anlaşmaya uygun veya aykırı oy, söz ve düşünce açıklamasında bulunması, yasama sorumsuzluğu kapsamındadır. Milletvekili, anlaşma çerçevesinde hareket etse bile, değişiklik olmayacaktır. Meclis çalışmasının iptal edilmesi ve kaldırılması gibi bir durum da söz konusu değildir. Oy, söz ve düşünce açıklaması geçerlidir. Milletvekili sadece rüşvet anlaşmasından sorumlu tutulacaktır⁸¹⁹.

Aslında her iki görüşte de milletvekili rüşvet suçundan sorumlu tutulmaktadır. İki görüşün ayrıldığı temel husus, oy, söz ve düşünce açıklamasının sorumsuzluk kapsamında olup olmayacağıdır. Birinci görüşü savunan yazarlar, rüşvet anlaşması ve Anayasanın 83. maddesi kapsamındaki milletvekili davranışının farklılıklarının bulunmasının sonucu değiştirmeyeceğini, milletvekili temsil göreviyle hareket etmediği için vekilin oy, söz ve düşünce açıklamasında meclis çalışması şartının oluşmadığını ısrarla vurgulamaktadır⁸²⁰. Bizimde katıldığımız ikinci görüşe göre ise, milletvekili, meclis çalışmasındaki oy, söz ve düşünce açıklamasından değil, rüşvet suçunu meydana getiren anlaşmadan dolayı sorumludur. Rüşvetten dolayı milletvekilinin sorumluluğuna gidilmesi, büyük oranda dokunulmazlık kurumunu ilgilendirmektedir⁸²¹.

d) Anayasal Düzene Karşı Suçlar

Bu başlık, anayasal ilkelere aykırı görüşlerin milletvekillerince savunulmasının yasama sorumsuzluğu kapsamında olup olmadığına odaklanmıştır. Bu konuyla ilgili farklı görüşler vardır.

Bu görüşlerden birincisi, anayasal ilkelere aykırı bir fikrin milletvekili tarafından ifade edilmesini yasama sorumsuzluğu kapsamında kabul

⁸¹⁹ Teziç, Anayasa, s. 449; Özek, Mutlak, s. 98; Tanör/Yüzbaşıoğlu, s. 244; Venedik Komisyonu, Ç. No. 714/2013, § 94; Tanör/Yüzbaşıoğlu, s. 244.

⁸²⁰ Keskinsoy, s. 109; Palma, Venedik Komisyonu, 6.03.2014 tarih, § 16; Akyürek, s. 138; Yüksel, Uluslararası, s. 1311; Yalçın, s. 234.

⁸²¹ Yolsuzluğa Karşı Devletler Grubu (Greco), 6-10 Mart 2006, I. ve II. derece Türkiye Değerlendirme Raporu, http://diabgm.adalet.gov.tr/arsiv/greco/greco_turkiye_raporlar.htm (E. 15.11. 2019). bkz. s. 17-19; Yolsuzluğa Karşı Devletler Grubu (Greco) 28 Haziran 2019, III. derece Türkiye Değerlendirme Raporu, bkz. s. 2-7.

etmemektedir⁸²². Sorumsuzluğun mutlak olduğunu savunan bu görüş, söz konusu mutlaklığın anayasa tarafından belirleneceğini savunmaktadır. Bunlara göre, “*TBMM üyeleri meclisteki beyanlarından ve oylarından dolayı anayasanın ihdas ettiği müesseselerin bekçiliğini yaptıkları sürece sorumsuzluk denen haktan yararlanabilirler*”⁸²³.

Bu görüşlerden ikincisi, anayasal ilkelere aykırı fikri milletvekilinin ifade hürriyeti kapsamında kabul etmektedir⁸²⁴. Bize göre de bu görüş isabetlidir. Milletvekili değişmesini istediği konularda görüşlerini açıklayabilmelidir. Demokrasi, anayasal ilkelere aykırı olduğu düşünülen fikirleri korumaktadır⁸²⁵. Bu bağlamda düşüncelerinin doğru veya yanlış olduğuna karar verecek nihai merci millettir⁸²⁶.

Milletvekili ifade hürriyeti, Anayasaya aykırı bir fikri kanun teklifi olarak sunmayı, konuşmayı ve tartışmaya imkân vermektedir⁸²⁷. Milletvekilinin söz ve düşünce açıklaması, Anayasadaki temel düşünceye aykırı da olsa içerik ve konu bakımından değerlendirmeye tabi tutulmaksızın yasama sorumsuzluğu kapsamında görülmelidir⁸²⁸. Yasama sorumsuzluğunun konusu milletvekilinin meclis çalışmasındaki oyu, söylediği sözü ve açıkladığı düşüncesidir. Yasama sorumsuzluğu kamu yararı amacıyla milletvekilinin ifade hürriyetini özel olarak düzenlediği için milletvekilinin ifade hürriyetinin engellenmesi vatandaşa göre daha vahim sonuçlar oluşturacaktır⁸²⁹.

⁸²² Özek, Yasama, s. 84; Arsel, s. 248; Kaplan, s. 185.

⁸²³ Arsel, s. 255.

⁸²⁴ Atar, s. 343; Gözler, Türk, s. 547; Özcan, s. 87.

⁸²⁵ Kumaş, s. 121.

⁸²⁶ Mill, s. 65.

⁸²⁷ Özcan, s. 87.

⁸²⁸ Dönmezer/Erman, s. 252; Atar, s. 343; Gözler, Türk, s. 547; Özcan, s. 87.

⁸²⁹ AYM, 17.10.2018 tarih, E. 2017/162, K. 2018/100 sayılı kararı, § 113; Patrono, Cascini ve Stefanelli/İtalya Başvurusu, AİHM; Cordova/İtalya Başvurusu, AİHM.

Anayasal düzenle ilgili olarak değinilmesi gereken bir husus da milletvekilinin barışçıl olmayan ifadeleridir⁸³⁰. Anayasanın 83. maddesi gereğince milletvekili tarafından mecliste ifade edilen ve barışçıl olarak kabul edilmeyen düşüncelerden de milletvekili sorumsuzdur. Milletvekili barışçıl olmayan sözlerini meclis dışında söylemesi halinde yasama sorumsuzluğu şartları oluşmadığından bu durum siyasi ifade hürriyeti kapsamında değerlendirilebilir. Doktrinde bazı yazarlar, yasama sorumsuzluğuna sınırlama yapılacak ise, bu sınırlamanın keyfi bir müdahalede olmaması için milletvekilinin ifade hürriyeti ile onun yaratacağı şiddet fiili arasında açık ve mevcut tehlike bağının⁸³¹ kurulmasını önermektedir⁸³².

e) Diğer Suçlar

Milletvekillerinin mecliste beyan ettikleri ifadeler, yukarıda ele aldığımız suçlar dışında birçok başka suçla da yakından ilgilidir. Örneğin, Suç İşlemeye Tahrik, Suçu ve Suçluyu Övme, Halkı Kin ve Düşmanlığa Tahrik gibi başka birçok suç, ifadeyle işlenebilen suçlardır. Bu suç tiplerinin tamamını ayrı başlık altında ele almamız mümkün değildir. Bunlara ilişkin genel bir çerçeve çizmek mümkündür.

Yargıtay kararlarında, milletvekillerinin her türlü fikir ve düşünce açıklaması sorumsuzluk kapsamında kabul edilmemektedir. Düşünce makul sınırlar içerisinde kalmalıdır. Suç unsuru içermesi durumunda da, korunacak suç tipleri ancak hakaret, iftira ve suç uydurmadır⁸³³. Hâkimin yorum ve takdirıyla, milletvekilinin temsil

⁸³⁰ AYM, 17.10.2018 tarih, E. 2017/162, K. 2018/100 sayılı kararı, § 110; Kıratlı, s. 61; Korkmaz, s. 132.

⁸³¹ Turhan, Düşünce, s. 102-105; Erdem, s. 33; Bozkurt/Dost, s. 49; Akgül, s. 11-18; Barry, s. 8. ABD Yüksek Mahkemesi, ifade hürriyetinin sınırlanmasında, 1919 tarihinden itibaren “açık ve mevcut tehlike” ölçütünü kullanmaya başlamıştır. Yargıç Holmes tarafından ilk kez “Schenk davasında” kullanılan açık ve mevcut tehlike ölçütünde, “ifadenin iletme zamanı, kullanılan kelimeler, tercih edilen iletim yöntemi, önemli atfedilen zarar ihtimali, zararın belirgin ve yakın olması” durumları değerlendirilmektedir. Açık ve mevcut tehlike ölçütünün Türkiye’de uygulanması, birçok yazar tarafından önerilmektedir. AYM’nin bazı kararlarında bu ölçüt kullanılmaktadır. Bu ölçütün Türkiye’de kullanılmaya devam edilmesinde gerçek anlamda amacına ulaşabilmesi için hakimlerin özgürlükçü bir yorumla takdir hakkı kullanmaları tavsiye edilmektedir (Arslan, Anayasa, s. 218-219).

⁸³² Arslan, Anayasa, s. 193; Can/Aktaş, s. 69; Tülen, s. 121-122; Akyürek, s. 136.

⁸³³ Yargıtay 16. CD., 18.11.2016 tarih, E. 2016/3657, K. 2016/6896 sayılı kararı; Yargıtay 8. CD., 27.01.2020 tarih, E. 2019/11168, K. 2020/1011 sayılı kararı.

görevini kötüye kullanıp kullanmadığı, kamu yararı amacıyla hareket edip etmediği⁸³⁴ tespit edilmektedir. Yargıtay, hâkimin yapacağı belirlemenin sorumsuzluk ilkesini zedelemeyeceğini, bu yetki kullanılırken, kamu yararı ve kişisel yarar dengesinin kurulacağını savunmaktadır⁸³⁵.

Milletvekilinin temsil görevini layıkıyla yapıp yapmadığını tespit etmek ve hangi ifadesinin kamu yararı amacı dışında kaldığına karar vererek sorumlu tutmak, yargı baskısı altına almaktır. Bu durum, milletvekilinin ifade hürriyetinin doğrudan sınırlandırılmasıdır. Ülkede, siyasi iktidarın değişmesi veya ülkenin, o zaman dilimi içerisinde bulunduğu hassas dönemlerde⁸³⁶, daha önce sorumsuz kabul edilmiş ifadelerin, sorumlu kabul edilme riski her zaman mevcuttur. Bu gerçek, göz önünde bulundurularak milletvekili yargı baskısına maruz bırakılmamalıdır⁸³⁷.

Yasama sorumsuzluğu doktrinde ve mahkeme kararlarında da ifade edildiği üzere milletvekili için mutlak nitelik taşımaktadır. Milletvekilinin söz ve düşüncesi; karalayıcı, yaralayıcı, aşırı görülse⁸³⁸ ve hatta suç teşkil etse dahi⁸³⁹, milletvekili cezai açıdan sorumsuzdur. Sorumsuzluğun amacı, milletvekilini ayrıcalıklı bir hale getirmek olmadığı için, milletvekilinin açıklamalarının suç veya haksız fiil teşkil edip etmediği değerlendirilmesi yapılmamalıdır⁸⁴⁰.

3. Mahkeme Kararları

a) Yargıtay Kararları

Yargıtay kararlarının konusu, genellikle, yasama sorumsuzluğunun Meclis dışındaki kapsamıdır. Milletvekillerinin meclis çalışmasındaki oy, söz ve düşünce

⁸³⁴ Yargıtay 4. HD. 02.03.2004 tarih, E. 2003/6689, K. 2004/2534 sayılı kararı.

⁸³⁵ Yargıtay, 14.12.1979 tarih, E. 1977/2144, K. 1979/5497 sayılı kararı; Özcan, s. 84-85.

⁸³⁶ Yargıtay 4. HD., 22.01.2015 tarih, E. 2014/4418, K. 2015/748 sayılı kararı; Miceli, s. 80.

⁸³⁷ Loughlin, s. 214; Gözler, Anayasa, 335, Turhan, Parlamenter, s. 897.

⁸³⁸ Aksoy, Caiz, s. 22-23. “Herkesin vazifesi, daima kibar konuşmak değildir. Topluluk hayatında her şahsın, hele mümessil olanların mesela milletvekillerinin esas vazifesi, kibar konuşmak değil, hakikat olduğuna inandığı fikirleri bütün açıklığı ile ifade etmek ve haksızlıklara karşı gereken protestoyu en veciz ve tesirli surette dile getirmektedir”.

⁸³⁹ Garvey, s. 27-28.

⁸⁴⁰ Hardt, s. 189.

açıklamalarını, Meclis dışında tekrarlamak veya açığa vurmalarının gerçekleşip gerçekleşmediği incelenmektedir. Kararlarda, milletvekilinin cezai sorumsuzluğu kabul edilmektedir. Bunun yanında, milletvekili, her türlü fikir ve düşünce açıklamasından sorumsuz değildir. Düşünce makul sınırlar içerisinde kalmalıdır. Milletvekilinin söz ve düşüncesinin suç unsuru içermesi durumunda da milletvekilinin sorumsuz olacağı suç tipleri, hakaret, iftira ve suç uydurmadır. Vekil, genel kurul, siyasi parti grubu ve komisyonlardaki; meclis çalışmasındaki söz ve düşüncesini, Meclis dışında tekrar etmekten sorumsuzdur. Milletvekilinin meclis çalışmasındaki söz ve düşüncesinin, göreviyle doğrudan irtibatlı olması da gerekmemektedir⁸⁴¹.

Burada çeşitli örnek kararlarla konuyu daha ayrıntılı şekilde ele almak istiyoruz. Birinci örnekte, milletvekili H.M., katıldığı festivalde, “insan hakları” konulu konuşma yapmıştır. Konuşmasında: “*Kemalist diktatörlük...ülkede konuşmak güç. Adına özgürlük deniliyor şapka takmadığı için... insanlar öldürülmüş... tanrı uludur demediği için insanlar öldürülmüş*” ifadelerini kullanmıştır. Milletvekili, sözlerinden sorumlu tutulmuştur. Yargıtay’ın gerekçesi, milletvekili H.M.’nin iddia ettiği gibi, Meclise sunduğu meclis araştırma önergesinin, festivaldeki açıklamaları ile bağlantısının bulunmadığıdır. Önergede “Atatürk” ismi doğrudan ve dolaylı olarak yer almadığı gibi, “İnsan Hakları” konulu konuşmada alenen Atatürk’e hakaret eden sözler bulunmaktadır⁸⁴².

Bu kapsamdaki bir başka olayda, milletvekili Ç.D., hakkındaki suç iddiasının Anayasanın 83. maddesi gereğince, Meclis dışında tekrar edilen yasama sorumsuzluğu kapsamında düşünce olduğunu iddia etmiştir. Diyarbakır Ağır Ceza Mahkemesi, “*meclis çalışmaları sırasında yapmış olduğu konuşmalara ilişkin tutanaklar celp edilmiş sanığın aynı veya benzer konuşmaları meclis çatısı altında yapmadığı görülmekle*” gerekçesiyle talebi reddetmiştir⁸⁴³.

⁸⁴¹ Yargıtay 8. CD., 27.01.2020 tarih, E. 2019/11168, K. 2020/1011 sayılı kararı.

⁸⁴² Yargıtay 9. CD., 01.06.1995 tarih, E. 1995/2996, K. 1995/3844 sayılı kararı.

⁸⁴³ Çağlar Demirel Başvurusu, AYM, 12.09.2018 tarih, B. No. 2017/5221.

Son olarak, milletvekili A.K., mecliste düzenlediği basın toplantısında, Büyükşehir Belediyesi'nin otobüs alımından 70 trilyon zarar ettiğini iddia etmiştir. Belediye başkanı, milletvekili hakkında hakaret ve iftiradan suç duyurusunda bulunmuştur. Ankara Sulh Ceza Hakimliği, “basın toplantısını” yasama sorumsuzluğun kapsadığı yerlerden biri kabul ederek kovuşturmayaya yer olmadığı kesin kararını vermiştir. Karar, kanun yararına bozulmuştur. Gerekcede, basın toplantısının, sorumsuzluğun kapsadığı yerlerden biri olmadığı, Meclis içerisinde açıklanan düşüncenin Meclis dışında tekrar edilmesi için bu sözlerin, meclis genel kurulu, komisyon ve grup toplantısında ortaya çıkması gerektiği, gerekli inceleme yapılmamasının hatalı olduğuna hükmedilmiştir⁸⁴⁴.

b) AYM Kararlarında Milletvekilinin Oy, Söz ve Düşüncelerinin Siyasi Parti Kapatma Davasında Delil Olması

Anayasanın 68.⁸⁴⁵ ve 69.⁸⁴⁶ maddeleri gereğince, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısının açtığı kapatma davasında Anayasa Mahkemesinin kararıyla, kapatma veya hazine yardımından kesinti yaptırımı uygulanmaktadır. Türkiye'deki birçok siyasi parti, laikliğe ve devletin bölünmez bütünlüğüne aykırı davrandığı gerekçesiyle kapatılmıştır⁸⁴⁷. AİHM'nin parti kapatma gerekçesi Türkiye'den daha

⁸⁴⁴ Yargıtay 16. CD., 18.11.2016 tarih, E. 2016/3657, K. 2016/6896 sayılı kararı; benzer karar Yargıtay 8. CD., 27.01.2020 tarih, E. 2019/11168, K. 2020/1011 sayılı kararı.

⁸⁴⁵ Anayasanın 68. maddesinin 4. fıkrası, “*Siyasi partilerin tüzük ve programları ile eylemleri, Devletin bağımsızlığına, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, insan haklarına, eşitlik ve hukuk devleti ilkelerine, millet egemenliğine, demokratik ve laik Cumhuriyet ilkelerine aykırı olamaz; sınıf veya zümre diktatörlüğünü veya herhangi bir tür diktatörlüğü savunmayı ve yerleştirmeyi amaçlayamaz; suç işlenmesini teşvik edemez*”.

⁸⁴⁶ Anayasanın 69. maddesinin 6. fıkrası: “*Bir siyasi partinin 68 inci maddenin dördüncü fıkrası hükümlerine aykırı eylemlerinden ötürü temelli kapatılmasına, ancak, onun bu nitelikteki fiillerin işlendiği bir odak haline geldiğinin Anayasa Mahkemesince tespit edilmesi halinde karar verilir. Bir siyasî parti, bu nitelikteki fiiller o partinin üyelerince yoğun bir şekilde işlendiği ve bu durum o partinin büyük kongre veya genel başkan veya merkez karar veya yönetim organları veya Türkiye Büyük Millet Meclisindeki grup genel kurulu veya grup yönetim kurulunca zımnen veya açıkça benimsendiği yahut bu fiiller doğrudan doğruya anılan parti organlarıncaya kararlılık içinde işlendiği takdirde, söz konusu fiillerin odağı haline gelmiş sayılır*”.

⁸⁴⁷ Mehmet Turhan, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Siyasi Parti Kapatma Davaları”, AÜSBFD, C. 57, S. 3, Y. 2002, s. 136-137.

sınırlıdır⁸⁴⁸. Bunlar özellikle şiddete başvurulması, şiddetin teşvik edilmesi veya desteklenmesidir⁸⁴⁹. Siyasi partilerin kapatılması yaptırımını istisna bir yöntem olarak kabul edilmektedir⁸⁵⁰. Türkiye, diğer Avrupa Konseyi ülkelerine göre, parti kapatma yaptırımını sıklıkla uygulamaktadır⁸⁵¹. Partilerin kapatılmasının zorlaştırılması amacıyla, Anayasada önemli değişiklikler (1995, 2001) yapılmasına rağmen etkili olmadığı görülmektedir⁸⁵². 1995 genel seçimlerinde birinci parti olan ve 54. Hükümette koalisyon ortağı olarak bulunan Refah Partisi (%21.4, 158 MV), 1998 yılında; 1999 seçimlerinde üçüncü parti olan Fazilet Partisi (%15.4, 111 MV), 2001 yılında kapatılmıştır⁸⁵³. 2002 genel seçimlerinden (34.3, 363 MV) beri iktidarda bulunan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (2007 yılı, %46.6, 341 MV), 2008 yılında, hazine yardımının yarısı kesilmiştir. 2009 yılında da, TBMM'de grubu bulunan Demokratik Toplum Partisi (%5.2, 26 MV) kapatılmıştır⁸⁵⁴.

Siyasi parti kapatma davasının hukuki niteliği tartışmalıdır. AYM'nin bu hususta farklı kararları bulunmaktadır. AYM, kapatma davasını “ceza davası” niteleyerek, Muhafazakâr Parti⁸⁵⁵ ve Doğru Yol Partisi davalarında bu yönde

⁸⁴⁸ Adil Şahin, “İnsan Hakları Hukukunda Siyasi Parti Özgürlüğü ya da AİHM'nin 30 Haziran 2009 Tarihli “Batasuna Kararı”nı Yeniden Düşünmek”, *AÜSBFD*, C. 65, S. 1, Y. 2010, s. 171; Turhan, Avrupa, s. 132; Beydoğan, s. 333; Refah Partisi/Türkiye Başvurusu, AİHM, 19.06.2002 tarih, B. No. 1998/41340. AİHM'nin RP kararı eleştirilmektedir. Erdoğan'a göre, AİHM'nin parti kapatma davasındaki gerekçesini değiştirdiği gözlenmektedir. İfade hürriyetine ayrıcalık tanıyan mahkeme, içtihatları dışına çıkarak militan demokrasi anlayışı içerisinde hareket etmiştir. AİHM'nin kararının, Türkiye'deki parti kapatma sorununun artmasına yönelik cesaret sağladığı ifade edilmektedir (Mustafa Erdoğan. “AİHM'nin RP Kararının Düşündürdükleri”, *Liberal Düşünce*, S. 23, Y. 2001, s. 45-46).

⁸⁴⁹ Beydoğan, s. 333; Şahin, s. 156-157.

⁸⁵⁰ Erdoğan, AİHM, s. 41; Beydoğan, s. 331; Oktay Uygun, “Siyasi Partilerin Kapatılması Rejiminin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Değerlendirilmesi”, *Anayasa Yargısı*, Anayasa Mahkemesi Yayını, Ankara 2000, s. 270; Şahin, s. 158.

⁸⁵¹ Uygun, Siyasi Partilerin, s. 257; Beydoğan, s. 334; Şahin, s. 140.

⁸⁵² Kemal Gözler, “Parti Kapatmanın Kriteri Ne? Parti Kapatmaya Karşı Anayasa Değişikliği Çözüm mü?”, *Türkiye Günlüğü*, S. 93, Y. 2008, s. 27-31. <http://anayasa.gen.tr/parti-kapatma.htm> (E. 06.02.2020).

⁸⁵³ Turhan, Avrupa, 137.

⁸⁵⁴ Hikmet Tülen, “Son Üç Kararı Çerçevesinde Anayasa Mahkemesinin Siyasi Partilere İlişkin İctihadı”, <https://ayam.anayasa.gov.tr/media/3617/tulensiyasipartilerinkapatilmasi.pdf>.htm (E.06.02.2020). s. 48; <https://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekilli-genel-secimleri> (E. 12.10.2020).

⁸⁵⁵ AYM, 03.11.1983 tarih, E. 1983/4, K. 1983/4 sayılı kararı.

uygulamıştır⁸⁵⁶. Kapatma davasının hukuki niteliğinin ceza davası kabul edilmesinin sonucu, ceza hukuku ilkelerinin (kanunsuz suç ve ceza olmaz, kıyas yasağı, cezanın şahsiliği, şüpheden sanık yararlanır gibi) davada uygulanarak partiye hukuki güvenlik sağlanmasıdır⁸⁵⁷. AYM, daha sonraları ceza davası olduğu noktasındaki görüşünü değiştirmiştir. RP, FP, AK PARTİ ve DTP kapatma davalarında yeni içtihadına göre hareket etmiştir⁸⁵⁸. AYM, parti kapatma davasının hukuki niteliğini kendine özgü bir dava görmektedir. Diğer hukuk disiplinleri arasında ceza hukukuna daha yakın olsa da, uygun görülen hükümler uygulanmaktadır. Buna göre, partinin kapatılması için, sadece Anayasada yasaklanan eylemin gerçekleşmesi yeterli kabul edilmektedir⁸⁵⁹.

AYM'nin içtihat değişikliği sonrasında, yasama sorumsuzluğu güvencesindeki milletvekillerinin doğrudan partisinin kapatılmasına sebep olması mümkündür. Nitekim, RP, FP ve AK PARTİ kapatma davalarında, milletvekillerinin meclis çalışmasındaki davranışları, mahkemede delil olarak kullanılarak partilerin kapatılmasına veya hazine yardımının yarısının kesilmesine hükmedilmiştir⁸⁶⁰. Parti kapatma davasında, milletvekilinin kullandığı oy, söylediği söz ve açıkladığı düşüncesinde sorumsuz olması, bu açıklamaların suç oluşturmaması ve milletvekili hakkında mahkumiyet kararının bulunması değerlendirilmeleri hiç yapılmadığından, hem yasama sorumsuzluğu hem yasama dokunulmazlığı kurumları etkisiz ve işlevsiz bir hale gelmektedir⁸⁶¹.

⁸⁵⁶ AYM, 28.09.1984 tarih, E. 1984/1, K. 1984/1 sayılı kararı, s. 39-40.

⁸⁵⁷ Mehmet Turhan, “Anayasa Mahkemesinin Fazilet Partisi Kararı”, *Liberal Düşünce*, C. 7, S. 27, Y. 2002, s. 36-37; Uygun, *Siyasi Partilerin*, s. 256; Klaus Stein, “Temel Hakların Kaybı ve Parti Kapatma Davalarında Usul Hukuki Problemleri”, (çev. Servet Armağan), *AÜHFM*, C. 42, S. 1-4, Y. 1976, s. 556.

⁸⁵⁸ AYM, 11.12.2009 tarih, E. 2007/1, K. 2009/4 sayılı kararı.

⁸⁵⁹ AYM, 30.07.2008 tarih, E. 2008/1, K. 2008/2 sayılı kararı.

⁸⁶⁰ Mesut Aydın, “Milletvekillerinin Yasama Sorumsuzluğunun Siyasal Parti Kapatma Davalarına Etkisi”, *AÜHFD*, C. 58, S. 4, Y. 2009, s. 727.

⁸⁶¹ Özcan, s. 88.

AYM'ye göre, kapatma davasında, milletvekilinin şahsı korunmaya devam etmektedir⁸⁶². Davada yargılanan sadece parti tüzel kişiliğidir. Parti tüzel kişiliği, milletvekillerine kamu yararı amacıyla getirilen yasama sorumsuzluğu güvencesinden faydalanmamalıdır⁸⁶³. Ayrıca, partinin kapatılmasına sebep olan milletvekilinin milletvekilliğini kaybetmesi (2010 Anayasa değişikliği ile partisinin kapatılmasına sebep olan milletvekilinin vekilliği düşmeyecek, siyasi faaliyetlerini belirli süre bağımsız olarak yürütecektir⁸⁶⁴) ve siyasi yasaklı olması, Anayasanın 83. maddesi ve yasama sorumsuzluğu kurumuyla alakasız hükümlerdir⁸⁶⁵.

AYM'nin görüşü bazı yazarlarca da kabul edilmektedir. Bu görüşe göre, milletvekilinin söz ve düşüncesi, özgür iradesinin ürünüdür. Bunların delil olarak kullanılması, hukuka aykırı elde edilmiş sayılmaları sonucunu doğurmamaktadır. Sorumsuzluk, milletvekilinin davranışlarını hukuka uygun hale getirmemektedir. Bu sebeple, mahkemeye hesap vermesi gerekir⁸⁶⁶. Yasaya aykırı eylemlerin sorumsuzluk kurumu gereğince göz ardı edilmesi, temsil görevine daha fazla zarar vereceği ifade edilmektedir⁸⁶⁷.

Katıldığımız karşı görüşte, yasama sorumsuzluğu kapsamında olan milletvekili davranışlarının kapatma davasında delil olarak kullanılmaması gerektiği belirtilmektedir⁸⁶⁸. Milletvekiline, sorumsuzluk kurumuyla sağlanan güvence, düşüncesini açıklaması halinde partisinin kapatılacağı kaygısına dönüşmemelidir⁸⁶⁹. Milletvekilinin yargı karşısında sorumlu tutulamaması, yasama faaliyetindeki

⁸⁶² AYM, 30.07.2008 tarih, E. 2008/1, K. 2008/2 sayılı kararı.

⁸⁶³ AYM, 11.12.2009 tarih, E. 2007/1, K. 2009/4 sayılı kararı.

⁸⁶⁴ 07.05.2010 tarihli ve 5982 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkındaki Kanun; Gözler, Türk, s. 441.

⁸⁶⁵ AYM, 22.06.2001 tarih, E. 1999/2, K. 2001/2 sayılı kararı.

⁸⁶⁶ Ömer Keskinsoy, "Meclis Kürsüsünden Sarf Edilen Sözlerin Siyasi Parti Kapatma Davalarında Delil Olarak Değerlendirilip Değerlendirilemeyeceği Üzerine" , *Yasama Dergisi*, S. 9, Y. 2008, s. 87-89.

⁸⁶⁷ Keskinsoy, Meclis, s. 93.

⁸⁶⁸ Özcan, s. 90.

⁸⁶⁹ Turhan, Anayasa, s. 41-42; Aydın, s. 730.

davranışlarının aleyhine delil olarak kullanılmaması sonucunu ortaya çıkarmıştır⁸⁷⁰. Hatta vekilin meclis çalışmasındaki oy, söz ve düşünce açıklamasındaki suç unsuru içeren ifadeleri de şahsi cezasızlık sebebi oluşturmaktadır. Bu güvencenin sağladığı korumadan ötürü vekil hiçbir çekincesi olmadan düşüncesini açıklamalıdır⁸⁷¹.

Milletvekillerinin yasama sorumsuzluğu kapsamındaki oy ve açıklamalarının siyasi parti kapatma davasında delil olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği kurumun niteliğiyle yakından ilgilidir. Yasama sorumsuzluğu hukuka uygunluk sebebi olarak görüldüğünde meclis çalışmasındaki oy ve açıklamaların kapatma davasında delil olarak kullanılması mümkün değildir. Yasama sorumsuzluğu şahsi cezasızlık sebebi görüldüğünde ise, yapılan oy, söz ve düşünce açıklamasının hukuka aykırılığı devam etmektedir. Bu nedenle ceza hukuku açısından bu fiillerin kapatma davasında delil olarak kullanılmasında sakınca görülmeyebilir. Ancak biz yasama sorumsuzluğunu şahsi cezasızlık gören görüşü kabul etsek de, bazı sebeplerle bu fiillerin kapatma davasında delil olarak kullanmaması gerektiğini düşünüyoruz. Öncelikle Anayasal açıdan bakıldığında bu fiillerin kapatma davasında delil olarak kullanılması yasama sorumsuzluğunu dolaylı olarak kısıtlamaktadır. Yani milletvekili daha sonra partisinin kapanacağı ve siyasi yasaklılık gelebileceği endişesi ile serbestçe görüşlerini ifade edemeyecektir. Ayrıca AYM'nin uygulamadaki RP, FP ve AK PARTİ kararlarına bakıldığında, delil olarak kullanılan meclis çalışmasındaki oy, söz ve düşünce açıklamalarının neredeyse tamamına yakını suç unsuru taşımayan beyanattan ibarettir. Son olarak demokratik bir toplumda siyasi partileri kapatmanın en son başvurulacak bir çare olduğu göz önüne alındığında delil olarak kullanma demokratik toplumda gereklilik kriterine de aykırıdır⁸⁷².

⁸⁷⁰ Garvey, s. 12.

⁸⁷¹ Tülen, s. 118; Feyzioğlu, s. 25; Yargıtay 1. CD., 31.12.1948 tarih, E. 1948/407, K. 1948/2583 sayılı kararı (Dursun, s. 82); Yargıtay 4. CD., 22.06.1950 tarih, E. 1950/2818, K. 1950/7902 sayılı kararı (Kıratlı, s. 55-56); Yargıtay 8. CD., 27.01.2020 tarih, E. 2019/11168, K. 2020/1011 sayılı kararı.

⁸⁷² https://www.tbmm.gov.tr/yayinlar/venedik_komisyonu.pdf (E. 27.12.2020). Venedik Komisyonu, *Türkiye'ye İlişkin Görüşleri*, TBMM Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2010, s. 35. Venedik Komisyonu raporunda: “Türkiye istisna olmak üzere, Avrupa’da varsa bile siyasi

Siyasi partinin kapatılması için, Anayasadaki yasaklanan eylemlerin işlenmesinde, partinin odak haline gelmesi aranmaktadır. Anayasanın 69. maddesinin 6. fıkrasına göre, odak haline gelme şartının büyük bir kısmını milletvekillerinin davranışları neden olmaktadır⁸⁷³. Yasama sorumsuzluğu kapsamındaki oy, söz ve düşünce açıklamasının kapatma davasına delil yapılması halinde, Anayasanın 83/1 ve 69/6 maddeleri çelişmektedir. Milletvekilleri, “sorumlu tutulamazlar” ifadesiyle hukuki ve cezai olarak sorumlu tutulmamışken (tanıklık ayrıcalığı⁸⁷⁴), sorumsuzluk kapsamındaki davranışları “odak haline gelme” şartı açısından da delil oluşturmaması gerekmektedir⁸⁷⁵.

AYM, parti kapatma davalarında, militan demokrasi anlayışıyla⁸⁷⁶ hareket etmektedir⁸⁷⁷. Bu bakış açısı, Yargıtay’ın yasama sorumsuzluğuyla ilgili kararlarındaki “*yasama sorumsuzluğu mutlak ama sınırsız derecede mutlak değildir*”⁸⁷⁸, “*temsil görevinin yerine getirilmesi ve kamu yararı amacı dışında*

bir parti hakkında kapatma davası açma yetkisinin herhangi bir siyasi veya demokratik kontrol veya denge olmaksızın cumhuriyet başsavcısına verildiği ülkelerin sayıca çok az olduğunu dikkate almaktadır. Bu nedenle, 2008 yılında Türkiye’de var olan koşullara benzer koşullar altında, demokratik bir şekilde seçilmiş çoğunluk partisinin hakkında kapatma davası açmanın usul açısından mümkün olabileceği hiç bir Avrupa devleti bulunmamaktadır”.

⁸⁷³ Aydın, s. 727.

⁸⁷⁴ Tatelman, s. 5-6.

⁸⁷⁵ Aydın, s. 731.

⁸⁷⁶ Erdoğan, AİHM, s. 41; Beydoğan, s. 331; Uygun, Siyasi Partilerin, s. 270; Şahin, s. 158. AİHM, Almanya’daki Komünist Partinin kapatılması, İtalya’daki Faşist Parti hareketinin kapatılması kararları dışında militan demokrasi anlayışını uygulamamaktadır. AİHM’nin Refah Partisi kararı, militan demokrasi bakış açısıyla hareket edildiği gerekçesiyle eleştirilmektedir.

⁸⁷⁷ AYM, 30.07.2008 tarih, E. 2008/1, K. 2008/2 sayılı kararı.

⁸⁷⁸ Yargıtay 4. HD., 03.12.2015 tarih, E. 2014/16729, K. 2015/14144 sayılı kararı; AYM, 21.03.1994 tarih, E. 1994/17, K. 1994/36 sayılı kararı.

*kasıtlı hareketlerle yapılan*⁸⁷⁹ ve *“düşünce makul sınırlar içerisinde kalmalı”*⁸⁸⁰ ifadelerinde de görülmektedir⁸⁸¹.

Yasama sorumsuzluğu Anayasanın 83. maddesi hükmünden açıkça anlaşılan, herhangi bir makamın takdiri ve değerlendirmesini gerektirmeyen, suç unsuru içermesi durumunda da vekil için şahsi cezasızlık sağlayan bir kurumdur⁸⁸². Milletvekilinin meclis çalışmasındaki oy, söz ve düşünce açıklamaları yargıya intikal ettiğinde, “kovuşturmaya yer olmadığı” veya “ceza verilmesine yer olmadığı” kararı verilmesi gerekir⁸⁸³. Yasama sorumsuzluğunun, mutlak şahsi cezasızlık sebebi olması, milletvekilinin davranışlarının aleyhinde delil olarak kullanılmamasını da gerektirmektedir⁸⁸⁴.

Burada, çeşitli örnek kararlardan kesitlerle, konuyu daha ayrıntılı şekilde ele almak istiyoruz. Bu kapsamda birinci örnek, RP kararıdır. Laikliğe aykırı eylemlerin odağı haline geldiği gerekçesiyle, partinin kapatılması için dava açılmıştır. Partinin genel başkanı Konya milletvekili Necmeddin Erbakan ve 5 milletvekilinin açıkladıkları düşünceleri, partinin kapatılmasının en önemli gerekçesidir. TBMM Genel Kurul salonunda ve siyasi parti grup toplantısında açıklanan düşüncelerden “çoklu hukuk sistemi”, “adil düzen” ve “türban açıklamaları” bu delillerdendir⁸⁸⁵.

⁸⁷⁹ Ünal, s. 15; Yüksel, Uluslararası, s. 1298; Yargıtay 4. HD., 13.02.1967 tarih, E. 9076, K. 1217 sayılı kararı.

⁸⁸⁰ Yargıtay 16. CD., 18.11.2016 tarih, E. 2016/3657, K. 2016/6896 sayılı kararı; Yargıtay 8. CD., 27.01.2020 tarih, E. 2019/11168, K. 2020/1011 sayılı kararı.

⁸⁸¹ Osman Can, “*Anayasa Değişiklikleri ve Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü*”, <http://www.libertedownload.com/LD/arsiv/24/08-osman-can-dusunceyi-aciklama-ozgurlugu.htm> (E. 17.12.2019). s. 6; Sunay, s. 36.

⁸⁸² Ensar Baki, *CMK m. 171/1 Uyarınca Cumhuriyet Savcısının Kamu Davası Açmada Takdir Yetkisi* (AÜSBE-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dan. Prof. Dr. Metin Feyzioğlu), Ankara, 2011, s. 69-70.

⁸⁸³ Dursun, s. 94; Baki, s. 62.

⁸⁸⁴ Tatelman, s. 5.

⁸⁸⁵ Refah Partisi/Türkiye Başvurusu, AİHM, 19.06.2002 tarih, B. No. 1998/41340, § 98. Söz ve eylemleriyle partinin kapatılmasına sebep olan Konya Milletvekili Necmettin Erbakan, Kocaeli Milletvekili Şevket Kazan, Ankara Milletvekili Ahmet Tekdal, Rize Milletvekili Şevki Yılmaz, Ankara Milletvekili Hasan Hüseyin Ceylan ve Şanhurfa Milletvekili İ. Halil Çelik'in milletvekilliğinin gerekçeli kararın Resmi Gazete yayımlanmasıyla sona ereceğine karar verilmiştir (AYM, 16.01.1998 tarih, E. 1997/1, K. 1998/1 sayılı kararı).

Kanaatimizce, RP'nin kapatma davasında karşı oy kullanan AYM üyesi Sacit Adalı'nın karşı oy gerekçesi: “*Şu 'gök kubbe altında' bugüne kadar zaten söylenmedik hiçbir söz kalmamışken, hem de TBMM çatısı altında söylenenleri bugün geline gelişme ortamında suç saymak ancak bir geriye dönüş, hak ve özgürlükleri askıya almak olur*”⁸⁸⁶, milletvekillerinin yasama sorumsuzluğundaki ifadelerinin kapatma davasında kullanılmasının ne kadar hatalı olduğunu göstermektedir.

İkinci örnek, FP İstanbul milletvekilinin 2 Mayıs 1999 tarihindeki andiçme birleşimine türbanlı katılması ve yaşanan süreçtir. Milletvekili, tepkiler dolayısıyla, andiçme metnini okuyamadan Genel Kurulu terk etmiştir⁸⁸⁷. Olay sonrasında, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığının açtığı kapatma davaları birleştirilerek incelenmiştir. AYM, FP'yi, RP'nin devamı kabul etmemiş, ama laikliğe aykırı eylemlerin odağı haline geldiği gerekçesiyle oy çokluğuyla kapatmıştır. Partinin kapatılmasındaki en güçlü delil, milletvekilinin TBMM'ye türbanlı bir şekilde katılması kabul edilmiştir. Ayrıca, partinin milletvekillerinin, Genel Kurula türbanlı katılma anındaki alkışları ve sonrasındaki açıklamalarıyla milletvekiline destek çıkmaları, partinin türban mitingi düzenlemesi gibi diğer gerekçelerde bulunmuştur⁸⁸⁸.

Başka bir örnek karar iktidar partisi AK PARTİ'dir. Laikliğe aykırı eylemlerin odağı haline geldiği gerekçesiyle AK PARTİ'nin kapatılmasını isteyen iddianamede, sadece milletvekillerinin söyledikleri sözleri ve açıkladıkları düşünceleri delil olarak yer almamıştır. TBMM'de kullandıkları oyları da partinin kapatılması için gerekçe gösterilmiştir. Yasalaşan kanun tasarısı ve teklifleri, komisyondakiler, kadük olanlar, Cumhurbaşkanı tarafından veto edilen bazı kanunlar ispat aracı olarak gösterilmiştir.

⁸⁸⁶ AYM, 16.01.1998 tarih, E. 1997/1, K. 1998/1 sayılı kararı, karşı oy görüşü.

⁸⁸⁷ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem21/yil1/bas/b001m.htm> (E. 10.11.2019), Yasama Dönemi ve Yılı 21/1, B. 1, Tarih 2.5.1999.

⁸⁸⁸ AYM, 22.06.2001 tarih, E. 1999/2, K. 2001/2 sayılı kararı.

Ayrıca, 11. Cumhurbaşkanının milletvekili olduğu dönemdeki açıklamaları gibi birçok delil dosyada zikredilmiştir⁸⁸⁹.

RP, FP ve AK PARTİ'nin kapatma davasında karşı oy kullanan AYM üyesi Haşim Kılıç'ın şu gerekçeleri de yasama sorumsuzluğu kapsamındaki ifadelerle ilgili olarak bizimde katıldığımız önemli görüşler ihtiva etmektedir: *“...Herhangi bir yasa ile sorumsuzluğa bir düzenleme yapılmadığına göre, çoğunluk görüşünde ileri sürülen gerekçeler, adetâ, milletvekillerinin “Yasama Sorumsuzluğunun” sınırlarını da çizmektedir. Yasama sorumsuzluğu, millî iradeyi, hiçbir şeyden korkmadan, yılmadan, özgürce temsil edebilmenin teminatıdır. Bu güvencenin istisnası yoktur. Sorumsuzluk nedeniyle “yargılama” konusu dahi olamayacak bir konuşmayı dokunulmazlık kurumuna rağmen yargılama konusu yapmak, suç olduğunu tesbit ederek siyasî partiyi kapatmak, sonuçta milletvekilliğini düşürmek, siyasî yasaklı durumuna getirmek, demokratik ülkelerde olmayacak bir anlayış ve davranış biçimidir”*⁸⁹⁰.

⁸⁸⁹ AYM, 30.07.2008 tarih, E. 2008/1, K. 2008/2 sayılı kararı.

⁸⁹⁰ AYM, 16.01.1998 tarih, E. 1997/1, K. 1998/1 sayılı kararı karşı oy görüşü; AYM, 22.06.2001 tarih, E. 1999/2, K. 2001/2 sayılı kararı karşı oy görüşü; AYM, 30.07.2008 tarih, E. 2008/1, K. 2008/2 sayılı kararı karşı oy görüşü.

SONUÇ

Yasama sorumsuzluğu, temsili demokrasinin önemli araçlarından birisidir. Bağımsız meclis ve kimseden talimat almayan milletvekilleri, hiçbir baskıya maruz kalmadan düşüncelerini özgürce açıklamaktadır. Ve milletvekilleri, açıklamış oldukları düşüncelerinden hiçbir zaman sorumlu tutulmamaktadır. Yani vekillere yargı muafiyeti güvencesi sağlanmaktadır. Yasama sorumsuzluğunun bu güvencesi, temsilcilerin kendi onurlarını koruyarak milli iradeyi tam olarak yansıtmaları için zoruridir. Bu sayede bütün düşüncelerin özgürce ifade edileceği açık ve şeffaf tartışma ortamı kurulmaktadır.

Sorumsuzluk kapsamında olabilmek için de birtakım özellikler gerekmektedir. Bunlar kısmen ülkelere göre değişmekle birlikte, birçok ülkenin yasama sorumsuzluğu şartlarını Anayasada belirlediğini görmekteyiz. Türkiye’de, yasama sorumsuzluğu şartları, 1982 Anayasanın 83. maddesinin 1. fıkrasında düzenlenmiştir. 83. maddenin başlığı, yasama dokunulmazlığıdır. Fakat iki farklı kurumu düzenlemektedir. Yasama sorumsuzluğu, dokunulmazlığın zıttı bir kurum da değildir. Farklı olmakla birlikte birbirini tamamlayan kurumlardır. Yine de 83. maddenin başlığında yasama sorumsuzluğunun açıkça ifade edilmemesi, kavramsal karışıklık oluşturmaktadır. Madde başlığının kurumları ihtiva edecek biçimde değiştirilmesi daha isabetlidir.

Anayasanın 83. maddesinde düzenlenen yasama sorumsuzluğu kapsamında bulunmak için, meclis üyesi olmak, oy, söz ve düşünce açıklaması biçiminde davranışta bulunmak ve meclis çalışmasına katılmak gerekmektedir. Türkiye’nin yeni hükümet sisteminde yasama sorumsuzluğu kapsamında sadece milletvekilleri bulunmaktadır. Artık bakanlar sorumsuzluk kurumu kapsamında değildir. Ayrıca milletvekilinin tüm davranışları da sorumsuz kabul edilmemektedir. Oy, söz ve düşünce açıklaması biçiminde gerçekleşen davranışlar bu kapsamdadır. Anayasanın hükmünü tamamlayan son unsur da, bu üç biçimdeki davranışın meclis çalışmasında gerçekleşmesidir. Meclis çalışması, salt yasama faaliyetleridir. Bunlar TBMM’ye özgülenmiştir ve milletvekilleri aracılığıyla yürütülmektedir. Milletvekillerinin,

TBMM Genel Kurulu ve TBMM'nin diğer bölümleri, hatta meclis dışındaki faaliyetleri de, yasama faaliyeti olarak görülebilmektedir.

Anayasanın oluşturduğu yasama sorumsuzluğu güvencesi birçok Avrupa ülkesinden daha geniştir. Türkiye'de, sadece Anayasasının 83. maddesinin ilk fıkrasının devamında istisnai bir hal düzenlenmiştir. Bu da, genel bir sınırlama değildir. Kural olarak Meclis içerisinde açıklanan düşüncenin Meclis dışında tekrar edilmesinde de milletvekili sorumsuzluk kapsamındadır. İstisnai durumda, o oturumdaki TBMM Genel Kurulu tarafından alınacak kararlar, sadece oturumdaki açıklanan düşüncenin Meclis dışında tekrar edilmesi sorumsuzluk kapsamının dışındadır.

Yasama sorumsuzluğunun kapsamı açısından ülkeler arasında farklılıklar olmakla birlikte, temel olarak iki model takip edilmektedir. Birincisi, milletvekilinin sorumsuzluğunun istisnasının olmadığı mutlaklık sistemi; diğeri de, milletvekilinin belirli suçlarda Anayasa ve kanuna göre sorumlu tutulduğu veya sorumsuzluğun kaldırılabilirdiği nispi sistemdir. Türkiye'de, Anayasanın 83. maddesi hükmünün gerçekleşmesi halinde milletvekili sorumsuz olmalıdır. Çünkü mutlaklık modeli benimsenmiştir. Yani Türk Anayasasında yasama sorumsuzluğu kurumu süreklilik, mutlaklık ve kamu düzenine aılık niteliklerini haizdir. Yasama sorumsuzluğu kapsamındaki yargılama süreçlerinde, mahkemenin, tazminat davasında “davanın reddi”, savcılık soruşturmasında “kovuşturmayaya yer olmadığı”, ceza davasında ise “ceza verilmesine yer olmadığı” kararlarını vermesi gerekmektedir. Sonuç olarak, milletvekilleri, Anayasanın 26. maddesinde düzenlenen genel ifade hürriyetine göre daha özgürlükçü ve mutlak bir ifade hürriyetine sahiptir.

Yasama sorumsuzluğunun mutlak veya nispi olması ceza ve hukuk disiplinleri açısından sonuç doğurmaktadır. Meclisin yönemsel bağımsızlığı gereğince, milletvekilinin İctüzüğe aykırı eylemleri denetlenmektedir. Bundan dolayı her iki modelde de milletvekilinin idari sorumluluğunun ortaya çıkması mümkündür. İctüzük hükümlerinin uygulanması sorumsuzluk kurumuna aykırılık oluşturmamaktadır. Önemli olan keyfi bir şekilde muhalif ve azınlıkta kalan milletvekillerinin meclis çalışmasına katılımlarının engellenmemesidir.

Ceza hukuku açısından yasama sorumsuzluğunun kapsamının incelenmesinde meclis çalışmasında ortaya çıkan oy, söz ve düşünce açıklamasında suç unsurunun bulunması ön planda değerlendirilmektedir. Türk doktrindeki yazarlar belirli suç tiplerini eserlerinde incelemektedir. Biz de, yasama sorumsuzluğu ile ilgili hakaret, iftira, tehdit, rüşvet ve anayasal düzene karşı suçları ayrı başlıklarda, diğer bazı suçları ise tek bir başlık halinde ele aldık. Sonuç olarak, vekilin sorumsuzluk kapsamındaki davranışına maddi kapsam çizmeye çalışılması açık bir yargı baskısı oluşturmaktır. Ayrıca milletvekilinin oy, söz ve düşünce açıklamasında temsil görevi ve kamu yararının bulunup bulunmadığını objektif olarak tespit etmek de mümkün değildir. Anayasanın 83. maddesi hükmünü ihtiva eden davranışlarda suç unsuru bulunması halinde temsilcilerin cezai sorumluluğu oluşmayacaktır. Oy, söz ve düşünce açıklaması vekil için şahsi cezasızlık sebebi oluşturacaktır. Yasama sorumsuzluğunun cezai kapsamı, yani şahsi cezasızlık hali, oy, söz ve düşünce açıklamasının milletvekilinin aleyhine mahkemede delil olarak kullanılmasını da engellemektedir. Bu husus siyasi parti kapatma davası açısından çalışmamızda değerlendirilmiştir. Milletvekilinin sorumsuz olduğu söz konusu üç biçimdeki davranışı, aleyhte bir delile dönüştürülemeyecektir.

Yasama sorumsuzluğunun hukuki kapsamının da farklı şekillerde algılandığını ve uygulandığını görüyoruz. Vekil, cezai açıdan sorumlu tutulsa bile, en azından dokunulmazlık kurumunun sağladığı ceza hukuku güvencelerinden faydalanabilir. Ancak, hukuki sorumluluğu bertaraf edecek tek kurum yasama sorumsuzluğudur. Özellikle Türkiye gibi demokrasisi gelişmekte olan bir ülkede milletvekillerinin özgürce çalışmaları için tazminat baskısının önüne geçilmelidir. Bu hususta ihtilaf bulunmasına rağmen doktrindeki hakim görüş hukuki sorumsuzluk yönündedir. Ancak, yargı uygulamasında hakim eğilim yasama sorumsuzluğunun hukuki (tazminat) koruma sağlamadığıdır. 1966 tarihli Yargıtay kararı, hukuki sorumluluk için emsal niteliğindedir. Bu kararda hukuki sorumluluk, “*yasama sorumsuzluğu mutlaktır ama sınırsız derecede mutlak değildir*” ifadesiyle açıklanmaktadır. Anayasanın 83. madde hükmü, hukuki sorumsuzluk için neredeyse hiç uygulanmamaktadır.

Yasama sorumsuzluğunun sonucunu hukuk ve ceza disiplinleri açısından ayırmak ve birinde sorumlu tutmak tatmin edici bir gerekçeyle de açıklanamamaktadır. Sorumsuzluk kurumunun amacı milli iradenin tam olarak gerçekleşmesidir. Muhalif milletvekilinin açıklamaları nedeniyle hakkında sürekli tazminat davası açılması veya yüksek tazminatlara hükmedilmesini engelleyecek tek kurum yasama sorumsuzluğudur. Bu nedenle, yasama sorumsuzluğu genel ifade hürriyeti ve siyasi ifade hürriyetinden daha fazla koruma sağlayacak bir şekilde Anayasada düzenlenmiştir.

Demokrasilerde belirli görevde bulunan insanlara bazı bağıışıklıklar tanınmıştır (avukat, CB ve diplomat). Bu durumun eşitsizlik yarattığı düşünölse bile gerekli olduğu kabul edilmektedir. Yasama sorumsuzluğunun milletvekiline oluşturduğu bağıışıklık da böyle bir anlayışın sonucudur. Milletvekillere Anayasada tanınan bağıışıklıkları uygulamayarak hukuki sorumluluğa gidilmesi Anayasa hükmüyle uyumsuzdur.

Yasama sorumsuzluğu şartlarındaki milletvekilinin hukuki sorumluluğunun bulunabileceği savunulurken, söylenen sözler ve açıklanan düşüncenin başkalarının menfaatini ihlal etmesi üzerinde durulmaktadır. AİHM, A/İngiltere ve diğer kararlarında bu hususu değerlendirirken, sorumsuzluk kurumunun önemi nedeniyle yargı muafiyetinin korunması gerektiğini ifade etmiştir. Kurum için oluşturulacak belirsizlikler milli iradeye fayda sağlamayacaktır. Venedik Komisyonun görüşü de kurumun sağladığı hukuki sorumsuzluğun devam ettirilmesi yönündedir. Milletvekilleri hakkındaki şikayetlerin ulaştırılmasına imkan veren TBMM'ye bağılı birimlerin bulunması, komisyon tavsiyelerine daha uygundur.

Vekilin tazminat sorumluluğuna gidilmesinin arkasında yatan düşüncelerden bir diğeri, milletvekilinin açıklamalarının başkalarının haklarıyla bağdaşmaması, yani kişisel haklarla yasama sorumsuzluğunun çatışmasıdır. Bu iki hakkın dengelenmeye çalışılmasının sonucunda tazminat ortaya çıkmaktadır. Ancak bu yöntem anayasa koyucunun iradesiyle örtüşmemektedir. Anayasanın 83. maddesi milletvekilinin ifade hürriyetini mutlak bir biçimde ve öncelik vererek düzenlemiştir. Aslında Anayasa hükmü çatışmanın nasıl çözölmesi gerektiğini tespit etmiştir.

Başkalarının haklarına müdahale edilirken, yasama sorumsuzluğu korunmaya devam edecektir. Sonuç olarak milletvekilinin açıklamaları karşı taraf hakkında hatalı ve menfaatine zarar verici durumlar oluştursa dahi, vekil aleyhinde tazminata hükmedilmeyecektir.

Yapılması gereken, vekil ile ilgili müracaatlarda, birincil değerlendirme olarak yasama sorumsuzluğunun incelenmesi, sorumsuzluk sağlanamaması durumunda ise ikincil değerlendirmede siyasi ifade hürriyeti yani Anayasa'nın 26. maddesi ve 13. maddesi kapsamında inceleme yapılmasıdır. Belirtmiş olduğumuz bu metot, özel düzenlemelerin önceliği kuralına da uygun olacaktır.

Uygulamadaki aykırılığın ortadan kaldırılması için iki çözüm önermekteyiz. Birincisi, mutlak niteliğin sürdürülmesi daha isabetli olmakla birlikte, başka ülkelerin Anayasalarında bulunan ancak Türkiye'de uygulamada oluşan sınırlandırılma sebeplerinin Anayasa hükmüne dönüştürülerek 83. maddeye açıkça yazılmasıdır. Diğer önerimizde, "*sorumlu tutulamazlar*" ifadesinin, "*hukuki ve cezai açıdan sorumlu tutulamazlar*", şeklinde değiştirilerek, yorum yöntemiyle sorumluluk yaratılmasının önüne geçilmesidir. Bu konuda, milletvekilinin sadece İçtüzük hükümlerine karşı sorumlu olacağını hüküm altına almış olan 1876 Anayasasının 47. maddesi de tatbik edilebilir.

Anayasa değişikliği yapılması gereken diğer husus da Anayasanın 83. maddesindeki Türkiye'ye özgü hükümlerdir. Bunlar, Meclis içerisinde açıklanan düşüncenin Meclis dışında sorumsuz bir şekilde tekrar edilmesi ve Genel Kurul kararıyla Meclis dışında tekrar edilecek bazı düşüncelerden milletvekilinin sorumlu tutulmasıdır. Bu hükümlerin uygulanmaması Anayasanın ihlalini oluşturduğu gibi, hükümlerin kendisi de yasama sorumsuzluğuyla bağdaşmamaktadır. Çünkü düşüncenin tekrar edilip edilmediğine yargının karar vermesi gerekmektedir ve yargının müdahalesine imkan tanımaktadır. Ayrıca, Mecliste açıklanan düşüncenin özünün korunmasına rağmen, çoğunlukla yasama faaliyetiyle ilgisiz ortamlarda tekrarlanması gibi bir duruma yol açmaktadır. Bu da yasama sorumsuzluğuna kuşkuyla bakılmasına sebebiyet vermektedir. Sorumsuzluk kurumunun amacı dışına çıkılmasına son verilmesi için, "*o oturumdaki Başkanlık Divanının teklifi üzerine*

Meclisce başka bir karar alınmadıkça bunları Meclis dışında tekrarlamak ve açığa vurmaktan” hükmünün kaldırılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- ABDULHAKİMOĞULLARI, Erdal, “Tek Başına Seçim Kazanmak: Türk Siyasal Hayatında Bağımsız Milletvekili Adaylığı”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 12, S. 2, Y. 2008. (ss. 269-304).
- AÇAN, İlke, *Yasama Sorumsuzluğunun Tazminat Sorumluluğu Bakımından Sınırları* (GÜSBE-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dan. Prof. Dr. Hayati Hazır), Ankara 2010.
- AKBAY, Muvakkaf, “Amerika Birleşik Devletlerinin Anayasa Tarihi”, *AÜHFD*, C. 7, S. 1, Y. 1950. (ss. 18-39).
- AKBAY, Muvakkaf, “Amerika Birleşik Devletleri Anayasa Metinleri”, *AÜHFD*, C. 7, S. 1, Y. 1950. (ss. 446-493).
- AKGÜL, Mehmet Emin, “İfade Özgürlüğünün Tarihsel Süreci ve Milli Güvenlik Gereğiyle İfade Özgürlüğünün Kısıtlanması”, *AÜHFD*, C. 1, S. 61, Y. 2012. (ss. 1-46).
- AKKAN, Kutbettin, “Mukayeseli Açından Yasama Dokunulmazlığı”, *Adalet Dergisi*, S. 11-12, Y. 1974. (ss. 11-24).
- AKKAŞ, Ahmet Hulusi, *Ceza Muhakemesi Bağlamında Yargı Mercileri Kararlarının Birbirleri Üzerindeki Etkisi*, 1. bs., Adalet Yayınevi, Ankara 2016.
- AKSOY, Muammer, “Caiz Olan ve Olmıyan Sözlere Dair”, *Forum Dergisi*, C. 7, S. 81, Y. 1957.
- AKSOY, Muammer, “Milletvekilinin Sorumsuzluğu”, *Forum Dergisi*, C. 7, S. 81, Y. 1957. (ss. 9-13).
- AKTAN, Coşkun Can/İ. Yaşar VURAL, *Özgürlük Bildirgeleri*, Çizgi Kitabevi, Konya 2003.

- AKYÜREK, Akman, *Parlamenteerlerin Yasama Faaliyetlerinden Dolayı Hukuki ve Cezai Sorumlulukları* (İÜSBE-Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dan. Prof. Dr. Erdoğan Teziç), İstanbul 1989.
- ALTAN, Çetin, *Ben Milletvekili İken*, Afa Yayınları, İstanbul 1996.
- ANAYURT, Ömer, *Anayasa Hukuku Genel Kısım*, 3. bs., Seçkin Yayınevi, Ankara 2020.
- ARMAĞAN, Servet, *Memleketimizde İçtüzükler*, İstanbul Üniversitesi Yayını, No. 1812, İstanbul 1972.
- ARSEL, İlhan, *Türk Anayasa Hukukunun Umumi Esasları*, Mars Matbaası, Ankara 1965.
- ARSLAN, Zühtü, “Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlanması: Anayasanın 13. Maddesi Üzerine Düşünceler”, *Anayasa Yargısı*, C. 19, Y. 2002. (ss. 139-155).
- ARSLAN, Zühtü, *Anayasa Teorisi*, 1. bs., Seçkin Yayıncılık, Ankara 2005.
- ASGP, “Constitutional and Parliamentary Information -The Parliamentary Systems of France and Denmark”, *Inter-Parliamentary Union*, N. 169, S. 3, Y. 1995.
- ATAR, Yavuz, *Türk Anayasa Hukuku*, 12. bs., Seçkin Yayıncılık, Ankara 2018.
- AYBAR, Mehmet Ali, “Teşrii Masuniyet Esası ve Tatbik Şekilleri”, *İÜHFM*, C. 3, Y. 1937.
- AYDIN, Mesut, “Milletvekillerinin Yasama Sorumsuzluğunun Siyasal Parti Kapatma Davalarına Etkisi”, *AÜHFD*, C. 58, S. 4, Y. 2009. (ss. 274-293).
- BAKİ, Ensar, *CMK m. 171/1 Uyarınca Cumhuriyet Savcısının Kamu Davası Açmada Takdir Yetkisi* (AÜSBE-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dan. Prof. Dr. Metin Feyzioğlu), Ankara, 2011.
- BARRY, Norman, “Hukuki ve Siyasi Açından İfade Hürriyeti”, *Liberal Düşünce*, S.

- 27, Y. 2002. (ss. 5-14).
- BAŞGİL, Ali Fuad, “Teşrii Masuniyet Meselesi”, *İÜHFM*, C. 7, Y. 1941. (ss. 3-39).
- BAŞGİL, Ali Fuad, *Konferanslar*, 3. bs., Yağmur Yayınevi, İstanbul 2017.
- BAŞLAR, Kemal, “Anayasa Mahkemesinin Yasama Yetkisinin Genelliği İlkesi ile İlgili Bir Kararının Düşündürdükleri”, *Yasama Dergisi*, S. 7, Y. 2007. (ss. 18-40).
- BATUM, Süheyl/İNCEOĞLU, Sibel/ÖZTEZEL, Aslıhan/TOKUZLU, Lami Bertan, *Çoğulculuk*, 1. bs., Toplumsal Katılım ve Gelişim Vakfı, İstanbul 2003.
- BEYDOĞAN, T. Ayhan, *Türk Hukukunda Siyasi İfade Hürriyeti*, Cantekin Matbaası, Liberal Düşünce Topluluğu 2003.
- BIEGON, Bradford E., “Presidential Immunity in Civil Actions: An Analysis Based upon Text, History and Blackstone's Commentarie”, *Virginia Law Review*, C. 82, S. 4, Y. 1996. (ss. 677-719).
- BİLİR, Faruk, *Türkiye’de Milletvekilliği ve Milletvekilliğinin Sona Ermesi*, 1. bs., Nobel Yayınevi, Ankara 2001.
- BİRSEL, T. Mahmut, Osmanlı İmparatorluğu’nun Anayasal Yapısı ve Yeni Anayasa İçin Öneriler”, *DEÜHFD*, C. 12, Özel S., Y. 2010. (ss. 1185-1203).
- BOGEN, David S., “The Origins of Freedom of Speech and Press”, *Maryland Law Review*, C. 42, S. 3, Y. 1983, <http://digitalcommons.law.umaryland.edu/mlr/vol42/iss3/3.htm> (E. 11.11.2019).
- BOYAR, O.; *Hakkın ve Yetkinin Kötüye Kullanılması Yasağı*, S. İnceoğlu (edt.), İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Anayasa (81-97), Beta Yayınları, İstanbul 2013.
- BOYAR, Oya, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında “Yasama

- Muafiyetleri”, Erdoğan Teziç’e Armağan, *Galatasaray Üniversitesi Yayınları*. (ss. 537-556).
- BOZKURT, Enver/DOST, Süleyman, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında İfade Özgürlüğü ve Türkiye”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, C. 7, S. 1, Y. 2002. (ss. 47-74).
- BOZKURT, Gülnihal; *Osmanlı Devletinde Parlamento’nun Evrimi*, TBMM (edt.), Milli Egemenlik ve Demokrasi Kurultayı (80-91), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 77, Ankara 1995.
- BRADLEY, A., *İfade Özgürlüğü*, T. Ergül (edt.), F. Conway (edt.), M. Aslan (edt.), H. Ataseven (edt.), Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve İdari Yargı (89-107), Şen Matbaa, TBB-İHAUM Yayınları: 5, Y. 2006.
- CAN, Osman/AKTAŞ, Duygu Şimşek, “Yasama Sorumsuzluğunun İşlevsizleştirilmesi”, *Terazi Hukuk Dergisi*, S. 145, <https://ru.b-ok.cc/book/3604361/9af7c8.htm> (E. 21.11.2019).
- CARNEGIE, Dale, *Söz Söyleme ve İş Başarma Sanatı*, (çev. Gül Yılmaz), 1. bs., Epsilon Yayıncılık, İstanbul 1998.
- CHESTERMAN, Micheal, “Privileges and Freedoms for Defamatory Political Speech”, *Adelaide Law Review*, C. 19, Y. 1997. (156-215).
- ÇAĞLAR, Bakır, “Anayasanın Hukuku ve Anayasanın Yargıçı Yenilenen Anayasa Kavramı Üzerine Düşünceler”, *Anayasa Yargısı*, C. 8, Y. 1991. (ss. 13-57).
- ÇAĞLAYAN, Muhtar, “Yasama Dokunulmazlığı”, *Adalet Dergisi*, S. 3-4, Y. 1977.
- ÇALEN, Mehmet Kaan, “1909 Kanun-ı Esasî Tadilâtı”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 4, Y. 2012. (ss. 129-140).
- ÇELİK, Hasret Ak, *Meclis-İ Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’nin Hukuki ve Siyasi Yetkileri*

- (İTÜSBE- Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Prof. Dr. Ayhan Ceylan), İstanbul 2016.
- ÇİNAR, Ahmet, “Parlamento Çalışmalarında Sataşma ve Açıklama Hakkı”, *Yasama Dergisi*, S. 3, Y. 2006. (ss. 115-134).
- DECENT, Evan Fox, “*Parliamentary Privilege, the Rule of Law and the Charter After the Vaid Case*”, *Canadian Parliamentary Review*, Y. 2007, s. (ss 17-26).
- DOĞAN, Kadir Caner/ŞENTÜRK, Suat Hayri, “İngiltere’de On Yedinci Yüzyıl Devrimler Çağı ve Parlamenterizmin Gelişimi Doğrultusunda Bütçe Hakkı”, *KTÜSBD*, S. 14, Y. 2017. (ss. 353-373).
- DÖNER, Ayhan, *Türk Anayasa Hukuku*, 1. bs., Yetkin Yayınevi, Ankara 2021.
- DÖNER, A.; *Yeni Anayasa Sürecinde Hükümet Sistemi Sorunu*, T. Arslan (edt.), Başkanlık Sistemi ve Türkiye (101-121), Aktüel Yayınları, Ankara 2013.
- DÖNER, Ayhan, “Parlamentar Bağımsızlıklar”, *AÜEHFD*, C. 8, S. 1-2, Y. 2004. (ss. 49-72).
- DÖNER, Ayhan, *İnsan Haklarının Uluslararası Alanda Korunması ve Avrupa Sistemi*, 1. bs., Seçkin Yayınevi, Ankara 2003.
- DÖNMEZ, Gökhan, “Yasama Sorumsuzluğu Kurumu, Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım: Türkiye ve Amerika Birleşik Devletleri Örneği”, *TBB Dergisi*, Y. 2018. (ss. 51-80).
- DÖNMEZER, Sulhi/ERMAN, Sahir, *Nazari ve Tatbiki Ceza Hukuku*, 9. bs., Haşmet Yayıncılık, İstanbul 1985.
- DUGUIT, Leon, *Kamu Hukuku Dersleri*, (çev. Süheyy Derbil), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, İstiklal Matbaacılık, Ankara 1954.
- DUNBAY, Seda, *Türk Parlamento Tarihinde Yasama Sorumsuzluğu ve*

- Dokunulmazlığı 1908-1995* (GSÜSBE- Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Dan. Doç. Dr. Rıdvan Akın), İstanbul 2013.
- DURHAN, İbrahim, “Ahkâmı Adliye”, *EÜHFD*, C. 7, S. 3-4, Y. 2008. (ss. 55-111).
- DURKAL, Müzeyyen Eroğlu, “Tam Yargı Davalarında Manevi Tazminat”, *TBB*, C. 131, Y. 2017. (ss. 179-210).
- DURSUN, İsmail, “Yasama Sorumsuzluğunun Hakaret Suçu Bakımından Değerlendirilmesi”, *MÜHF*, C. 19, S. 1, Y. 2016. (ss. 73-99).
- DWORKIN, Ronald, “Vatanseverliğe Yönelik Tehdit”, *Liberal Düşünce*, S. 27, Y. 2002. (ss. 259-270).
- ERDEM, Fazıl Hüsnü, “Düşünce Özgürlüğü ve Demokrasi”, *Ankara Barosu Dergisi*, C. 1, Y. 1998. (ss. 5-36).
- ERDOĞAN, Mustafa, “AİHM’nin RP Kararının Düşündürdükleri”, *Liberal Düşünce*, S. 23, Y. 2001. (ss. 41-50).
- ERDOĞAN, Mustafa, *Anayasal Demokrasi*, 13. bs., Siyasal Kitabevi, Ankara 2017.
- ERDOĞAN, Mustafa, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, 6. bs., Hukuk Yayınları, Ankara 2018.
- EREM, Faruk, *Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler*, Seçkin Kitapevi, C. I, Ankara 1984.
- EREN, Abdurrahman, *Anayasa Hukuku Ders Notları-Genel Esaslar Türk Anayasa Hukuku*, 1. bs., On iki Levha Yayıncılık, İstanbul 2018.
- EREN, Fikret, *Borçlar Hukuku Genel Hükümler*, 21. bs., Yetkin Yayınları, Ankara 2017.
- EROĞUL, Cem, *Anatüze Giriş*, 14. bs., İmaj Yayınevi, Ankara 2014.
- European Parliament Directorate General for Research, “Parliamentary Immunity in

- the Member States of the European Community and in the European Parliament”, *Legal Affairs Series*, S. 4, Y. 1993.
- FAIRLIE, John A., “The Separation of Powers”, *Michigan Law Review Association*, C. 21, S. 4, Y. 1923, (ss. 393-436).
- FENDOĞLU, H. Tahsin, *Türkler*, H. Celal Güzel (edt.), Kemal Çiçek (edt.), Salim Koca (edt.), 1876 Anayasası veya Monarşik Modernleşme Dönemi (739-750), Yeni Türkiye Yayınları, C. 14, Ankara 2002.
- FEYZİOĞLU, Metin, “Yasama Dokunulmazlığı”, *AÜHFD*, C. 42, S. 1-4, Y. 1991-1992. (ss. 21-45).
- FRIEDRICH, Carl J., *Sınırlı Devlet*, (çev. Mehmet Turhan), 2. bs., Gündoğan Yayınevi, Ankara 2010.
- GENÇOĞLU, Mustafa, “1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2, Y. 2011. (ss. 29-50).
- GEYİK, Hülya, *Uluslararası Suçlar Bakımından Siyasi Suç Kavramı*, (AÜSBE-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dan. Prof. Dr. Şafak Ertan Çomaklı), Erzurum 2016.
- GORDON Q.C., Richard/Sir Malcolm Jack KCB, PhD, FSA, “Parliamentary Privilege: Evolution or Codification ?”, *The Constitution Society*, 1. bs., London 2013.
- GÖZLER, Kemal, “İngiltere’de Parlamento Neden ve Nasıl Ortaya Çıktı: Malî Hukukun Anayasa Hukukundan Eskiliği Üzerine Bir Deneme”, *Prof. Dr. Mualla Öncel’e Armağan-Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları*, C. 1, Y. 2009. (ss. 365-374).
- GÖZLER, Kemal, “Yasama Dokunulmazlığı, Bir Karşılaştırmalı Anayasa Hukuku

- İncelemesi”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 56, N. 3, Y. 2001. (ss. 71-101).
- GÖZLER, Kemal, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, 10. bs., Ekin Yayıncılık, Bursa 2018.
- GÖZLER, Kemal, *Türk Anayasa Hukuku*, 3. bs., Ekin Yayıncılık, Bursa 2019.
- GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref, *Anayasa Hukuku*, 19. bs., Turhan Kitabevi, Ankara 2013.
- GÖZÜBÜYÜK, Abdullah Pulat, “Mebuslar ve Bakanlar Hakkında Soruşturma ve Kovuşturma Usulü”, *Adalet Dergisi*, S. 10, Y. 1945. (ss. 1187-1210).
- GÜNEŞ, Turan, *Türk Demokrasinin Analizi*, 2. bs., Ümit Yayıncılık, İstanbul 2009.
- HAKYEMEZ, Yusuf Şevki, *Mutlak Monarşiden Günümüze Egemenlik Kavramı*, 1. bs., Seçkin Yayınevi, Ankara 2004.
- HAMURCU, Zeynep Çiğdem, *Yasama Sorumsuzluğunun Hakaret Suçuna Etkisi* (YÜSBE-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dan. Dr. Öğr. Üyesi Can Canpolat), Yalova 2019.
- HARDT, Sascha, *Parliamentary Immunity: A Comprehensive Study of the Systems of Parliamentary Immunity of the United Kingdom, France and the Netherlands in a European Context*, (Maastricht Üniversitesi- Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dan. Prof. Dr. L.F.M. Verhey), Hollanda 2013.
- HAYEK, Friedrich A., *Hukuk Yasama ve Özgürlük*, (çev. Mehmet Öz), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1997.
- HULST, Marc Van der, *Le Mandat Parlementaire-Etude Comparative Mondiale, Union Interparlementaire*, Geneve 2000.
- Inter Parliamentary Union, “UNDP Initiative on Parliaments, Crisis Prevention and Recovery in association with the Inter-Parliamentary Union”, *UNDP*, Ağustos 2006.

- İBA, Şeref, “Türk Parlamento Hukukunda Milletvekillerinin Kural-Dışı Tutum ve Davranışları”, *AÜSBFD*, C. 57, S. 1, Y. 2002. (ss. 35-54).
- İBA, Şeref, *Parlamento Hukuku*, Güncellenmiş 6. bs., Turhan Kitapevi, Ankara 2017.
- İLAL, Ersan, “Magna Carta”, *İÜHFM*, C. 34, S. 1-4, Y. 1968. (ss. 210-242).
- İNALCIK, Halil, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, *Belleten*, C. 38, S. 112, Y. 1964. (ss. 603-622).
- İNCEOĞLU, S.; *Anayasa ve İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi İlişkisi, Hak ve Özgürlükleri Sınırlama ve Güvence Rejimi*, S. Inceoğlu (edt.), İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Anayasa (7-52), Beta Yayınları, İstanbul 2013.
- İSBİR, Begüm, “TBMM İçtüzüğü’ne Göre Milletvekillerine Uygulanan Disiplin Cezaları”, *GÜHFD*, C. 12, S. 1-2, Y. 2008. (ss. 823-849).
- İYİMAYA, Ahmet, “Yasama Sorumsuzluğu Üzerine”, *Ankara Barosu Dergisi*, C. 3, Y. 1996. (334-340).
- İYİMAYA, Ahmet, *Parlamentoda Ahmet İyimaya*, Ankara 1999.
- JEFFERSON, Thomas, Seçme Parçalar (Mete Tunçay), *Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları*, İstanbul 1961.
- JENKS, Edward, “İngiliz Hukuku Hakkında Genel Bilgiler”, (çev. Mukbil Özyörük), *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 1, Y. 1950. (ss. 40-79).
- KABOĞLU, İbrahim Ö., “İfade Özgürlüğünün Siyasi Partilerce Kullanımının Sınırları”, *Anayasa Yargısı*, C. 16, Y. 1999. (ss. 71-92).
- KAHRAMAN, Recep, “Rüşvet Suçunda Görevin Kapsamı”, *SÜHFD*, C. 27, S. 3, Y. 2019. (ss. 551-572).
- KAMA, Sema, “Parlamentar Hükümet Sistemi Olarak “Westminster Modeli”

- Britanya Örneği Üzerine Bir Deneme”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C. 22, S. 2, Y. 2016. (ss. 161-201).
- Kanada Senatosu, *Parliamentary Privilege: Then and Now*, Report of the Standing Committee on Rules, Procedures and the Rights of Parliament, Haziran 2019.
- KAPANİ, Münci, *Politika Bilimine Giriş*, 57. bs., BB101 Yayıncılık, Ankara 2018.
- KAPANİ, Münci, *Kamu Hürriyetleri*, 7. bs., Yetkin Yayınevi, Ankara 2013.
- KAPLAN, İbrahim, “Milletvekillerinin Sorumsuzluğu ve Dokunulmazlığı”
AÜSBFD, Profesör Bedri Gürsoy’a Armağan, C. 47, S. 3-4, Y. 1992. (ss. 185-186).
- KARA, Fatih, “Birleşik Krallık Avam Kamarası Çalışma Usul ve Esasları Üzerine”,
Yasama Dergisi, S. 21, Y. 2012. (ss. 6-50).
- KARAKOÇ, İrem, “1876 Tarihli Kanun-i Esasi’de Yürütme Organı”, *DEÜHFD*, C. 8, S. 2, Y. 2006. (ss. 115-149).
- KARAN, U.; *İfade Özgürlüğü Hakkı*, S. İnceoğlu (edt.), Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Anayasa (355-381), 3. bs., İstanbul 2013.
- KARAN, Ulaş, *İfade Özgürlüğü Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru El Kitapları Serisi-2*, Avrupa Konseyi Ankara Program Ofisi, MRK Yayınevi, Ankara 2018.
- KARAYALÇIN, Yaşar, “Türk Hukukunda Şeref ve Haysiyetin Korunması”,
AÜHFD, C. 19, S. 1, Y. 1962.
- KESKİN, Erdoğan, *Anayasa Hukukunda Anayasacılık Düşüncesi*, 1. bs., Adalet Yayınları, Ankara 2020.
- KESKİNSOY, Ömer, “Meclis Kürsüsünden Sarf Edilen Sözlerin Siyasi Parti Kapatma Davalarında Delil Olarak Değerlendirilip Değerlendirilemeyeceği Üzerine”, *Yasama Dergisi*, S. 9, Y. 2008. (ss. 74-98).

- KESKİNSOY, Ömer, *Yasama Sorumsuzluğu*, 1. bs., Turhan Kitabevi, Ankara 2007.
- KESKİNSOY, Ömer, “Yargıtay Kararları Doğrultusunda Yasama Sorumsuzluğunun Tazminat Sorumluluğu Açısından Sınırları”, *TBB Dergisi*, S. 66, Y. 2006. (ss. 173-182).
- KILIÇOĞLU, Ahmet M., *Borçlar Hukuku Genel Hükümler*, Genişletilmiş 13. bs., Turhan Kitapevi, Ankara 2013.
- KILIÇOĞLU, M. Sinan, “Türkiye’de Yasama Organının Yürütme Organını Siyasi Denetimi”, *EÜHFD*, C. 17, S. 1-2, Y. 2013. (ss. 31-71).
- KIRATLI, Metin, *Parlamentar Muafiyetler*, Sevinç Matbaası, Ankara 1961.
- KIZILTAN, Yılmaz, “I. Meşrutiyetin İlânı ve İlk Osmanlı Meclis-İ Mebusan’ı”, *GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 26, S. 1, Y. 2006. (ss. 251-272).
- KİLİ, Suna/GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref, *Türk Anayasa Metinleri*, 1. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985.
- KIM, Chong Lim/BARKAN, Joel D./TURAN, İlter/JEWELL, Malcolm E., *The Legislative Connection: The Politics of Representation in Kenya, Korea, and Turkey*, Duke University Press, Kuzey Carolina 1984.
- KOÇAOĞLU, Mehmet, “Çeşitli Dokunulmazlıklar Yargı Yolunu Tıkamaktadır”, *Yeni Forum*, C. 17, S. 331, Y. 1996.
- KONAN, Belkıs, “İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Açısından Osmanlı Devletine Bakış”, *GÜHFD*, C. 15, S. 4, Y. 2011. (ss. 253-288).
- KOSKENNIEMI, Martti, “What Use for Sovereignty Today?”, *Asian Journal of International Law*, S. 1, Y. 2011. (ss. 61-70).
- KORKMAZ, Ömer, “Düşünce Özgürlüğü ve Sınırları”, Prof. Dr. Seyfullah Edis’e Armağan, *Dokuz Eylül Yayınları*, Y. 2000.
- KÖKTAŞ, Mümin, “Amerikan Aydınlanması: Bir Giriş Denemesi”, *Liberal*

- Düşünce*, S. 73-74, Y. 2014. (ss. 109-137).
- KÖKÜSARI, İsmail, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 1.bs., Adalet Yayıncılık, Ankara 2015.
- KÖKÜSARI, İsmail, *Anayasal Hakların Çatışması*, 1. bs., Adalet Yayınevi, Ankara 2020.
- KUMAŞ, Rahmi, *Parlamentonun Boyutları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1985.
- KUZU, Burhan, “Düşünceleri Açıklama Hürriyeti”, İnsan Hakları Yıllığı, Dr. Muzaffer Sencer’e Armağan, *TODAİE*, C. 17-18, Y. 1995-1996. (ss. 33-59).
- KÜÇÜK, Eşref, “Eski Roma’da Cumhuriyet Dönemi Halk Meclisleri ve Yasa Yapım Süreçleri”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 7, Y. 2017. (ss. 199-214).
- KÜÇÜK, Adnan, *İfade Hürriyetinin Unsurları*, Cantekin Matbaası, Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara 2003.
- KÜÇÜK, Tevfik Sönmez, *Anayasa Hukukundaki Çağdaş Eğilimler Işığında Parlamenter Dokunulmazlıklar*, 1. bs., Legal Yayıncılık, İstanbul 2019.
- LOCKE, John, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, (çev. Aysel Doğan), 3. bs., İlya Yayınevi, İzmir 2011.
- LOUGHLIN, Martin, *Kamu Hukukunun Temelleri*, (çev. Dilşad Çiğdem Sever-Kıvılcım Turanlı), 1. bs., Dipnot Yayınları, Ankara 2017.
- MACOVEI, M., *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 10. Maddesinin Uygulanmasına İlişkin Kılavuz*, 1. bs., Şen Matbaa, TBB-İHAUM: 6, Y. 2005.
- MAY, Thomas Erskine, *A Treatise on The Law, Privileges, Proceedings and Usage of Parliament*, (edt. T. Lonsdale Webster), 12 bs., Butterworth & Co., Bell Yard, Temple Bar., London 1917.
- MENDEL, Toby, “Freedom of Expression for Parliaments and Their Members:

- Importance and Scope of Protection*”, Handbook for Parliamentarians, Y. 2018.
- MICELI, Vincenzo, *Parlamento Hukuku ve Siyasi Etütlerinden-Modern Parlamentolar*, (çev. Atıf Akgüç), Ulus Basımevi, Ankara 1946.
- MILL, John Stuart, *Hürriyet Üstüne*, (çev. Mehmet Osman Dostel), Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara 2003.
- MOON, Richard, “The Scope of Freedom of Expression”, *Osgoode Hall Law Journal*, C. 23, S. 2, Y. 1985. (ss. 331-357).
- MONTESQUIEU, *Kanunların Ruhu Üzerine*, (çev. Berna Günen), 2. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- MOORE, John P., “In Search of Congress: Why an executive branch search of a congressional Office Violates the Speech or Debate Clause and How Congress Should Respond”, *Saint Louis University Law Journal*, C. 52, Y. 2008.
- MUMCU, Uğur, *Söz Meclisten İçeri*, 2. bs., Tekin Yayınevi, Ankara 1981.
- NASRAWIN, Laith K., “Parliamentary Privilege and the Laws of Corruption for Members of the UK Parliament”, *European Journal of Social Sciences*, C. 27, S. 2, Y. 2011. (ss. 204-215).
- NEZİROĞLU (edt.), İrfan, Habip Kocaman (edt.), Semra Gökçimen (edt.), *Türkiye Büyük Millet Meclisi-Yasama El kitabı*, TBMM Basımevi, Ankara 2011.
- OKANDAN, Recai G., “1215 Büyük Hürriyet Fermanı”, *İÜHFM*, C. 31, S. 1-4, Y. 1966. (ss. 3-7).
- ONAR, Erdal, *Batı’da ve Türkiye’de Demokrasi Kavramının Tarihi Gelişimi*, TBMM (edt.), Milli Egemenlik ve Demokrasi Kurultayı (43-57), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 77, Ankara 1995.

- ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 48. bs., Kronik Yayıncılık, İstanbul 2018.
- ÖKÇESİZ, Hayrettin, “Düşüncenin Özgürlüğü Üzerine Düşünceler”, *HFSA*, S. 6, Y. 1998.
- ÖZBEY, Özcan, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında İfade Özgürlüğü Kısıtlaması”, *TBB Dergisi*, S. 106, Y. 2013. (ss. 41-91).
- ÖZBUDUN, Ergun, “İngiltere’de Parlamento Egemenliği Teorisi”, *AÜHFD*, C. 25, S. 1, Y. 1957. (ss. 59-79).
- ÖZBUDUN, Ergun, “Yasama Sorumsuzluğu ve Yasama Dokunulmazlığı: Hukuki Mahiyetleri ve Farkları”, *TBB Dergisi*, S. 59, Y. 2009. (ss. 109-115).
- ÖZBUDUN, Ergun, *Türk Anayasa Hukuku*, 18. bs., Yetkin Yayınları, Ankara 2018.
- ÖZCAN, Hüseyin, *Yasama Bağımsızlıkları*, 1. bs., Seçkin Yayıncılık, Ankara 2006.
- ÖZEK, Çetin, “Mutlak Yasama Dokunulmazlığı Sınırlanabilir Mi?”, *İÜHFM*, C. 31, S. 1-4, Y. 1966. (ss. 79-108).
- ÖZEK, Çetin, “Yasama Dokunulmazlığının Kaldırılması Kararlarının Anayasa Mahkemesince İncelenmesi Konusuyla İlgili Bazı Sorunlar”, *Onar Armağan İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları*, N. 2354, Y. 1977. (ss. 81-97).
- ÖZGENÇ, İzzet, *Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler*, Seçkin Kitapevi, 5. bs., Ankara 2010.
- ÖZKORKUT, Nevin Ünal, “1876 Anayasasının Hukuk Devleti Unsurları Açısından Osmanlı Devlet Anlayışına Getirdiği Yenilikler”, *AÜHFD*, C. 53, S. 1, Y. 2004. (ss. 173-184).
- PAINE, Thomas, *İnsan Hakları*, (çev. Mehmet Osman Dostel), 2. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2018.

- PALMA, Mme Maria Fernada, “L’etendue Et La Levee Des Immunités
Parlementaires”, *Commission Européenne Pour La Democratie Par Le Droit*
(Venedik Komisyonu), 6 Mart 2014,
<https://www.venice.coe.int/webforms/events.htm> (E. 22.11.2019).
- PLATON, *Sokrates’in Savunması* (Apologia Sokratous), (çev. Mehmet Ortaç), Ege
Basım Yayın, İstanbul 2018.
- RUHİ, Muhammet Emin, *Fransız Devrimi’nde İki Portre Sieyes ve Robespierre*
Liberalizmin Jakobenizmle Savaşı, Doğu Basımevi, Erzincan 2018.
- RIDGES, William Pett, “İngiliz Anayasa Hukuku”, (çev. Mukbil H. Özyörük),
Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, C. 5, S. 1, Y. 1948. (ss. 183-209).
- ROUSSEAU, J. J., *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, (çev. R. Nuri İleri), 12.
bs., Say Yayınları, İstanbul 2013.
- SARTORI, Giovanni, *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş* (çev. Tunçer
Karamustafaoğlu/Mehmet Turhan), 3. bs., Sentez Yayıncılık, İstanbul 2017.
- SELÇUK, Sami, “Dar Ufuklu Demokrasiye Yetinmenin Bunaltıcı Dayanılmazlığı”,
Yeni Türkiye, Y. 3, S. 17, Y. 1997.
- SEVİNÇ, Murat, “22. Yasama Dönemi’nin (2002-2007) Ardından Yasama
Bağımsızlıkları Konusu”, *AÜSBFD*, Y. 2007. (ss. 319-347).
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala (1838-1868)*,
Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu-Türk Tarih Kurumu Yayınları,
S. 149, Ankara 1994.
- SMITH, Adam, *Hukuk Üzerine*, (çev. Ahmet Celiloğlu), 1. bs., Pinhan Yayınları,
İstanbul 2018.
- SOYSAL, Mümtaz, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul
1969.

- SOYSAL, Mümtaz, *Anayasaya Giriş*, 3. bs., İmge Kitabevi, Ankara 2011.
- STEIN, Klaus, “Temel Hakların Kaybı ve Parti Kapatma Davalarında Usul Hukuki Problemleri”, (çev. Servet Armağan), *AÜHFM*, C. 42, S. 1-4, Y. 1976. (ss. 542-583).
- SUNAY, Reyhan, *Avrupa Sözleşmesinde ve Türk Anayasasında İfade Hürriyetinin Muhtevası ve Sınırları*, Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara 2001.
- ŞAHİN, Adil, “İnsan Hakları Hukukunda Siyasi Parti Özgürlüğü ya da AİHM’nin 30 Haziran 2009 Tarihli “Batasuna Kararı”nı Yeniden Düşünmek”, *AÜSBFD*, C. 65, S. 1, Y. 2010. (ss. 135-174).
- ŞEKER, Murat, “Amerika Birleşik Devletlerinde Büyük Sanayi Öncesi Çalışma İlişkileri”, *AÜSBFD*, C. 45, S. 1-2, Y. 1989. (ss. 223-252).
- TANDOĞAN, Haluk, “Şahsiyetin Akit Dışı İhlâllere Karşı Korunmasının İşleyiş Tarzı ve Basın Yoluyla Olan İhlâllere Karşı Özel Hayatın Korunması”, *AÜHFD*, C. 19, Y. 1962. (ss. 1-36).
- TANDOĞAN, Haluk, *Türk Mesuliyet Hukuku*, *AÜHFY*, N. 159, Y. 1961.
- TANÖR, Bülent, *Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri*, 32. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.
- TANÖR, Bülent/YÜZBAŞIOĞLU, Necmi, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, 10. bs., Beta Yayıncılık, İstanbul 2011.
- TATELMAN, Todd B, “Speech or Debate Clause Constitutional Immunity: An Overview”, *Congressional Research Service*, Y. 2001. (ss. 1-7).
- TBMM, *Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi İçtüzüğü*, 1. bs., TBMM Yayınevi, Ankara 2016.
- TBMM, *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1998) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı* (

- 1877-1920), 2. bs., TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 1998.
- TEZCAN, Durmuş/ERDEM, Mustafa Ruhan/ÖNOK, Murat, *Teorik ve Pratik Ceza zel Hukuku*, 7. bs., Seçkin Yayıncılık, Ankara 2010.
- TEZİÇ, Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, 11. bs., Beta Yayıncılık, İstanbul 2012.
- TEZİÇ, Erdoğan, *Türk Parlamento Hukukunun Kaynakları ve İlgili Anayasa Mahkemesi Kararları*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No:614, İstanbul 1980.
- TOROSLU, Nevzat/FEYZİĞLU, Metin, *Ceza Muhakemesi Hukuku*, Savaş Yayınevi, 2008.
- TRAGER, Robert/DİCKERSON, Donna L., *21. Yüzyıl'da İfade Hürriyeti*, (ev. A. Nuri Yurdusev), 1. bs., Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara 2003.
- TURHAN, Mehmet, "Anayasa Mahkemesinin Fazilet Partisi Kararı", *Liberal Düşünce*, C. 7, S. 27, Y. 2002. (ss. 31-42).
- TURHAN, Mehmet, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Siyasi Parti Kapatma Davaları", *AÜSBFD*, C. 57, S. 3, Y. 2002. (ss. 129-150).
- TURHAN, Mehmet, "Düşünce zgrlğ ve 1982 Anayasası", *DHFĐ*, S. 4, Y. 1988. (ss. 87-117).
- TURHAN, Mehmet, "Parlamente Bağışıklıklar", *Yeni Türkiye Dergisi (Siyasette Yozlaşma zel Sayısı II)*, S. 14, Y. 1997. (ss. 897-904).
- TÜLEN, Hikmet, "Yasama Sorumsuzluğunun Mutlaklığı zerine Düşünceler", *AÜEHFD*, C. 1, S. 1, Y. 1999. (ss. 115-122).
- TÜMAY, Murat, "Kişilik Hakları ve Basın Hürriyeti atışmasında İfade Hürriyeti Dengesi", *Anayasa Yargısı*, C. 31, S. 1, Y. 2015. (ss. 355-378).
- UYGUN, O., *Siyasi Eleştiri zgrlğ*, . Grel (edt.), Türkiye'de İfade zgrlğ

- (31-56), Şen Matbaa, TBB Yayınları: 293, Y. 2015.
- UYGUN, Oktay, “Siyasi Partilerin Kapatılması Rejiminin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Değerlendirilmesi”, *Anayasa Yargısı*, Anayasa Mahkemesi Yayını, Ankara 2000. (ss. 255-273).
- ÜNAL, Mehmet, “Manevi Tazminat ve Bu Tazminat Çeşidinde Kusurun Rolü”, *AÜHFD*, C. 35, S. 1, Y. 1978. (ss. 397-437).
- ÜNAL, Şeref, “Yasama Dokunulmazlığı”, *Adalet Dergisi*, S. 6, Y. 1978.
- Venedik Komisyonu (European Commission for Democracy Through Law), “The Scope and Lifting of Parliamentary Immunities”, Ç. No. 714/2013, CDL-AD (2014) 011, Strazburg 14.05.2014.
- Venedik Komisyonu, *Türkiye’ye İlişkin Görüşleri*, TBMM Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2010.
- WALDRON, Jeremy, “Representative Lawmaking”, The Most Disparaged Branch: The Role of Congress in the 21st Century, 14.11.2008 tarih, *Boston University School of Law*, (ss. 335-354).
- WIGLEY, Simon, “Parliamentary Immunity: Protecting Democracy or Protecting Corruption?”, *The Journal of Political Philosophy*, C. 11, S. 1, Y. 2003. (ss. 23-40).
- YALÇIN, Türkan, “Yasama Sorumsuzluğu”, *TBBD*, C. 2, Y. 1992. (ss. 215-238).
- YAMAÇ, Müzehher, “İlk Anayasa (Kanun-i Esasi)”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 5, Y. 2014. (ss. 54-68).
- YAŞAR, Yusuf, *Milletvekili Sorumsuzluğu ve Dokunulmazlığı* (MÜSBE-Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dan. Prof. Dr. M. Emin Artuk), İstanbul 1997.
- YAYLA, Atilla, “Anayasacılık, Anayasal Demokrasi ve İdeolojiler”, *Liberal*

- Düşünce*, S. 66, Y. 2012. (ss. 13-22).
- YILMAZ, Ejder, *Hukuk Sözlüğü*, 5. bs., Yetkin Yayıncılık, Ankara 1996.
- YURTCAN, Erdener, *Yargıtay Kararları Işığında İftira Suçu (Adliye Karşı Diğer Suçlar)*, Güncelleştirilmiş 2. bs., Türkiye Barolar Birliği Yayınları: 303, Ankara 2015.
- YI, Weizhong, *Research on Parliamentary Privilege Concurrently Discuss Chinese National People's Congressional Privilege*, (Berlin Humboldt Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dan. Prof. Dr. Dr. h.c. Christoph Marksches), Almanya Temmuz 2009. <https://edoc.hu-berlin.de/bitstream/handle.htm> (E. 14.01.2020).
- YOLCU, Serkan, “Adil Yargılanma Hakkı Karşısında Yasama Dokunulmazlığını Yeniden Düşünmek: Atilla Kart Olayı Üzerine Bir Deneme”, *AÜHFD*, C. 60, Y. 2011. (ss. 367-414).
- YÜCEL, Bülent, “Hukuki İşlemlerin Sınıflandırılması Bakımından Yasama-İdare İşlev Ayırımı ve Yasama Organının İdari İşlemleri”, *AÜSBD*, C. 4, S. 1, Y. 2004. (ss. 1-17).
- YÜKSEL, Cüneyt, “Uluslararası Karşılaştırmalar Işığında Parlamenterlere Tanınan Güvenceler ve Yasama Dokunulmazlığı Sorununun Değerlendirilmesi”, *İÜHFM*, C. 71, S. 1, Y. 2013. (ss. 1291-1312).
- YÜKSEL, Cüneyt, “Ülkemizde ve Dünyada Siyasette Etik Değerler”, *İÜHFM*, C. 66, S. 1-2, Y. 2011. (ss. 625-650).
- YÜZBAŞIOĞLU, Necmi, *Anayasa Hukukunun Temel Metinleri*, 14. bs., Beta Yayınları, İstanbul 2018.
- ZİYA PAŞA, “İnsanların Düşünce Farklılıkları Göstermesi Rahmettir”, *Liberal Düşünce*, C. 7, S. 27, Y. 2002. (ss. 15-18).

İTERNET KAYNAKLARI

BOZKURT, Tamer, “Haklarında Özel Bir Sınırlama Sebebi Görülmeyen Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlanması Sorunsalı: Özellikle Sözleşme Hürriyeti Açısından Sorun”, Hukuk Gündemi, <https://www.ankarabarusu.org.tr/siteler/ankarabarusu/hgdmakale/2008-1/21.pdf.htm> (E. 24.03.2020).

CAN, Osman, “Anayasa Değişiklikleri ve Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü”, <http://www.libertedownload.com/LD/arsiv/24/08-osman-can-dusunceyi-aciklama-ozgurlugu.htm> (E. 17.12.2019).

GARVEY, Todd, (Legislative Attorney), “Understanding the Speech or Debate Clause”, *Congressional Research Service*, 1.12.2017. <https://www.crs.gov.htm> (R45043).

Government Response to the Joint Committee on Parliamentary Privilege, *Crown 2013*, <https://assets.publishing.service.gov.uk> (E. 15.12.2020).

GÖZLER, Kemal, “3 Ekim 2001 Tarihli Anayasa Değişikliği: Bir Abesle İştigal Örneği”, <https://www.anayasa.gen.tr/teblig2002.htm> (E. 25.03.2020).

House of Lords, “*Parliamentary Freedom of Speech and the Rule of Law Debate on 23 May 2019*”, <https://lordslibrary.parliament.uk/research-briefings/lln-2019-0058> (E. 24.04.2021).

TÜLEN, Hikmet, “Son Üç Kararı Çerçevesinde Anayasa Mahkemesinin Siyasi Partilere İlişkin İhtihadı”, <https://ayam.anayasa.gov.tr/media/3617/tulensiyasipartilerinkapatilmasi.pdf.htm> (E. 06.02.2020).

The Stationery Office Limited on Behalf of the Controller of Her Majesty’s Stationery Office, *Parliamentary Privilege*, Crown, Nisan 2012, <https://www.commonslider.gov.uk> (E. 23.04.2021).

https://www.tbmm.gov.tr/ul_kom/akpm/docs/ictuzuk/akpm_ictuzuk_tr.pdf.htm (E.

20.11.2019).

<http://www.mfa.gov.tr/ingiltere-siyasi-gorunumu.tr.mfa.htm> (E. 28.04.2020).

<https://anayasa.tbmm.gov.tr/docs/1921/1921ilkmetin/1921-ilkhali.htm>

(E.10.01.2020).

[https://anayasa.tbmm.gov.tr/docs/Fransa-TR\(4.10.1958\).htm](https://anayasa.tbmm.gov.tr/docs/Fransa-TR(4.10.1958).htm) (E. 7.1.2020).

<https://www.cnnturk.com/dunya/le-penin-dokunulmazligi-kaldirildi.htm>

(E. 26.12.2019).

<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/9643.pdf.htm> (E. 5.10.2019).

https://www.tbmm.gov.tr/ul_kom/akpm/docs/ictuzuk/akpm_ictuzuk_tr.htm

(E. 20.11.2019).

https://www.tbmm.gov.tr/yayinlar/venedik_komisyonu.pdf.htm (E. 27.12.2020).

<http://www.ysk.gov.tr/doc/ilkeKarar/dosya/3268/2007-716-karar.htm>

(E.26.07.2020).

<http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar.htm> (E. 19.12.2019).

http://diabgm.adalet.gov.tr/arsiv/greco/greco_turkiye_raporlar.htm (E. 15.11. 2019).

<https://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri.htm>

(E. 12.10.2020).

<https://www.tbmm.gov.tr.htm>

<https://www.resmigazete.gov.tr.htm>

<http://hudoc.echr.coe.int/tur.htm>

<https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr.htm>

<https://karararama.yargitay.gov.tr.htm>

<https://www.legislation.gov.uk>

MAHKEME KARARLARI

Demirtaş/Türkiye Başvurusu, AİHM, 22.12.2020 tarih, B. No. 2017/14305,

<http://hudoc.echr.coe.int/tur.htm> (E. 28.02.2021).

Kart/Türkiye Başvurusu, AİHM, 08.07.2008 tarih, B. No. 8917/05,

<http://hudoc.echr.coe.int/tur.htm> (E. 25.11.2019).

Kılıçdaroğlu/Türkiye Başvurusu, AİHM, 27.10.2020 tarih, B. No. 2018/16558,

<http://hudoc.echr.coe.int/tur.htm> (E. 15.12.2020).

Pakdemirli/Türkiye Başvurusu, AİHM, 22.02.2005 tarih, B. No. 35839/97, (Sinerji

Mevzuat & İctihat Programı Karar CD'si).

Refah Partisi/Türkiye Başvurusu, AİHM, 19.06.2002 tarih, B. No. 1998/41340,

(Sinerji Mevzuat & İctihat Programı Karar CD'si).

A/İngiltere Başvurusu, AİHM, 17.12.2002 tarih, B. No. 1997/35373,

<http://hudoc.echr.coe.int/tur.htm> (E. 08.07.2020).

Baka/Macaristan Başvurusu, AİHM, 23.06.2016 tarih, B. No. 2012/20261, <http://>

hudoc.echr.coe.int/tur.htm (E. 15.03.2020).

Castells/İspanya Başvurusu, AİHM, 23.04.1992 tarih, B. No. 1985/11798,

<http://hudoc.echr.coe.int/tur.htm> (E. 08.07.2020).

Cordova/İtalya Başvurusu, AİHM, 30.01.2003 tarih, B. No. 1999/45649,

<http://hudoc.echr.coe.int/tur.htm> (E. 08.07.2020).

De Jorio/İtalya Başvurusu, AİHM, 03.06.2004 tarih, B. No. 2001/73936,

<http://hudoc.echr.coe.int/tur.htm> (E. 08.07.2020).

Demicoli/Malta Başvurusu, AİHM, 27.08.1991 tarih, B. No. 1987/13051,

<http://hudoc.echr.coe.int/tur.htm> (E. 16.03.2020).

Flux/Moldova Başvurusu, AİHM, 3.07.2007 tarih, B. No. 2003/31001,

<http://hudoc.echr.coe.int/tur.htm> (E. 16.04.2020).

Jerusalem/Avusturya Başvurusu, AİHM, 27.02.2001 tarih, B. No. 1995/26958,
<http://hudoc.echr.coe.int/tur.htm> (E. 15.03.2020).

Karacsony/Macaristan Başvurusu, AİHM, 17.05.2016 tarih, B. No. 2013/44357,
<http://hudoc.echr.coe.int/tur.htm> (E. 16.03.2020).

Lelo/İtalya Başvurusu, AİHM, 15.03.2005 tarih, B. No. 2002/23053,
<http://hudoc.echr.coe.int/tur.htm> (E. 08.07.2020).

Makraduli/Makedonya Başvurusu, AİHM, 19.07.2018 tarih, B. No. 2013/24133,
<http://hudoc.echr.coe.int/tur.htm> (E. 15.03.2020).

Patrono, Cascini ve Stefanelli/İtalya Başvurusu, AİHM, 20.04.2006 tarih, B. No. 2004/10180, <http://hudoc.echr.coe.int/tur.htm> (E. 08.07.2020).

Pentikainen/Finlandiya Başvurusu, AİHM, 20.10.2015 tarih, B. No. 2010/11882,
<http://hudoc.echr.coe.int/tur.htm> (E. 21.03.2020).

Perinçek/İsviçre Başvurusu, AİHM, 15.10.2015 tarih, B. No. 2008/27510,
<http://hudoc.echr.coe.int/tur.htm> (E. 14.03.2020).

Scharsach ve News Verlagsgesellschaft/Avusturya Başvurusu, AİHM, 13.11.2003 tarih, B. No. 1998/39394, <http://hudoc.echr.coe.int/tur.htm> (E. 15.03.2020).

Szel ve Diğerleri/Macaristan Başvurusu, AİHM, 16.09.2014 tarih, B. No. 2013/44357, <http://hudoc.echr.coe.int/tur.htm> (E. 16.03.2020).

Çağlar Demirel Başvurusu, AYM, 12.09.2018 tarih, B. No. 2017/5221, (Sinerji Mevzuat & İctihat Programı Karar CD'si).

Deniz Karadeniz ve Diğerleri Başvurusu, AYM, 06.02.2020 tarih, B. No. 2014/18001, RG. 26.03.2020/31080.

İdris Baluken Başvurusu, AYM, 21.03.2018 tarih, B. No. 2016/41020,

<https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr.htm> (E. 22.12.2020).

İsa Gök Başvurusu, AYM, 12.09.2018 tarih, B. No. 2015/805,
<https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr.htm> (E. 30.01.2020).

Kemal Kılıçdaroğlu Başvurusu, AYM, 18.07.2018 tarih, B. No. 2015/1220, RG.
02.08.2018/30497.

Kemal Kılıçdaroğlu Başvurusu, AYM, 25.10.2017 tarih, B. No. 2014/1577, RG.
29.11.2017/30255.

Mehmet Özhasseki Başvurusu, AYM, 08.05.2019 tarih, B. No. 2015/4972, RG.
29.05.2019/30788.

Nihat Zeybekçi Başvurusu, AYM, 08.05.2019 tarih, B. No. 2015/5633,
<https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr.htm> (E. 08.10.2020).

Ömer Faruk İlhan Başvurusu, AYM, 21.07.2020 tarih, B. No. 2016/12115, RG.
22.09.2020/31252.

Salih Şahin Başvurusu, AYM, 28.01.2020 tarih, B. No. 2016/13964, (Sinerji
Mevzuat & İçtihat Programı Karar CD'si).

Selma Irmak Başvurusu, AYM, 07.03.2018 tarih, B. No. 2016/32948,
<https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr.htm> (E. 22.12.2020).

Güneş Basım Yayım Organizasyon ve Ticaret Ltd. Şti. Başvurusu, AYM, 28.01.2021
tarih, B. No. 2018/24677, <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr.htm> (E.
22.02.2021).

AYM, 22.05.1987 tarih, E. 1986/13, K. 1987/12 sayılı kararı, (Sinerji Mevzuat
& İçtihat Programı Karar CD'si).

AYM, 21.03.1994 tarih, E. 1994/9, K. 1994/28 sayılı kararı, (Sinerji Mevzuat &
İçtihat Programı Karar CD'si).

AYM, 21.03.1994 tarih, E. 1994/12, K. 1994/31 sayılı kararı, (Sinerji Mevzuat & İçtihat Programı Karar CD'si).

AYM, 21.03.1994 tarih, E. 1994/17, K. 1994/36 sayılı kararı, (Sinerji Mevzuat & İçtihat Programı Karar CD'si).

AYM, 21.03.1994 tarih, E. 1994/4, K. 1994/23 sayılı kararı, (Sinerji Mevzuat & İçtihat Programı Karar CD'si).

AYM, 16.01.1998 tarih, E. 1997/1, K. 1998/1 sayılı kararı,
<http://kararlaryeni.anayasa.gov.tr.htm> (E. 02.02.2020).

AYM, 1.7.1998 tarih, E. 1996/74, K. 1998/45 sayılı kararı, RG. 11.3.2000/24219.

AYM, 22.06.2001 tarih, E. 1999/2, K. 2001/2 sayılı kararı, (Sinerji Mevzuat & İçtihat Programı Karar CD'si).

AYM, 30.07.2008 tarih, E. 2008/1, K. 2008/2 sayılı kararı, RG. 13.11.2008/27053.

AYM, 11.12.2009 tarih, E. 2007/1, K. 2009/4 sayılı kararı, RG. 31.12.2009/27449.

AYM, 9.02.2017 tarih, E. 2017/13, K. 2017/21 sayılı kararı, (Sinerji Mevzuat & İçtihat Programı Karar CD'si).

AYM, 17.10.2018 tarih, E. 2017/162, K. 2018/100 sayılı kararı, RG.
03.01.2019/30644.

AYM, 19.09.2019 tarih, E. 2018/144, K. 2019/72 sayılı kararı, RG.
26.11.2019/30960.

Yargıtay 9. CD., 01.06.1995 tarih, E. 1995/2996, K. 1995/3844 sayılı kararı, (Sinerji Mevzuat & İçtihat Programı Karar CD'si).

Yargıtay 16. CD., 22.09.2016 tarih, E. 2015/8449, K. 2016/4723 sayılı kararı,
(Sinerji Mevzuat & İçtihat Programı Karar CD'si).

Yargıtay 16. CD., 18.11.2016 tarih, E. 2016/3657, K. 2016/6896 sayılı kararı,

(Sinerji Mevzuat & İctihat Programı Karar CD'si).

Yargıtay 8. CD., 27.01.2020 tarih, E. 2019/11168, K. 2020/1011 sayılı kararı,

<https://karararama.yargitay.gov.tr.htm> (E. 20.12.2020).

Yargıtay 11. HD., 04.12.1974 tarih, E. 1974/3448, K. 1974/3423 sayılı kararı,

(Sinerji Mevzuat & İctihat Programı Karar CD'si).

Yargıtay 4. HD., 11.12.1978 tarih, E. 1978/97, K. 1978/13985 sayılı kararı,

<https://karararama.yargitay.gov.tr.htm> (E. 15.12.2019).

Yargıtay 4. HD., 13.02.1979 tarih, E. 1978/9216, K. 1979/1726 sayılı kararı, (Sinerji

Mevzuat & İctihat Programı Karar CD'si).

Yargıtay 4. HD., 16.03.1980 tarih, E. 1981/251, K. 1981/3247 sayılı kararı, (Sinerji

Mevzuat & İctihat Programı Karar CD'si).

Yargıtay 4. HD., 23.05.1995 tarih, E. 1994/6361, K. 1995/4352 sayılı kararı, (Sinerji

Mevzuat & İctihat Programı Karar CD'si).

Yargıtay 4. HD., 25.04.2001 tarih, E. 2001/583, K. 2001/4196 sayılı kararı, (Sinerji

Mevzuat & İctihat Programı Karar CD'si).

Yargıtay 4. HD., 01.10.2001 tarih, E. 2001/4476, K. 2001/8768 sayılı kararı, (Sinerji

Mevzuat & İctihat Programı Karar CD'si).

Yargıtay 4. HD., 02.03.2004 tarih, E. 2003/6689, K. 2004/2534 sayılı kararı, (Sinerji

Mevzuat & İctihat Programı Karar CD'si).

Yargıtay 4. HD., 12.01.2009 tarih, E. 2008/5670, K. 2009/228 sayılı kararı,

<https://karararama.yargitay.gov.tr.htm> (E. 15.12.2019).

Yargıtay 4. HD., 30.10.2013 tarih, E. 2012/17724, K. 2013/16574 sayılı kararı,

<https://karararama.yargitay.gov.tr.htm> (E. 17.12.2019).

Yargıtay 4. HD., 22.01.2015 tarih, E. 2014/4418, K. 2015/748 sayılı kararı, (Sinerji

Mevzuat & İctihat Programı Karar CD'si).

Yargıtay 4. HD., 03.12.2015 tarih, E. 2014/16729, K. 2015/14144 sayılı kararı,

(Sinerji Mevzuat & İctihat Programı Karar CD'si).

Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, 04.04.1984 tarih, E. 1981/4-1161, K. 1984/365 sayılı

kararı (Sinerji Mevzuat & İctihat Programı Karar CD'si).

TBMM VERİLERİ

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/arastirma_kom_millet_meclis_gd.onerge_bilgileri (E. 1.1.2021), Yasama Dönemi ve Yılı 15/4, E. No. 10/72, Tarih 10.02.1976.

<https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem22/yil01/ss1097.pdf> (E. 1.1.2021), Yasama Dönemi ve Yılı 22/4, E. No. 10/251, Tarih 9.02.2006.

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/ARASTIRMA_ONERGESI_GD.onerge_bilgileri (E. 1.01.2021), Yasama Dönemi ve Yılı, 26/2, E. No. 10/392, Tarih 27.07.2017.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d11/c013/tbmm11013061.pdf> (E. 23.01.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 11/3, B. 61, Tarih 27.04.1960.

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/CS___/t09/c059/cs___09059083.pdf (E. 22.01.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 14/2, B. 83, Tarih 25.06.1970.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c001/tbmm17001025.pdf> (7.09.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 17/1, B. 25, Tarih 24.01.1984.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c030/tbmm17030117.pdf> (E. 26.12.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 17/3, B. 117, Tarih 10.07.1986.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c028/tbmm17028100.pdf> (E. 18.01.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 17/3, B. 100, Tarih 01.5.1986.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d18/c024/tbmm18024072.pdf> (E. 14.01.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 18/2, B. 72, Tarih 30.03.1989.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d18/c043/tbmm18043098.pdf> (E. 12.01.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 18/3, B. 98, Tarih 4.4.1990.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c054/tbmm19054079.pdf> (E. 24.01.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 19/3, B. 79, Tarih 3.3.1994.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem21/yil1/bas/b001m.htm> (E. 10.11.2019), Yasama Dönemi ve Yılı 21/1, B. 1, Tarih 2.5.1999.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d23/c068/tbmm23068094.pdf> (E. 25.12.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 23/4, B. 94, Tarih 25.04.2010.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem24/yil2/bas/b017m.htm> (E. 1.1.2021), Yasama Dönemi ve Yılı 24/2, B. 17, Tarih 10.11.2011.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem24/yil2/bas/b017m.htm> (E. 1.1.2021), Yasama Dönemi ve Yılı 24/2, B. 17, Tarih 10.11.2011.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d24/c032/tbmm24032014.pdf> (E. 30.01.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 24/3, B. 14, Tarih 31.10.2012.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d24/c015/tbmm24015072.pdf> (E. 13.01.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 24/2, B. 72, Tarih 29.02.2012.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem24/yil3/bas/b019m.htm> (E. 24.01.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 24/3, B. 19, Tarih 9.11.2012.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d24/c032/tbmm24032014.pdf> (E. 30.01.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 24/3, B. 14, Tarih 31.10.2012.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d24/c055/tbmm24055130.pdf> (E. 23.01.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 24/3, B. 130, Tarih 4.07.2013.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem24/yil4/ham/b06901h.htm> (E. 11.10.2019), Yasama Dönemi ve Yılı 24/4, B. 69, Tarih 27.02.2014.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem24/yil4/bas/b051m.htm> (E. 23.01.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 24/4, B. 51, Tarih 23.01.2014.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem24/yil4/ham/b06901h.htm> (E. 10.09.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 24/4, B. 69, Tarih 27.02.2014.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d26/c020/tbmm26020106.pdf> (E. 21.12.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 26/1, B. 106, Tarih 23.06.2016.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d26/c016/tbmm26016082.pdf> (E. 21.12.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 26/1, B. 82, Tarih 27.04.2016.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d26/c031/tbmm26031057.pdf> (E. 21.12.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 26/2, B. 57, Tarih 13.01.2017.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d26/c031/tbmm26031057.pdf> (E. 24.01.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 26/2, B. 57, Tarih 13.01.2017.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d26/c060/tbmm26060047.pdf> (E. 21.12.2020), Yasama Dönemi ve Yılı 26/3, B. 47, Tarih 10.01.2018.

